

T.C. KALKINMA BAKANLIĞI
GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

GAP VE MİMARİ

2012

Basım Yeri
Bilnet Matbaacılık
T: 0216 444 44 03
www.bilnet.net.tr

ISBN 978-605-4667-28-4

İÇİNDEKİLER

1. ÖNSÖZ	5
2. GAP Bölgesi Mimarisi	6
3. GAP İllerinde Sivil, Dinî ve Askeri Mimari Örnekleri	9
3.1. ADIYAMAN	9
3.1.1. Sivil Mimari Örnekleri.....	10
3.1.2. Dinî Mimari Örnekleri.....	15
3.1.3. Askerî Mimari Örnekleri	26
3.2. BATMAN	29
3.2.1. Sivil Mimari Örnekleri	29
3.2.2. Dinî Mimari Örnekleri.....	33
3.2.3. Askerî Mimari Örnekleri	37
3.3. DİYARBAKIR	41
3.3.1. Sivil Mimari Örnekleri	44
3.3.2. Dinî Mimari Örnekleri.....	57
3.3.3. Askerî Mimari Örnekleri	80
3.4. GAZİANTEP	87
3.4.1. Sivil Mimari Örnekleri	88
3.4.2. Dinî Mimari Örnekleri.....	105
3.4.3. Askerî Mimari Örnekleri	119
3.5. KİLİS	131
3.5.1. Sivil Mimari Örnekleri	133
3.5.2. Dinî Mimari Örnekleri.....	143
3.5.3. Askerî Mimari Örnekleri	168

3.6. MARDİN	173
3.6.1. Sivil Mimari Örnekleri	174
3.6.2. Dinî Mimari Örnekleri	189
3.6.3. Askerî Mimari Örnekleri	213
3.7. SİİRT	218
3.7.1. Sivil Mimari Örnekleri	218
3.7.2. Dinî Mimari Örnekleri	226
3.7.3. Askerî Mimari Örnekleri	232
3.8. ŞANLIURFA	234
3.8.1. Sivil Mimari Örnekleri	235
3.8.2. Dinî Mimari Örnekleri	264
3.8.3. Askerî Mimari Örnekleri	280
3.9. ŞIRNAK	285
3.9.1. Sivil Mimari Örnekleri	285
3.9.2. Dinî Mimari Örnekleri	289
3.9.3. Askerî Mimari Örnekleri	300
KAYNAKÇA.....	304

1. ÖNSÖZ

Türkiye'nin en büyük entegre kalkınma projelerinden olan GAP'ın yarattığı sosyal, kültürel ve ekonomik değişimle yeni bir çehreye kavuşan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, insanlığın ortak kültür mirası kabul edilen birçok uygarlığa ait özgün kültür varlıklarıyla ve tarihsel ve arkeolojik turizm potansiyeliyle sadece Türkiye'de değil, Dünya çapında önem taşımaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, su ve enerji kaynaklarıyla olduğu kadar kültür varlıkları ve kendine has mimari geleneğiyle de dikkat çekmektedir. Bölge Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı verimli toprakları nedeniyle tarihin her döneminde, önemli kültürlerle ve görkemli kentlere ev sahipliği yapmıştır. Bugün dünyanın doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine kadar birçok bölgesinde elde edilen ilerlemenin, birikimin kökeninde bir şekilde bu bölgenin katkısı bulunmaktadır. Bu özelliği günümüzde de etnik çeşitlilik, halk kültürünün ve folklorik öğelerin zenginliği olarak devam etmektedir.

Bölge'deki kültürel mirasın korunması, değerlendirilmesi ve turizm açısından öneminin vurgulanması, GAP kapsamında önemle üzerinde durulan bir olgudur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde mimari konusunda kapsamlı bir kitap olan, Bölge'nin mimari mirasını aktarmaya çalışan bu yayının hazırlanmasında emeği geçenlere teşekkür eder, konuyla ilgilenenler için aydınlatıcı olmasını dilerim.

Cevdet YILMAZ
Kalkınma Bakanı

2. GAP Bölgesi Mimarisi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin mimarisi Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, geleneksel ve bölgesel etkenlerle biçimlenmektedir. Güneydoğu Anadolu mimarisinde yöre insanının yaşam tarzının ve toplumsal yapısının etkisi açıkça görülmektedir. Bölgenin mimari tarihi, Prehistorik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Bölge araştırmacılar tarafından sırasıyla; Hitit, Asur, Pers, Roma, Bizans, Erken Türk Beylikleri, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi uygarlıklarına beşiklik etmiş bir yerleşmeler bütünü olarak görülmektedir.

Bölgede çok erken dönemlerden itibaren, İslam ve Hristiyan kültürlerinin sentezinden oluşan mimari geleneği, önemli bir kültürel birikime sahip Mezopotamya geleneğinin devamı niteliğinde olduğu kabul edilmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kutsal alanların en eskileri Neolitik Çağ'a aittir. Göbeklitepe M.Ö. 11.500'e uzanan tarihiyle dünyanın en eski tapınaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Gaziantep yakınlarındaki Dülük Köyü'nde kayaya oyulan tapınaklar dikkat çekmektedir. Bizans Dönemi'yle birlikte Hristiyanlığın yayıldığı bölgede yer alan Deyr-ul Zafaran Manastırı, Diyarbakır'daki Keldani Katolik Kilisesi, Adıyaman'daki Mor Petrus Kilisesi, Hristiyanlık taş mimarisinin en güzel örneklerini sunmaktadır. Camilerin ise Şam Emeviye Camii modelini tekrarladığı görülmektedir. Silvan, Mardin ve Kızıltepe Ulu camileri bunun örnekleridir.

Diyarbakır Ulu Camii günümüze ulaşan en erken dönem camilerinden biridir. Mihrap ve kubbenin ilk uygulamaları bölgedeki Artuklu camilerinde görülmektedir. Avlulu ve pek çok taş odanın yer aldığı taş medreselerin yanı sıra eyvan biçimli türbeler, kubbe ile örtülü mezar anıtları olan kümbetler, bölgenin önde gelen dinî yapı tiplerindendir.

Saraylar ise M.Ö. 2. bine uzanan tarihleriyle Güneydoğu Anadolu'nun en eski mimari yapılarındandır. Yapı, plan ve mimari teknik açıdan üst düzey özellikler gösterdikleri kabul edilmektedir. Hasankeyf'teki "Büyük Saray", Gaziantep Tilmən Höyük'teki saray kalıntıları ve Virantepe'deki Artuklu Sarayı bölgenin belli başlı saray mimarisi örneklerindendir. Taş bloklarla örülmüş cepheler, günümüze çok azı ulaşmış olmakla birlikte özenli taş işçilikleriyle dikkat çekmektedirler.

Bölgedeki su mimarisine ait örneklerin başında köprüler gelmektedir. Köprüler, başta Dicle ve Fırat olmak üzere pek çok akarsuyun bulunduğu bölgede özenli mimarileriyle dikkat çekmektedir. Cendere Çayı üzerinde kesme taştan yapılan Cendere Köprüsü, Hasankeyf'te Artuklular Dönemi'nden kalan kabartmalarıyla dikkat çeken Hasankeyf Köprüsü, Batman Çayı üzerindeki geniş taş kemerli Malabadi Köprüsü, bölgenin; pek çok onarım geçirip günümüze kadar ulaşan, özgün köprü örneklerinin başında gelmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Tarih Öncesi devirlerden bu yana yerleşim yerlerinin bir surla çevrelendiği bilinmektedir. Krallıkların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte yerleşimlerin en yüksek yerleri yüksek kale duvarlarıyla ve burçlarla çevrelenmektedir. Diyarbakır, Gaziantep ve Mardin kaleleri, kesme taştan yapılmış ve dünya çapında bir üne sahip olan Diyarbakır surları, bölgenin askerî mimarisinin çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır.

Anadolu konut geleneğinde çoğu zaman evler dar sokaklar üzerinde yer almaktadır. Her evin bir avlusu bulunmaktadır. Avluya sokaktan büyük bir kapı ile girilmektedir. Evler çoğunlukla iki katlı, bazen de üç katlı inşa edilmektedir. Anadolu evinin avluya ve sofaya bağlı olarak ortaya çıkan içe dönük karakterinde Türk öncesi Anadolu ev mimarisinin etkileri üzerinde durulmasına rağmen kabul edilen görüş; içe dönüklüğün evlerden başka medrese, kervansaray gibi Türk yapılarında da görülmesinin eski Türk hayatından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Bazı örneklerde taş duvarın yapısına ahşap ve pişmiş toprak malzeme girebilmektedir. Anadolu'nun değişik coğrafi bölgelerinde, değişik yapı malzemeleri ile meydana getirilen konutların planlanmasında ve iç düzenlemesindeki en önemli etkenler Türk töreleri, İslam dininin esasları ve yaşama biçimleridir. Evler fizyolojik ve sosyal fonksiyonları gereği mahremiyeti esas alan içe dönük bir planla inşa edilmişlerdir. Ancak yine de evler tabiattan ve yerleşmeden bütünüyle ayrılmamış, tabiat ve ağaç tutkusu avlu ve bahçelerde vücut bulmuştur.

Anadolu evini belirli plan tiplerine ayırarak incelemek zordur. Planlar coğrafi bölgelere bağlı olarak değiştiği gibi, aynı bölgede farklı plan tipleri ve malzeme özellikleri ile de karşılaşılabilir. Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Suriye ile geleneksel ilişkisi olan kısımları, taşıyıcı eleman olarak taşın kullanıldığı konutlardır.

Anadolu konut mimarisi de coğrafyasıyla paralel olarak yedi bölgeye ayrılmaktadır ve bunlardan biri de Kuzey Suriye ile ortak kültürünün ifadesi olarak kabul edilen taş konut mimarisıyla, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir.

Taş esas alınarak yapılan Güneydoğu Anadolu'da bölgesel ev tipi genel olarak bütün halk kesimleri tarafından kullanılmaktadır. Ancak toplumun varlıklı kesimine ait evler, oda, kat ve süsleme fazlalıklarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Eğer yapıda orta kat varsa, genelde alçak kat tercih edilmiş, yarım kat veya tam kat olarak kullanılmıştır. Üst katlarda kullanılan pencere çıkmaları eve hareketlilik kattığı gibi genel olarak sokak ve şehir görüntüsünde de hareketlilik sağlamıştır.

M.Ö. 8000'lerden bu yana yerleşim merkezi olan Bölge konutlarının merkez düzenini, genelde büyükçe bir avlu etrafında yer alan eyvanlı mekânlar oluşturmaktadır. Yerleşim dokuları dışa kapalı, yani içe dönük yapıdadır. Bu bölgedeki yapılarda yalın ve doğal biçimler etkilidir. Ahşaptan çok taş konut mimarisi yaygın olarak görülmektedir. Ahşap malzeme daha çok kapılarda, dolaplarda kullanılmaktadır. Bazen bir çeşme ya da dinsel merkezin bulunduğu meydana çevreleyen sokaklardan oluşan mahalleler yerleşmelerin özelliğini yansıtmaktadır.

Bölgede, genellikle yığma sistemle yapılan taş evler dikkat çekmektedir. Tuğla, sırlı tuğla, mozaik çini, alçı ve bölgeye özgü yumuşak sarı taş genellikle süsleme malzemesi olarak kullanılmaktadır. Sıklıkla rastlanan üst tepe pencereleri ışıktandırmayı sağlamaktadır. Evler iklime, mevsimlere göre planlanmaktadır. Üst katlar çıkmalarla sokağa açılmaktadır. Evler yaşamın yoğun olarak geçtiği bahçe ya da avluya yönelmektedir.

Bölgede Antik Dönem'in en dikkat çekici evleri Zeugma Evleri'dir. Zengin bir Roma kenti olan Zeugma'nın geniş evleri mozaiklerle kaplı, avlulu ve iki katlıdır. Harran evleri ise özgün geometrileriyle diğer Güneydoğu Anadolu evlerinden ayrılır. Burası taş ve kerpiç gibi yöresel malzemeyle üretilmiş, balçıkla sıvanmış konutlardan oluşan bir yerleşimdir.

Şanlıurfa evleri bitişik nizamda, karmaşık düzendedir ve genellikle iki katlıdır. Bölgenin genelinde olduğu gibi Gaziantep evleri de yüksek avlu duvarları ve dışa kapalı cephelerden oluşmaktadır. Yüksek duvarlar sokağa gölge sağlamak, "Hayat" denilen avlular dikkat çekmektedir. Diyarbakır'da da avlusuz ev yoktur. Ahşap ve tuğla kullanılmayan kagir evler genellikle iki katlıdır. Diyarbakır ve Silvan evleri Türk İslam mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Siirt'te küçük pencereli, düz camlı, adını yöreye özgü bir yapı malzemesinden alan 'Cas evleri' yer almaktadır. Mardin evleri yer aldıkları arazinin eğimine göre inşa edilmiş, alttakinin damı, üsttekinin terası olacak şekilde düzenlenmiştir. Kentin mimarisinde kullanılan temel malzeme, kolay işlenebilen kalker taşıdır. Kapalı yaşam biçiminin tüm özelliklerini yansıtan Mardin evleri, 4 metre yüksekliğe varan duvarlarla çevrelenir ve sokaktan ayrılır. Gerek planları, gerekse bezeme ve malzemeleri ile Anadolu konut mimarisinde ayrıcalıklı bir yere sahip olan Mardin evleri, kente açık hava müzesi özelliğini kazandırmaktadır. Yer aldığı tepenin güney yamacında, doğu - batı doğrultusunda çizgisel bir gelişmişlik gösteren bir yerleşim düzeni oluşturmaktadır. Sur içinde gelişmesi nedeniyle sivil ve dinî mimarlık örneklerinin yer aldığı doku, kademeli bir düzen oluşturur.

Tüm dünyada, yerleşik yaşama geçişin ilk örneklerinin gözlendiği bölgelerden biri olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin köklü bir yerleşim geleneği bulunmaktadır. Bu geleneğin izlerini, yöresel farklıklar bulunsun da yukarıda ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılan biçimiyle bölge illerinin tümünde görmek mümkündür.

Bu kitap; bölge mimarisi üzerine özgün bir araştırmanın ürünü olmaktan ziyade, bölgede tarihin farklı devrelerinde yaratılan zengin arkeolojik, mimari ve şehircilik eserlerini, mevcut yayınlardan derleyerek okuyuculara sunmak, bu eserleri yerinde incelemesi için ilgi uyandırmak amacı ile hazırlanmıştır.

Nemrut

3. GAP İLLERİNDE SİVİL, DİNİ VE ASKERİ MİMARİ ÖRNEKLERİ

3.1. ADIYAMAN

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat bölümünde, yaklaşık 725 metre yükseklikte kurulmuş olan Adıyaman ili, coğrafi konumu, Fırat'a yakınlığı, bölgenin tarihsel özelliği ve akarsular bakımından zengin oluşu gibi nedenlerle tarih ve tarih öncesi dönemlerde insanlar tarafından sürekli iskân edilen nadir illerden birisidir.

Adıyaman'da insanlık tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Adıyaman, Besni, Kâhta ve Samsat'ta ele geçirilen bazı buluntular, Adıyaman ve çevresindeki yerleşimin tarihini binlerce yıl öncesine kadar uzandığını göstermektedir. İl genelinde, bu köklü geçmişin kanıtları olan pek çok kültür varlığı günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle İslam akınlarına bağlı olarak yavaş yavaş İslam kültürünün yayılma alanı bulduğu Adıyaman ve çevresi, çok kısa sürede, bu kültürün de önemli bir beşiği olma konumuna gelmiştir.

Daha sonra sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Selçuklular, Artuklular, Zengiler, Eyyubiler, Moğollar, Memlukler, Dulkadiroğulları, Timur İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalan Adıyaman ili ve çevresi, özellikle de Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ne ait zengin tarihî kültür varlıkları ile dikkat çekmektedir. Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hâkimiyetine dâhil olan Adıyaman ve çevresi, imparatorluğun ihtiyacı ve devletin şehircilik anlayışına göre, yeniden bir imara tabi tutulmuştur. Bu imar çalışmaları sırasında, özellikle yerel mimar ve ustaların çalıştırılması, Adıyaman'da klasik Osmanlı mimari geleneğinden farklı bir mimari dokunun ortaya çıkmasını neden olmuştur. Buna iklim ve coğrafi koşulları da eklendiğinde, özellikle sıcak iklimden dolayı, yazlık mekânlara yönelik, tamamen ihtiyaç nedeniyle ortaya çıkmış yapılar da dikkat çekmektedir.

Hem ibadet mekânı olarak kullanılan hem de toplumsal olayların tartışılıp çözüm getirilmeye çalışıldığı camiler, sefere giden kervanların belirli güzergâhlarda dinlendikleri, temel ihtiyaçlarını giderdikleri kervansaraylar, yolcuların konakladıkları hanlar, dönemin dinî ve fen ilimlerinin icra edildiği medreseler, yoksullara ücretsiz yemek sağlayan imaretler, temizliğe verilen önemi gösteren hamamlar, çeşmeler ve tamamen insanlığın hizmetine sunulan köprü yapıları, Adıyaman ve çevresinde göze çarpan yapı birimleri arasında yer almaktadır. Bu yapı tiplerinde, bir yandan inşa edildikleri dönemin geleneksel mimari anlayış formlarının, öte yandan yerel mimari özelliklerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Adıyaman Sivil Mimari örnekleri çoğunlukla iki katlı olup, mimari elemanlar olarak yöresel kalker taşlarından yararlanılmıştır. Bazı örneklerde de taştan inşa edilmiş birinci katların üzerine ahşap katlar inşa edilmiştir. Alt katlarda mutfak, kiler, çamaşırhane gibi bölümler, avluya açık olan üst katlarda da günlük yaşam ve yatak odaları yer almaktadır. Bu evler dışa açık dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır. Bu pencerelerin büyük çoğunluğu yuvarlak, yayvan kemerlidir. Bazı odalarda, özellikle kapı girişlerinin üzerinde konsollara dayalı dışa doğru şahnişler yerleştirilmiştir. Kalker taşının ağırlıklı kullanıldığı köşeler, kemerler ve sütunlarla da dış cepheler hareketlendirilmiş, taş işçiliği ön planda tutulmuştur. Evlerin çoğunda, alt ve üst katlarda farklı planlar uygulanmıştır. Çoğu evin kışlık ve yazlık olarak odalarının ayrıldığı, batı duvarlarına ocakların yerleştirildiği, yazlık odaların pencerelerinde cam ve kepengin olmadığı dikkati çekmektedir.

Bazı evlerde tavan süslemelerine önem verilmiş, ahşap göbekler birbiri içine girmiş bitkisel motifler sıkça uygulanmıştır. Ayrıca kapı pencere ve dolap kapaklarında da ahşap işçiliği gözlenmektedir. Evlerin üst örtüleri çoğunlukla topraktan ve düz damlıdır. Bununla beraber ikinci katları ahşap olan evlerde çatıya tercih edilmiştir. Bu evlerin bazılarında kitabeler yer almaktadır. Bazı örneklerde antik kent kalıntılarının kullanıldığı görülmektedir.

Eski Besni

3.1.1. Sivil Mimari Örnekleri

Eski Besni

Eski Besni, bugünkü Besni ilçesinin 4-5 kilometre güneyindeki Besni Kalesi ve çevresini kapsayan geniş alana yayılmış bir kent durumundadır. Yerleşim, Adıyaman genelini temsil etmemekle birlikte, il mimarisi içinde kendine özgü dokusuyla dikkat çekmektedir.

Eski Besni'nin çok eski bir yerleşim alanı olduğu ve tarihsel süreç içinde birçok istila ve yıkıma uğradığı bilinmektedir. Akad, Hurri, Mitanni ve Asur dönemlerine ait kalıntılara rastlanan Besni'de M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren de Pers, Büyük İskender ve Roma hâkimiyetini gösteren izlere rastlanmaktadır. Bunu izleyen dönemde kent, Müslüman Arapların, ardından Abbasi, Bizans, Selçuklu hâkimiyetini tanımıştır. 1260'taki Moğol istilasına kadar uzun süre Halep Eyyubileri'nin, Ermeni Krallıkları'nın ve 1293'ten sonra da Memlûklülerin kontrolünde yaşamıştır. Memlûklü idaresinde kalesinin sağlamlaştırıldığı ve şehrin imar edildiği bilinmektedir. 14. yüzyıl sonlarında Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Eski Besni, Timur'un ve daha sonra Dulkadiroğulları yönetiminin ardından, Kanuni döneminde kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmış, bağımsız bir sancak olarak Maraş Eyaletine bağlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1926) Gaziantep'e bağlanan Besni ilçesi 1954'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkan bir kanunla Adıyaman'a bağlanmıştır.

Eski Besni yerleşiminde 1950'li yıllardan 1960'lı yıllara kadar yaşanan çeşitli olumsuzluklar (yerleşim alanının olumsuz topografik özellikleri, sel, aşırı kuraklık, bazı asayiş bozan sorunları v.b.) Eski Besni halkının bölgeyi terk ederek şimdiki Besni'ye yerleşmesine neden olmuştur. Besni halkı, kuzeydeki yeni yerleşime, eski evlerindeki malzemeleri taşıyarak yeni binalarının yapımında kullanmışlardır. Bundan dolayı Eski Besni'de büyük ölçüde tahribat olmuş, çok az sayıda cami, hamam, köprü ve çeşme kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Eski Besni, dağlarla çevrili bir vadi içindedir. Yerleşim alanı içinde, bir tepe üzerine kurulu, burç ve duvarlarının büyük bölümü eski biçimini koruyan bir kale bulunmaktadır. Eski Besni'ye ait kalıntılardan kentin yerleşim düzeninin; iki yanında dükkânların yer aldığı, çarşı tabir edilen bir ana cadde çevresinde geliştiği anlaşılmaktadır. Tarihsel kayıtlara göre, çok çeşitli zanaatların yapıldığı Eski Besni'de ticaretin çok canlı olduğu bilinmektedir. Yerleşim, eğimli bir

Eski Besni

topografyaya sahip dağ yamacında ve birbiri üzerinde kademeli yüksek ve intizamsız bir şekilde kurulmuştur. Eski Besni'de evler tepelere, arazinin konumuna göre, çeşitli yönlerde bakacak biçimde yerleşmiştir. Bu yerleşimde sıra halinde birbirine bitişik bir, iki, bazen üç katlı evlerin arkası-önü sokak biçiminde bir doku oluşturduğu, arazi yapısından dolayı bazı sokakların dehlizler biçiminde geliştiği gözlenmiştir. Yerleşime ait eski fotoğraflarda, kent dokusunun çok sıkışık ve üst üste olduğu, cadde ve sokakların topografyaya göre oluştuğu ve bu duruma bağlı doğal bir görünüm verdiği anlaşılmaktadır. Bu doku Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Mardin gibi eski kentlerle benzerlik göstermektedir.

Eski Besni'deki yerleşimin homojen bir mimari doku oluşturduğu, yapılarda cephe oluşumu ve süslemelerin sade bir durum sunduğu görülmektedir. Sokakların sadece insan ve yük hayvanlarının geçişine müsaade edecek genişlikte olduğu gözlenmektedir. Bunun nedeni kuşkusuz yerleşimin topografyaya ve iklim koşullarına bağlı olarak gelişmesidir. Arazi durumu, yapı ve sokak genişliğini sınırlamanın yanında iklim şartları açısından da mevsime göre sıcak ve soğuktan korunmayı sağlamaktadır. Yerleşimi oluşturan yapılar ve bağlantılarıyla ilgili olarak bir kıyaslama yapıldığında, evlerin bulunduğu kısımlardaki sokaklar, çarşı olarak bilinen ana caddeden çok daha dardır. Sadece evlerin ana giriş kapısının, hayvan ve yük giriş-çıkışından elverişli, büyük ve çift kanatlı olduğu tarihsel kayıtlardan anlaşılmaktadır.

İlkbahar ve yaz döneminde Eski Besni'de yaşayanların yakındaki bağ evlerine göçtüğü, bu dönemde halkın, akşam olduğunda iş yerini kapatarak bağ evine gittiği (şimdiki Yukarı veya Yeni Besni'nin olduğu yer) bilinmektedir. Bu nedenle yaz döneminde yarı terk edilmiş duruma gelen yerleşimin güvenliğinin, çarşısının bulunduğu ana caddenin iki ucundaki büyük tahta kapılar ile buralarda bulunan direklerin üzerindeki fenerlerle aydınlatılan kontrol noktalarındaki bekçiler tarafından sağlandığı söylenmektedir.

Eski Besni'nin tamamen terk edilerek yeni veya yukarı Besni'ye geçilmesi, yaklaşık otuz yıllık bir göç süreci içinde gerçekleşmiştir. Eski Besni'de de, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki çeşitli yerleşimlerde olduğu gibi evlerin planlaması, içindeki mekânların dizilimi tipik Türk evi şemasını göstermektedir. Alt kat giriş ve avlu çevresinde düzenlenen depo, ahır, tuvalet mekânlarından, üst kat ise bir sofa etrafında dizilen odalardan oluşmaktadır.

Genelde yerleşim içindeki evlerin oluşum süreci zamana bağlı olarak değişim gösterdiği için genellikle düzensiz bir doku ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, topografyadan dolayı ortaya çıkan yönelme zorunluluğu ince ve uzun

dikdörtgen plan şeması ve görünümle oluşturmaktadır. Bugün bu kentten günümüze; Besni Kalesi ile bir bütünlük oluşturan birkaç cami (Ulu Cami, Külhanönü Camii, Toktamış Camii, Çarşı Camii) ve minare, Bekir Bey Külliyesi'nden kalan hamam, çeşme ve köprü kalıntıları ulaşmıştır. Bu eski yerleşme, kale kalıntılarıyla birlikte ilgi çekici bir görünüme sahiptir.

Göksu Kızılın Köprüsü

Bölgede, Gaziantep Üniversitesi ve Adıyaman Müzesi tarafından 2008 yılında yüzey araştırmaları yapılmıştır. Ulu Cami'nin onarım işi Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü 2011 yılı programında yer almaktadır. Arkeolojik sit alanı içinde yer alan eserin kazı çalışmaları tamamlanmış olup, çıkan bulgular doğrultusunda rekonstrüksiyon çalışmaları planlanmaktadır.

Göksu Kızılın Köprüsü

Besni'nin güneydoğusunda, Göksu Çayı'nın daraldığı bir yerde kayalık bir zemin üzerine kurulmuştur. Kahta ilçesinde yer alan Cendere Köprüsü ile benzerlik göstermektedir. M.S. 2. yüzyılda Romalılar tarafından yapılmıştır. Köprü üzerindeki Arapça yazılar tamir edildiği dönemlere aittir. Köprüde kesme taşlardan yapılmış üç kemer bulunmaktadır. Köprü'nün iki ayağı sağlam orta kısmı yıkık durumdadır. Köprüye her ne kadar bugün Kızılın Köprüsü denmekteyse de tarih kitaplarında "Şençl-Gandar", "Sence Köprüsü" veya "Göksu Köprüsü" diye geçmektedir.

Altınlı Köprü

Gölbaşı ilçesi Yolbağ Köyü'nde, Göksu Çayı üzerindedir. Biri büyük, toplam dört kemerden oluşan köprü, taşlar arasında harç kullanılmadan, cendere adı verilen sıkıştırma yöntemiyle inşa edilmiştir. İlk yapımı Roma Dönemi'ne ait olduğu sanılan köprü, halen kullanılmaktadır.

Cendere Köprüsü

Adıyaman'a 55 kilometre uzaklıktadır. Kahta Çayı'nın en çok daraldığı kesimde iri kesme taşlardan yapılmış olan köprü, Roma Dönemi'nde inşa edilmiş ve bugün de kullanılmaktadır. Bir ana bir de tali kemerden oluşmaktadır. 120 metre uzunluğunda 7 metre genişliğindedir. Üzerindeki kitabelere göre; M.S. 192 - 211 Septimus Severus Dönemi'nde Samsat'ta karargah kuran XVI. Lejyon tarafından yaptırılmıştır. Köprüyü benzerlerinden ayıran en önemli özellik girişindeki sütunlardır. Bu korint başlıklı sütunlar İmparator Septimus Severus, karısı ve iki oğluna adanmış; Caracalla'nın imparator olması ile S. Severus'un oğullarından Geta adına diktirilen sütun ise yıkılmıştır. Köprü geçtiğimiz yıllarda restore edilmiştir.

Cendere Köprüsü

Cendere Köprüsü

Ulu Camii

3.1.2. Dinî Mimari Örnekleri

Ulu Camii

Adıyaman'ın en merkezi yeri olan çarşı içinde yer almaktadır. Kentin en büyük camisidir. Bugünkü yapı 1863'te eski caminin yıkılması ile yeniden inşa edilmiş olup, 1902'de büyük bir onarım görmüştür. Cami kareye yakın dikdörtgen planlı ve kesme taştandır. Dört payenin taşıdığı merkez, bir kubbe ile örtülüdür. Ayrıca dört köşesinde dört küçük kubbe ile ana kubbe desteklenmiştir. Orta kubbe oldukça yüksek kasnaklıdır. Girişin ahşap kapısı 1902 yılında Çevre Mehmet Fevzi tarafından yapılmış, son derece güzel bir eserdir.

Ulu Camii

Çarşı Camii

Çarşı içinde yer alan cami, 1557 yılında inşa edilmiş, 1640 yılında yenilenmiş 1910, 1957 ve 1982 yıllarında onarım görmüştür. Tam bir dikdörtgen olan ibadet yerinin ortasında dört payenin taşıdığı ahşap bir kubbe ve bu kubbenin çevresindeki bölümler düz ahşap örtü sistemiyle örtülmüştür.

Çarşı Camii

Eskisaray (İbrahim Bey) Camii

1638 yılında inşa edilmiştir. Bugünkü yapının doğu cephesinin bir bölümü ile güney cephe bu ilk yapıya aittir. Diğer cepheler zaman içinde yapılan onarımlarla değişmiştir. Caminin mihrabı, kentin en zengin görünümlü mihrabıdır. Yarım silindirik mihrap nişinin etrafı kemerli bir bordürle de çevrelenmiştir.

Eskisaray Camii

Musalla Camii

Musalla Mahallesi'ndedir. Bu caminin minaresi 1890 yılında bir depremde yıkılmış ve cami daha sonra cezaevi olarak kullanılmıştır. Daha sonraki dönemde Vakıflar İdaresi tarafından yeniden cami olarak restore edilerek, ibadete açılmıştır.

Musalla Camii

Kab Camii

Kab Camii

Kab mahallesindedir. 1768 yılında yapılmıştır. 1923 yılında büyük bir onarım görmüştür. Kesme taştan yapılmıştır. Son cemaat yeri iki sütunludur. Kuzey kapısı üzerinde 1768 tarihli yapım ve Batı kapısı üzerinde 1923 tarihli onarım kitabesi yer almaktadır. Minaresi tek şerefelidir. Yazlık kısmı kuzey köşesinde ayrıca yapılmıştır. 1934 yılında minaresi yıldırım düşmesi sonucu yıkılmış ve tekrar inşa edilmiştir.

Külhanönü Camii

Eski Besni'de bulunmaktadır. Kurşunlu Camii ve Hacı Zeyrek Ağa Camii adıyla da anılmaktadır. Caminin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Yapıda kullanılan malzeme ve mimari elemanlara dayanılarak, geç devir Osmanlı camisi olduğu sanılmaktadır. Dış duvarları kesme taş olan, dikdörtgen planlı caminin önünde üç bölümlü son cemaat yeri bulunmaktadır. İbadet mekanı üç sıra halindeki pencerelerle aydınlatılmıştır. Üst örtüsü çatı ile örtülmüştür. Kuzeybatı köşesine son cemaat yerinin çıkıntısı ile caminin ana duvarlarının birleştiği yere, kare kaideli gövdesi on iki kenarlı olan minare yerleştirilmiştir. Cami, 1960-1965 yıllarında Besni'nin yer değiştirmesinden sonra diğer yapılar gibi yıkılmaya terk edilmiş ve tahrip olmuştur. Ancak 2005-2006 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğüne onarım ve restorasyonu yapılmıştır.

Toktamiş Camii

Eski Besni'de bulunan yapı tamamen terk edilmiş ve harap durumdadır. XVII.yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Büyük bölümü yıkık durumda olan caminin minaresi ayakta. Caminin son cemaat yeri ve minaresinin dışında kalan bütün bölümleri moloz taştan yapılmıştır. İbadet mekanı duvarlarında yer yer ağaç hatıllar kullanılmıştır. Son cemaat yeri ile orijinal olan minaresi kesme taştandır. Üst örtüsü toprak damlıdır. İbadet mekanı dikdörtgen planlı olup, yöresel mimari üslubunu yansıtmaktadır.

Hacı Süleyman Mescidi

Yeni Pınar Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Kitabesinden öğrenildiğine göre 1720 yılında yaptırılmış, 1890 ve 1899 yılında da onarılmıştır.

Abuzer Gaffari Türbesi

Adıyaman'ın 5 kilometre doğusunda Ziyaret Köyü girişindedir. Sahabeden Abuzer Gaffari'nin türbesi olan yapının, kapısındaki kitabeden 1724 tarihli olduğu, IV. Murad'ın emri ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Yanında küçük bir de mescidi bulunmaktadır. Türbenin çevre düzenlemesi 2007 yılında Adıyaman Belediyesi tarafından yapılmıştır.

Mahmut El Ensari Türbesi

Adıyaman'ın 7 kilometre doğusunda İpekli (Elifi) Köyü yakınında Ali Dağı'nın yüksek bir tepesinde bulunmaktadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Bağdat Seferi dönüşünde, IV. Murad'ın emriyle onarıldığı bilinmektedir. Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yaptırılan onarım çalışmaları 2011 yılında tamamlanmıştır.

Mor Petrus ve Mor Pavlus Süryani Kilisesi

Mera Mahallesi'nde bulunmaktadır. Üzerindeki yazıttan 1905 tarihinde yapıldığı belirtilmişse de mimarisi ve mimari elemanları yapının XVIII. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. Günümüzde Süryani cemaati tarafından kullanılan ve düzenli ayin yapılan kilise, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından eski eser olarak tescil edilmiştir.

Mor Petrus Kilisesi

Nemrut Dağı Kült Merkezi

Nemrut Dağı Hierothesionu (kült merkezi); Yukarı Fırat Vadisi'nin önemli kesişme noktalarından birinin üzerinde yer almaktadır. Kommagene Kralı I. Antiochos (M.Ö. 69-36) Dönemi'nde inşa edilen Nemrut Dağı Hierothesion'u Antik Dönem'de kuzeybatıda Melitene (Malatya), kuzeyde Pötürge, doğuda Fırat kıyısındaki Arsemia (bugün Gerger Kalesi), güneyde Kommagene'nin başkenti Samosata (Atatürk Barajı altında kalan eski Samsat), güneybatıda Perre (Adıyaman'ın Pirun Köyü) ve Nemrut Dağı eteklerinde, Kahta Çayı kıyısındaki Arsemia (bugün Eski Kale) ile çevrelenmektedir. Bugün Nemrut Dağı Tümülsü, Adıyaman ili, Kâhta ilçesi sınırları içindedir.

Yaklaşık 2.6 hektar (26.000 m²) alana yayılan Hierothesion, merkezde 30-35 derece eğimli konik bir tümülüsle onu doğu, batı ve kuzey yönlerde çevreleyen üç terasla birlikte, kuzeydoğu ve güneybatıdan erişen kutsal tören yollarından olmaktadır. Tümülüsün tepe noktasının yüksekliği deniz seviyesinden 2206 metre olup çapı yaklaşık 145 metredir. Tümülüs'te yer alan doğu ve batı teraslar benzer şekilde düzenlenmişken, kuzey terası tamamen farklı biçimde inşa edilmiştir.

Doğu ve batı teraslarında kireç taşından yapılmış, tümülüse sırtını dönmüş şekilde konumlanmış beş tanrı heykeli ile bunların iki yanında aslan ve kartaldan oluşan bir çift koruyucu hayvan heykeli bulunur. Her iki terasta da hayvan heykellerinin arasında yer alan tanrıların dizilimi soldan sağa sırasıyla: Antiochos, Kommagene/ Tyche, Zeus/ Oromasdes, Apollon/ Mithras-Helios-Hermes ve Herakles/Artagnes-Ares'dir.

Heykel dizisinin arkasında, her iki terasta da birbirine eş olan, Antiochos'un vasiyetini bildirdiği eski Grekçe ile yazılmış yazıt (nomos) yer alır ki bu yazıtta tanrıların isimleri, Helen ve Pers isimleriyle birlikte tanımlanmışlardır. Teraslarda heykellerin dışında, doğu terasta simetrik düzende, daha dar olan batı terasta ise enine biçimde yerleştirilmiş, önlerinde sunaklar olan stel kaideleri bulunmaktadır. Bu kaideler dışında, batı terasta Nemrut'u özel kılan tokalaşma (dexiosis) sahnelerinin resmedildiği steller dizini ile eserin tarihini verdiği düşünülen Aslanlı Horoskop yer almaktadır. Doğu terasta ayrıca basamaklı piramit olarak adlandırılan, sunak olduğu da düşünülen kare biçimli bir platform yer almaktadır. Tümülüsün kuzeybatısında yer alan kuzey teras, dar bir dikdörtgen formunda olup kum taşından yapılmış kaide sırasını içermektedir. Bu kaidelerin yanında, bugün devrilmiş halde duran ve üzerinde rölyef ya da yazıt olmayan steller bulunmaktadır. Kuzey teras kaideler dizisinde, iki açıklık bulunur ki bunlardan batıda olan açıklık, kutsal tören yolundan alana açılan giriş kapısı olarak yorumlanmaktadır.

Antik Dönem'de bu alana biri kuzeydoğudan, diğeri güneybatıdan gelen iki adet Kutsal Tören Yolu ile erişilirken, kuzeyde de su kaynağına ulaşan bir yol daha bulunmaktadır. Üzerindeki yazılı steller sayesinde bu kutsal tören yollarının izleri halen görülebilmektedir.

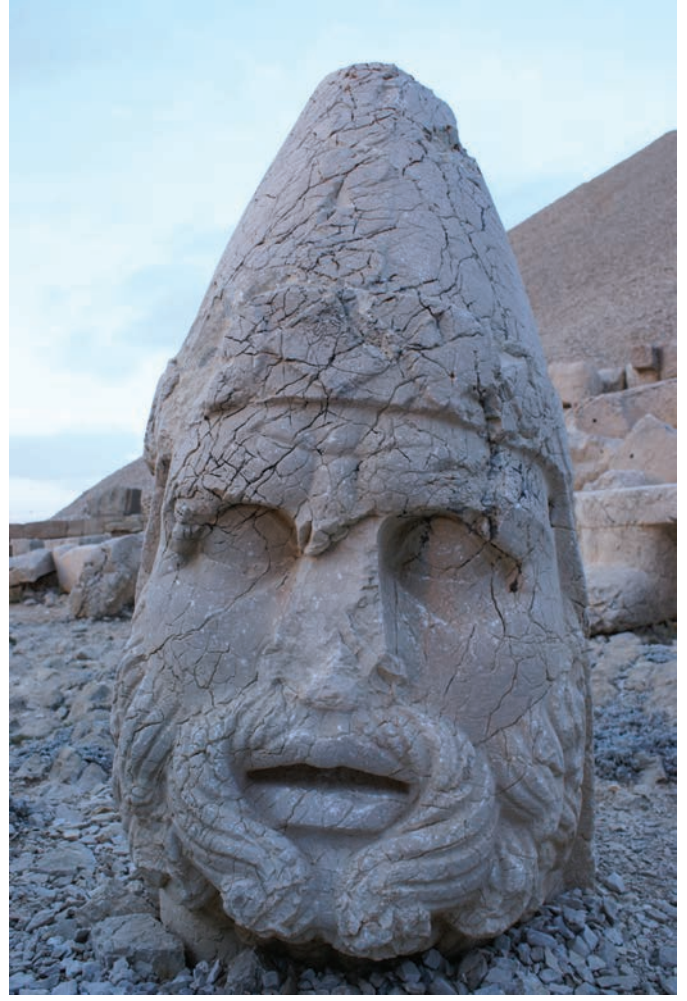
Teraslar: Tümülüsün doğu ve batı terasları benzer şekilde düzenlenmişken, kuzey teras tamamen farklıdır. Doğu terasın tabanı, batıdan 11 metre daha yüksektir. Göreli olarak simetrik şekilde düzenlenmiş doğu terasta tümülüse sırtını dayamış dev heykellerin iki tarafında, üzerinde stellerin bulunduğu kaideler ve basamaklı piramit olarak tanımlanan sunak bulunmaktadır.

Batı çeperi istinat duvarı ile genişletilmiş olan daha dar ve asimetrik düzenli batı terasta, tümülüsün eteğinde kolosal heykeller, güney ve batı kenarlarında ise sunaklı stel kaideleri yer almaktadır. Bu terasta 1882'de ortaya çıkarılan dört adet dexiosis (tokalaşma) steli ile Aslanlı Horoskop bulunur. Bu steller, 2003'te alandaki Geçici Restorasyon Laboratuvarı'na taşınmıştır. Doğu ve batı teraslardaki kireçtaşı heykeller dizisi Kral Antiochos'la birlikte dört tanrı heykeli ile iki yanda birer çift koruyucu aslan ve kartal heykellerini içermektedir. Üst kottaki platformlarda yer alan dev heykeller anıtsal bir etki yaratmaktadır. Kommagene'nin doğu ve batı arasındaki birleştirici konumuna atfen tanrı heykelleri Helen ve Pers isimleri ile birlikte adlandırılmıştır.

Nemrut Antiochos

Nemrut Antiochos

Nemrut

Nemrut Mithras

Nemrut

Dar, uzun bir dikdörtgen formunda olan kuzey terasta; kum taşından yapılmış kaide sırası ile üzerinde rölyef ya da yazıt olmayan steller bulunmaktadır. Kaideler dizindeki iki açıklıktan batıda olanı, tutsal tören yolu olarak nitelendirilen yoldan alana açılan giriş kapısı olarak yorumlanmıştır.

Nemrut Dağı Tümülsü'nün doğu ve batı teraslarında yer alan tanrı heykellerinin kaidelerinin arkasında, Antiochos'un vasiyetnamesini içeren Grek harflerle kazınmış olan bir yazıt (Nomos) bulunmaktadır. Bazı yazım farklılıkları dışında her iki terastaki yazıt, içerik açısından özdeştir. Yazıt ilk olarak 1882'de O. Puchstein tarafından okunmuş, köklerini Pers ve Makedonya'lı atalarına bağlayan I. Antiochos'a ait olduğu keşfedilmiştir. Anıt Kral I. Antiochos hüküm sürdüğü M.Ö. 69-36 yılları arasında inşa ettirilmiştir.

Nemrut Dağı Tümülsü batı terasındaki Kral I. Antiochos'un tanrılarla tokalaşma sahnelerinin resmedildiği kum taşından yapılmış steller arasında bir de Aslan Horoskobu bulunur. İlk araştırmaların yapıldığı 1881 yılında, tümülüs üzerinden kayan çakılların altında kaldığı için tespit edilemeyen bu steller ve Aslanlı Horoskop, 1882 yılında Osman Hamdi Bey tarafından yapılan kazı sırasında ortaya çıkarılmıştır. Uzun yıllar bulundukları şekilde kalan bu steller, 1984 yılında, beton ve epoksi kullanarak batı terastaki yerlerine yerleştirilmiştir. Bu müdahalelerle bozulan steller, 2003 yılında alanda inşa edilen Geçici Restorasyon Laboratuvarına taşınmış olup halen bu mekânda bulunmaktadır. Bugüne kadar ele geçen en erken Grek horoskopu olan Nemrut Dağı Aslan Horoskopu yaklaşık 1.75 metre yüksekliğinde ve 2.40 metre genişliğindedir. Aslanın gövdesi sağ yandan, yüzü ise önden görünür şekilde resmedilmiştir. Gövdesinde ve çevresinde toplam 19 adet yıldızla, boynunda bir hilal bulunmaktadır. Aslanın sırtında yer alan daha büyük boyuttaki üç yıldızın üzerinde Grekçe harflerle Mars, Merkür ve Jüpiter adları yazılıdır.

Aslan Horoskopu, anıtın keşfedildiği 1883 tarihinden itibaren pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş; horoskopta yer aldığı düşünülen tarihin tümülüsün kesin inşa tarihi olduğu konusunda bir veri oluşturabileceği düşünülmüş, tarihî özelliği ve özgünlüğü nedeniyle farklı dönemlerde farklı kişilerce araştırılmıştır. Alanda çalışan uzmanlar astronomi alanından destek alarak bu konuda çeşitli sonuçlara ulaşmaya çalışmışlardır.

Karakuş Tümülüsü

Karakuş Tümülüsü

Karakuş Tümülüsü

Kahta Çayı'nın açtığı geniş dere yatağının batısındaki tepe üzerine inşa edilmiş olan 21 metre yüksekliğindeki tümülüs anıt mezar, Arkeolojik Sit Alanı'dır. M.Ö. I. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir.

Karakuş adını ise yüksekliği 2.54 metre'yi bulan bir kartal figüründen almıştır. Tümülüsün güney ve batı yönlerinde 4 adet sütun bulunmaktadır. Sütunlar üzerinde çeşitli hayvan figürleri ve bir de tokalaşma sahnesinin bulunduğu kabartma yer almaktadır. Doğudaki sütun başlığı altında yer alan kitabeden, burada Kommagene Kralı II. Mithradates'in annesi İσίας, kızkardeşi Anthiochis ile onun kızının mezarları olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, yapılan kazılarda mezarların Roma Dönemi'nde açıldığı ve tahrip edildiği ve buradan alınan taşlarla Cendere Köprüsü'nün inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

Sofraz Tümülüsleri

İl merkezine 45 kilometre, Besni'ye 15 kilometre uzaklıkta, Besni ilçesi, Üçgöz (Sofraz) Köyü'ndedir. Sofraz Kommagene Kralığı'nın dinî başkenti olmuştur. 15 metre yüksekliğinde olan mezarın üzeri kırma taş ve molozla örtülüdür. Güneyde bulunan mezar girişi zeminden 5 metre aşağıda yer almaktadır. İçeride içiçe iki oda ve mezar odasında iki lahit bulunmaktadır. Mezar M.S. II. yüzyılda Roma Dönemi'nde yapılmıştır. Tümülüs, 1995 yılında ziyarete açılmıştır. Bu tümülüsün yaklaşık olarak 750 metre güneyinde bir başka tümülüs daha yer almaktadır ve üç odadan oluşmaktadır. Giriş kısmının her iki yanında ana kayaya oyulmuş mezarlar yer almaktadır. Bu odalardan ikisi ana kayaya oyulmuş olup odaların her birinin içinde üçer tane lahit mezar bulunmaktadır. Üçüncü oda ise tonozlu kesme taşlardan yapılmış olup içerisinde yine bir lahit mezar bulunmaktadır.

Pirin (Perre) Şehri ve Kaya Mezarları

Adıyaman'ın 5 kilometre kadar kuzeyinde, Örenli (Pirin) Mahallesi'nde yer alan Antik Perre Kenti'nin kuruluşu çeşitli kaynaklara göre Helenistik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Kommagene Krallığı Dönemi'nde yerleşim yeri ve bu dönemin beş büyük şehrinden biri olduğu bilinmektedir. Yine Roma Dönemi'nde de bölgenin en büyük şehirleri arasında yer almıştır. Kommagene Dönemi'nde başkent Samosata ile Melitene (Malatya) arasında yer alan bir uğrak yeridir. Antik Roma kaynaklarında suyunun güzelliğinden bahsedilmekte, kervanlar, yolcular ve ordular tarafından dinlenme yeri olarak kullanıldığı anlatılmaktadır. Bahsedilen suyun aktığı Roma Çeşmesi halen kullanılmaktadır. Bizans Dönemi'nde de önemini korumuştur. Bu antik kentin (Niceaia) İznik'te toplanan İncil Konsili'ne temsilci göndermesi aynı zamanda döneminin dinî merkezlerinden biri olduğunu da göstermektedir.

Antik kentte en dikkat çeken kalıntılar, Örenli Mahallesi girişinde yer alan Kaya Mezarları'dır. Kayalıklar içine oyularak yapılmış oda mezarlar ilgi çekici bir görünüm oluşturmaktadır. Karadağ'ın yamaçları üzerine yayılan nekropol alanında 203 adet kaya mezarı bulunmaktadır. 1928 ve 1938 yıllarında yapılan arkeolojik araştırmalar, burada Tarih Öncesi çağlardan bu yana yerleşim olduğunu göstermektedir. Pirin Mağaraları denilen bu mezarlar kayalara oyularak yapılmıştır. Bazılarının girişleri kabartmalarla süslü, üstleri tonozludur. Perre Antik Kenti Nekropol Kazısı 2009 yılında Adıyaman Müzesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

3.1.3. Askerî Mimari Örnekleri

Besni Kalesi

Besni ilçe merkezinin 2 kilometre güneyinde sivri ve yüksek bir dağın üzerinde yer almaktadır. Dağın büyük bir kısmı sarp ve dik kayalarla çevrilidir. Kaleye yalnızca güneydeki dik bir yamaçtan çıkılabilmektedir. Kalenin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Hitit Dönemi'nde inşa edildiği sanılmaktadır. 13. yüzyıldaki Memlük hâkimiyeti sırasında sağlamlaştırıldığı bilinmektedir. Kale, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmıştır. Kalenin ortasında bir kuyu bulunmaktadır. Batı kesiminde, Çifte Mancınık adı verilen ve bir anıtı andıran karşılıklı inşa edilmiş iki büyük yapı vardır.

Gerger Kalesi

Adıyaman'ın Kahta ilçesine 85 kilometre uzaklıkta bulunan Gerger Kalesi, Gerger ilçesinin Oymaklı Köyü'nün doğusunda yer almaktadır. Tarihi Geç Hitit Dönemi'ne dayanan kale, sarp kayalıklar üzerine kurulmuş, sağlam sur duvarlarıyla çevrilidir. M.Ö. II. yüzyılda kale Fırat Arsemeia'sı olarak adlandırılmıştır. Sarp kaya yüzünde Mithridates Callinichos'un babası Samos'un M.Ö. 140-100 yıllarına ait dev ölçülerdeki bir kabartması yer almaktadır. İslami dönemde de kullanılan kalenin içinde, bu dönemde yapıldığı sanılan cami, dükkânlar ve su sarnıçları da bulunmaktadır.

Gerger Kalesi

Gerger Kalesi

Yeni Kale (Eski Kahta)

Eski Kahta (Kocahisar) Köyü'nde bulunan kalede Orta Çağ etkileri görülmekle birlikte daha önceki dönemlerde iskân edildiği tahmin edilmektedir. Memlükler Dönemi'nde (M.S.13.yy) imar ve onarım görmüştür. Kale içinde su depoları, hamam, cami ve dükkân kalıntıları bulunmaktadır. Kalenin gerek konumu, haberleşme amacıyla güvercinler için yaptırılan kayalara oyulmuş Güvercinlik, Yeni Kale ile Eski Kale arasındaki yeraltı yolu oldukça dikkat çekicidir. Kale yapıları oldukça sağlamdır. Kalenin yer aldığı kayalığın güneydoğusunda antik devirlerden kalma ve demir elde etmek için kullanılan hazneli fırınlar yer almaktadır.

Eski Kale (Nymphaios Arsameia'sı)

Yeni Kale ve Kahta Çayı'nın doğusunda, Eski Kahta'ya yaklaşık 3 kilometre uzaklıkta, Kocahisar Köyü ile Damlacık Köyü arasında, Kahta Çayı'nın (Nymphaios) doğusunda yer almaktadır. Güneyindeki tören yolunda Mithras'ın kabartma heykeli, yine aynı alanda Antiochos - Heracles tokalaşma steli ve bu stelin önünde Antiochos tarafından yazdırılmış ve Anadolu'nun bilinen en büyük Grekçe Kitabesi yer almaktadır. Kitabenin bulunduğu yerden başlayan ve bugüne kadar en fazla 158 metre derine inilebilmiş olan tünelin kesin olarak hangi amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Mabetin kuzey tarafında ise bu tünel ile benzerlik gösteren yaklaşık 10 metre derinliğinde bir başka tünel daha bulunmaktadır. Alanın yukarısında yer alan bir tepe üzerinde de Mithridates Callinichos'un mezarı, tapınağı ve sarayı yer almaktadır. Sarayda yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda heykel parçası, bir kraliçe ve Antiochos başı bulunmuştur. Kitabeye göre burasının Antiochos'un atalarından Arses tarafından kurulduğu, babası Mithridates Callinichos tarafından kutsal son istirahat yeri olarak seçildiği, Kommagene Krallığı Dönemi'nde ise yazlık başkent olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Eski Kahta Kalesi

3.2. BATMAN

Geleneksel özellikler taşıyan Batman mimarisi, Batman kültüründe en köklü kanıtlarından biridir. Batman mimarisindeki evlere bakıldığında, bunların çevresel koşullara uyduğunu, genellikle gün doğusuna baktıkları, yerleşme sırasında komşularının görüşüne, güneşine, havasına engel olmadıkları görülmektedir. İç mekânların ailenin yaşayış, anlayış, düşünce ve davranış biçimlerini yansıttığı, bu iç mekânlardaki sadelik, yalınlık ve güzelliğin dış mekânlara da yansıtıldığı gözlenmektedir. Çekirdek ailenin ihtiyaçları da, büyük ailenin ihtiyaçları gibi düşünüldüğü, aile mahremiyetinin göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Böylece aynı evde, belki iki veya üç çekirdek aile, kendi özel yaşantısını diğerlerinden kolaylıkla ayırabilmektedir. Ancak ortak kullanım alanları, söz gelimi çamaşır ve banyo, mutfak işleri için ayrılan bölümlerin de bulunmaktadır.

Evlerin yapım yöntemleri basit ve kolay olarak çözümlenmektedir. Gereksiz malzeme kullanılmamaktadır. Çevreden sağlanan doğal malzemenin kullanılması, evlerin sağlıklı olmasını da sağlamaktadır. Ayrıca gerektiğinde eklemelerin ve genişlemelerin de yapılabilmesi için bazı geçici özellikler veya mekânlara yapılacak eklemelerin öngörülmeyle çalıldığı belli olmaktadır.

Yöre iklimi dikkate alınarak inşa edilen ev tiplerinde doğal yapı malzemesi tercih edilmiş, dış mekânlardan “hayat” adı verilen yapı bölümüne ayrı bir önem verilmiştir. Ortak kullanım alanı olan Hayat, özellikle yazın manzaraya nazır, kalabalık bir konuk grubuyla birlikte veya büyük ailenin bütün bireyleriyle yemek yemek, sohbet etmek için uygun alanlar olarak tasarlanmıştır. Hayatın öncelikle kare ya da dikdörtgen olarak tasarlandığı, sonra eklemelerle L ya da U düzenine dönüşebildiği görülmektedir. Böylece birkaç çekirdek ailenin yaşaması ve hayatı da ortaklaşa kullanmaları sağlanmaktadır.

3.2.1. Sivil Mimari Örnekleri

Memikan Köprüsü

İnşa tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber, yörede bulunan Hasankeyf, Malabadi ve Cizre'deki taş köprülerle kıyaslandığında, bu köprülerle büyük bir benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna karşın 6. yüzyılda Müslümanların bölgeye hâkimiyetinden sonra yapıldığı da tahmin edilmektedir. Antik Dönem'den kalan bir köprünün enkazı üzerinde de inşa edilmiş olabileceği muhtemeldir.

Bir zamanlar Batman'ın Beşiri ilçesine bağlı Garzan Ovası'ndaki yerleşim birimlerinin, özellikle Hasankeyf'le olan ticari ilişkisini sağlayan Memikan Köprüsü, bu bölgeden geçen İpek Yolu'nun, Garzan Çayı üzerinden karşıya bağlantısını sağlayan stratejik bir noktasında yer almaktadır. İlk Çağ'dan Orta Çağ'ın ilk yarısına kadar olan tarihî süreç içinde, işlek bir kervan yolu olan ve Garzan Çayı'na paralel giderek Hasankeyf üzerinden Kuzey Mezopotamya'ya ulaşımın sağlanmasında ve özellikle beylikler arası ticari ilişkilerin kurulmasında uzun yıllar hizmet veren bu stratejik yol üzerindeki Memikan Köprüsü, şu anda harap durumdadır.

On Kemerli Devlet Demir Yolları Köprüsü

1944 yılında inşaatı biten Devlet Demir Yolları Köprüsü, döneminin bir mimarlık harikasıdır. Batman kent merkezine 7 kilometre mesafede Batman Çayı üzerinde yapılan ve on kemerli olan köprü, tren geçişini sağlamayla birlikte, insan ve hayvanların geçişini de sağlamaya uygun biçimde inşa edilmiştir.

Hasankeyf Köprüsü

Köprü, Hasankeyf'in Mezopotamya uygarlıkları ile Anadolu arasındaki önemli bir ticaret yolu üzerinde olması nedeniyle, Dicle'nin iki kıyısını birleştirmektedir. Orta Çağ'ın en ihtişamlı yapılarından olan bu köprünün kitabesi bulunmadığı için yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Buna karşın Nusaybin'li ünlü İslam Bilgini İbn Hawqal'ın Suretu'l Arz adlı kitabına göre köprü, 1116-1117 yıllarında Hasankeyf Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırılmıştır.

XII. yüzyıl İslâm müverrihlerinden İbnü'l'e göre ise bu köprü 1164'te Hasankeyf'te yer almaktadır. Dolayısıyla Hasankeyf Köprüsü bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Köprünün inşa karakterinin, Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın Batman Suyu üzerinde yaptırdığı Malabadi Köprüsü ile benzerliği, diğer taraftan köprünün üzerinde bulunan usta monogramları ile kaledeki Artuklu yapısı olduğunu bildiğimiz Büyük Saray'daki usta monogramlarının birbirine benzerliği dikkate alındığında, bu yapının Hasankeyf Artuklularından kalma bir eser olduğu tahmin edilmektedir.

Orta Çağ'ın en önemli coğrafyacılarından Yakut el-Hamevi'nin kendi devrinde bir benzerinin olmadığını söylediği Hasankeyf Köprüsü'nün uzunluğu 100 metreden fazla, orta kemer açıklığı ise yaklaşık 40 metre kadardır. Köprü üzerinde yapılan çalışmalarda, orta kemerinin çeşitli zamanlarda onarım gördüğü anlaşılmıştır. Bunlardan biri Hasankeyf Eyyubi Meliki el-Melikü'l Âdil Şehâbeddin Gazi Dönemi'nde yapılmıştır. Melik, 1349 yılında köprünün tamirini emretmiş, beş ay içerisinde onarımı bitirilerek tekrar ulaşım açılmıştır. Köprünün bir diğer onarımı ise, Akkoyunlu hâkimiyeti altında kaldığı dönemde gördüğü anlaşılmaktadır. Buna dayanak olarak, ikinci ve üçüncü ayaklar arasındaki yapının içerisinde sırlı tuğlanın kullanılmış olması, bu malzemenin aynısının ise Akkoyunlular tarafından inşa edildiğini bildiğimiz Zeynel Bey Türbesi'nde bulunması gösterilmektedir.

Dicle Nehri'nin iki yakasını birbirine bağlayan köprünün yapımında günümüze ulaşan ayaklar ve kemerden anlaşıldığı üzere, moloz taş, kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Köprünün toplam yedi ayağının olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu yapının XVII. yüzyılın başlarında yıkılarak, kullanılamaz hale geldiği ve o tarihten sonra onarım görmediği bilinmektedir.

Hasankeyf Köprüsü

Seyahatnamelerde Hasankeyf Köprüsü

Bölgeye uğramış coğrafyacı ve seyyahlarından ilkinin İbn Şeddad olduğu tahmin edilmektedir. İbn Şeddad bu köprüyü anlatırken “Nehir tarafındaki dış mahallede, yanında bir hücum vaki olduğunda dış mahalle halkının çukura iltica edecekleri zaman kesilmek üzere ortası tahtadan yapılmış bir köprü olan Daru’s- Saltana”nın varolduğunu belirtmektedir. XV. yüzyılın son çeyreğinde buraya uğrayan Venedik elçisi Josephet Barbaro da köprüden bahsederken “Genişliği üç yüz ayak olup üzerine ağaçtan, sadece kendi ağırlığına dayanan ve suyun içine dikilmiş kalasların ucunda yer alan, büyük bir köprü yapmışlar.” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, buradan geçen Alman Subayı Moltke buradaki en dikkate değer yapının, vaktiyle 80 – 100 ayak açıklıkta muazzam bir kemerle, Dicle’yi aşmış olan bu köprü olduğunu belirtmiş, böyle cüretli bir eseri eski Ermeni krallarına mı, Rum imparatorlarına mı yoksa, daha muhtemel olarak halifelere mi mal etmek gerekeceği sorusuna cevap aramıştır. Alman Seyyah Sandreczki ise XIX. yüzyılın ortalarında uğradığı Hasankeyf’te en dikkat çekici yapının buradaki köprü olduğunu belirtmiş, köprü kemerlerinden birisinin yıkılmadığı bilgisini aktarmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem Britanya Konsolosu olarak Anadolu’da bulunan J. G. Taylor köprü için: “Kasabanın aşağısında nehre yayılan Batman Suyu üzerindeki benzeyen üç büyük ve üç ondan daha küçük, şimdi kalıntıları kalmış köprüünün ayakları vardır. Nehrin kenarına yakın üç feet yüksekliğindeki köprü ayağı (payanda) üzerinde Parth işçilerinin erkek figürlerini temsil eden bazı kabartmalar bulunmaktadır ki bunlar ne yazık ki nehir akıntılarından dolayı deforme olmuştur.” demektedir. İfadelerden anlaşılacağı üzere Taylor, bu köprüyü Antik Dönem’e tarihlendirmişse de bu doğru değildir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hasankeyf’i ziyaret eden Alman seyyahlardan bir diğeri olan Gustav Pauli, köprüünün kenarlarında iki küçük, ortada bir büyük kemerden oluştuğunu, seksen feet yüksekliğinde ve yüz feet genişliğinde olduğunu zikretmiştir. Ayrıca bu yapının Artuklu hükümdarlarından olan Fahreddin Kara Arslan tarafından inşa edildiğini, küçük kemerlerin ise onun burayı ziyaretinden iki yıl önce çöktüğü bilgilerini de Pauli’nin notlarından öğreniyoruz.

1884 yılında bölgede bir dizi iş gezisi gerçekleştiren Ali Bey, dört ayağının içi bir takım oda ve evleri içerecek biçimde yapılmış olan köprü kalıntılarının görülmeye değer olduğunu belirtmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde buraya uğrayan Fransız Comte de Cholet ise, burada fevkalâde bir köprüünün kalıntılarından bahsetmektedir. Yine XX. yüzyılın başlarında Dicle Nehri üzerinde kelek ile yaptığı yolculuğunda Hasankeyf’e uğrayan Alman Seyyah Samuel Guyer’in ilk dikkatini çeken bu köprüünün kalıntıları olmuş, Josaphat Barbaro’dan alıntılar yaparak bu köprü hakkında bilgiler vermiştir.

Hasankeyf Büyük Saray

Hasankeyf Yukarı Şehir’de, Dicle’nin kuzey kesiminde yer alan Büyük Saray yaklaşık 2.350 m²’lik bir alanı kaplayan bir höyük üzerinde kurulmuştur. Hasankeyf Kalesi’nin kuzeyinde bulunan Büyük Saray’ın üzerinde kitabe olmadığından yaptıranı ve yapım yılı tespit edilememiştir. Ancak yapı karakteri dikkate alındığında ve mevcut yapı kalıntısı üzerindeki usta monogramları Hasankeyf Köprüsü ile benzerlik gösterdiğinden, Büyük Saray’ın Artuklu yapısı olduğu tahmin edilmektedir. Hasankeyf Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. Sökmen, Hasankeyf’teki sarayının damından düşerek ölmüştür. Bu tarihsel bilgi burada bir sarayın varlığına işaret edilmektedir ki, bunun da Büyük Saray olduğu sanılmaktadır. Bu sarayın yanında ayrıca bir kule yer almaktadır. Bu kule günümüzde saraydan bağımsız gibi dursa da onun bir parçası olarak yorumlanmaktadır. Tam olarak hangi amaçla yapıldığı tespit edilemeyen bu yapının bir “anıt kulesi” veya Saray Camisi’nin minaresi olabileceği şeklinde yorumlar söz konusudur.

Hasankeyf Küçük Saray

Hasankeyf Kalesi’nin kuzeydoğusunda yer alan yapıda kitabe yoktur. Ancak Hasankeyf Vekâynamesi’ndeki kayıttan Hasankeyf Eyyubi Meliki el-Melikü’l Adil Muciruddin Muhammed Dönemi’nde, 1328 yılında yapımına başlanan sarayın bir yıl sonra bitirildiği anlaşılmaktadır. Kalenin kuzeydoğusunda ve Büyük Saray’ın doğu ucunda yer alan gözetleme kulesi olarak nitelenen burç, halk arasındaki söylentiye göre Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’ın Sarayı olduğu, 1328 yılında Eyyübi Meciruddin Muhammed tarafından yaptırıldığı bilinmektedir.

El-Rızk Camii

3.2.2. Dinî Mimari Örnekleri

Hasankeyf Ulu Camii

Hasankeyf Kalesi'nin iç kısmında yer alan Ulu Cami'nin ilk yapım yılı kesin olarak bilinmemektedir. Ulu Camii, kalenin en yüksek noktasında inşa edilmiştir. Ancak bu Ulu Cami planının Artuklu Dönemi yapılarına benzemesi, onun Artuklu yapısı olduğu, muhtemelen de XII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebileceği iddia edilmektedir. Diğer taraftan bu caminin özellikle Eyyubiler Dönemi'nde bir kaç kez onarım gördüğü kitabelerden anlaşılmaktadır.

Caminin giriş eyvanında yer alan onarım kitabelerinin birinde 1394 yılının ve Ebu'l Mefahir Süleyman'ın adının yazılı olduğu görülmektedir. Caminin minaresinde yer alan kitabedeki tarih ise, 1327 yılına yani el-Melikü'l Adil Mucireddin Muhammed Dönemi'ne aittir. Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi'nde bu yapıya dair verilen bilgilerde, onun yerinde daha önce kilise kalıntılarının yer aldığı ve bu camiyi yaptıranın el-Melikü'l Adil Mucireddin Muhammed olduğu belirtilmektedir. Ancak bu caminin el-Melikü'l Adil Mucireddin Dönemi'nde yenilenmiş ve minaresinin onun devrinde tekrar yapılmış olduğu düşünülmektedir.

Hasankeyf El-Rızk Camii

Aşağı Şehirde (Sur İçi), Dicle Nehri'nin güney kıyısında, ana kaya kütlesi üzerinde yer alan cami, avlu giriş kapısında bulunan kitabeye göre Hasankeyf Eyyubi Meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman tarafından 1409 yılında yaptırılmıştır. Yapının avlu ve harim bölümleri büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadı ve avlu, harime göre daha büyüktür. Taçkapı ve minare yapının anıtsal öğeleridir. Ayrıca 1953'te yapılan onarım çalışmalarının sonucunda kuzey revakın önü, duvarla kapatılmış ve burası ibadet yeri olarak kullanıma açılmıştır. Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan ve El-Rızk Camisi'nin günümüze ulaşmış en sağlam parçası olarak duran, aynı zamanda muhteşem görüntüsüyle burayı ziyaret eden seyyahların da dikkatlerini cezbeden parçalardan biri olan minare, yaklaşık 30 metre yüksekliğindedir. Minarenin en önemli özelliklerinden biri şerefesine çift yolla çıkılıyor olmasıdır. Bölgede birçok örneği bulunan minare tipinin en eskilerinden biri olması nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır. Diğer taraftan caminin avlusunda yer alan havuz ve içerisindeki kuyu, nehirden buraya su taşıdığını göstermektedir.

Hasankeyf Sultan Süleyman Camii

Aşağı Şehir (Sur İçi) yerleşim alanının ortalarında, Koç Camisi'nin kuzey batısında yer alan Sultan Süleyman Camisi'nin yapım yılı kesin olarak bilinmemektedir. Bu yapının üzerinde tarih belirtilmiş dört ayrı kitabe yer almakta, bunlardan en eskisi ise 1351 yılına tarihlenmektedir. Yapının, bu kitabede belirtilen tarihte onarıldığı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla yapı bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. 1406-1407 yılına tarihli diğer bir kitabede, söz konusu tarihte caminin minaresinin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1416 yılına, bir başka deyişle Ebu'l Mefahir Süleyman Dönemi'ne ait diğer bir kitabede, camiye bir de çeşmenin eklendiği görülmektedir. Bu yapının üzerindeki tarihli son kitabe ise 1455 yılına ait el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed adına yazılmış olandır. Bu kitabe özellikle el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in kesin bilgiye sahip olamadığımız saltanat yılları hakkında büyük önem taşımaktadır.

Yapı aslında bir kompleks biçimindedir. Güneyde yan yana iki bölümden oluşan cami, batıda üç eyvanı, kapalı avlusu ve çeşitli büyüklükteki hücreleriyle bir medrese, avlunun güneyinde ve güneybatısındaki türbelerden oluşmaktadır.

Hasankeyf Koç Camii

Aşağı Şehrin (Sur İçi) güney kesiminde yer alan Koç Camisi'nin hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yapının planı ve mimarisi göz önüne alındığında, XIV. yüzyıl sonları veya XV. yüzyıl başlarında yapılmış olma ihtimali yüksektir. Etrafındaki yapı kalıntılarında bir külliye'nin içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Hasankeyf Kızlar Camii

Aşağı Şehirde (Sur İçi), Sultan Süleyman Camisi'nin doğusunda yer alan yapının üzerinde inşa tarihini belirleyecek hiçbir kitabe bulunmamaktadır. Ancak yapı bezemesi ve planına dayanılarak XIV. yüzyıl sonu veya XV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Hasankeyf'in en önemli yapıları arasında bulunan caminin bezeme ve planı ayrı bir değer taşımaktadır. Kuzeydeki giriş ve pencerelerde yer alan bezemeler oldukça dikkat çekicidir. Bu yapının gerçekte bir anıt mezar olarak yapıldığı, daha sonra, bugünkü biçimine dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir. Cami yakınındaki türbede yatanların çoğunun kadın olması sebebiyle yapıya Kızlar Camii adının verilmiş olması muhtemeldir.

Hasankeyf Küçük Mescid

El-Rızk Camisi'nin güneyinde yer alan bu yapı, üzerinde bulunan Osmanlıca kitabeye göre 1517 yılında yaptırılmıştır. Yapının inşası kitabenin yazılışından birkaç yıl önce, yani Eyyubi Dönemi'nde başlamış olabilir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti döneminde bitirildiği kesindir. Hasankeyf, 1516 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir. Bu yapı da Osmanlılar'ın şehirdeki ilk eseri olması yönüyle önemlidir.

Hasankeyf Küçük Camii (Seyyid İbrahimu'l Kevkebî Camii)

Hasankeyf'in Yukarı Mahallesi'nde eğimli bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Caminin yanında bulunan çeşmenin kitabesinde Hasankeyf Eyyubi Meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman'ın adı geçmektedir. Dolayısıyla tam olarak kaç yılında yapıldığını bilmediğimiz bu camiye, Ebu'l Mefâhir Süleyman Dönemi'nde eklentiler yapıldığı bilinmektedir.

İbrahim Bey Camii

İbrahim Bey Camii

Kozluk ilçe merkezinde bulunan cami 1705 yılında Garzan Aşiretinden İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin minaresi beş kenar bir kaide üzerine, çift yollu olarak inşa edilmiştir.

Hızır Bey Camii

Kozluk ilçesinde yer alan Hızır Bey Camii, ilçenin en büyük camisidir. 1512'de Sason ve Kozluk Beyi Ebubekir Roski'nin oğlu Hızır Bey tarafından yaptırılmıştır.

Seyyid Bilal Türbesi

Gercüş ilçesine bağlı Vergili (Becirman) Köyü'nde bulunmaktadır. 1132-1212 yılları arasında yaşadığı belirtilen Seyyid Bilal, ömrünün bir kısmını Irak'ın Kerbela bölgesinde geçirmiş, 1154 yılında Bağdat'tan Hasankeyf sancağı olan Vergili (Becirman) Köyü'ne göç ederek yaşamının geri kalan kısmını bu köyde geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Vergili (Becirman) Köyü, tarihî dokusuyla da ünlüdür. Köyün çevresinde çok sayıda mağara, tarihî hanlar ve su değirmenleri mevcuttur.

Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın, Osmanlı Devleti ile yaptıkları Otlukbeli Savaşı'nda (1473) vefat eden oğlu Zeynel Bey için yaptırmış olduğu bu türbe, Dicle Nehri'nin kuzey sahilinde, tarihî Hasankeyf Köprüsü'nün batısında yer almaktadır. Bu yapının üzerindeki kitabede, onun Zeynel Bey adına yapıldığı belirtilmişse de hangi tarihte yapıldığı yazılmamıştır. Yapı, silindirik gövdeli, sırlı tuğla süslemeleri ve soğan kubbesi ile dikkatleri çekmektedir. Anadolu'da bir başka benzeri olmayan bu eserin benzerleri İran ve Azerbaycan'da bulunmaktadır. Anadolu'da bir başka örneğinin olmayışı dışında, Hasankeyf'teki, Akkoyunlu hâkimiyetini gösteren tek eser olması bakımından önemlidir.

Zeynel Bey Türbesi

Zeynel Bey Türbesi

Hasankeyf İmam Abdullah Zaviyesi

Dicle Nehri'nin kuzey kenarında, aynı zamanda bugünkü modern köprünün kuzeyinde, kayalık bir yamaca inşa edilmiş olan yapının üzerinde Akkoyunlu Sultan Halil tarafından 1474 yılında onarıldığını gösteren bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede onun yapım tarihi verilmese de, Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi'nde buranın Hasankeyf Eyyubi Meliki el-Melikü'l Muvahhid Takıyyeddin Abdullah (1249-1294) tarafından yaptırıldığı bilgisi mevcuttur. Bu bilgiye göre Takıyyeddin Abdullah'ın Kafur adındaki hizmetçisi, rüyasında İmam Abdullah'ın şehit düştüğü yeri görmüş, bu rüya üzerine İmam Abdullah Türbe ve Zaviyesi yaptırılmıştır. Günümüzde oldukça harap olan yapının yan tarafında tam olarak ne amaçla kullanıldığı tespit edilememiş bir kule yer almaktadır. Yapının esas ögesini türbe oluşturmaktadır. Zaviyenin en dikkat çeken noktalarından biri üzerinde yoğun bir bitkisel bezemenin görüldüğü ahşap kapı kanatlarıdır.

Hasankeyf Kiliseleri

Hasankeyf, 451 yılında yapılan Chalcedon (Kadıköy) Konsiliyle bir piskoposluk merkezi olmuştur. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Hasankeyf, Hristiyanlık dünyası için önemli merkezlerden biridir. X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından Makdisî'nin burada çok sayıda kilise olduğuna dair verdiği bilgi de bunu doğrulamaktadır. Ancak günümüzde Hasankeyf'te sadece üç kilise tespit edilebilmiştir. Ulu Camii örneğinde olduğu gibi, bazı kilise kalıntıları üzerine tarih içerisinde başka yapıların inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir.

Kısır Kilisesi: Hasankeyf'in batısında bulunan Tıbbah Tepesi'nde yer alan bu kilise erken Hristiyan Dönemi'ne ait bir yapıdır.

Şabık Kilisesi: Hasankeyf'in güneyindeki kayalık tepenin batı ucunda, Şabık Mahallesi'nde yer alan kaya oyularak yapılmış olan bu kilisenin IV - V. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmekte, İslâm hâkimiyeti döneminde de Hristiyanlarca kullanıldığı sanılmaktadır.

Deriki Kilisesi: Hasankeyf Kalesi'nin doğusundaki vadide yer alan bu kilise, mimari öğeleri dikkate alındığında bir Bizans yapısı olması muhtemel görülmektedir.

Mor Kiryakus Manastırı

Mor Aho Manastırı

Manastır, Batman ili Hasankeyf ilçe merkezinin 10 kilometre doğusunda, Üçyol Köyü'nün 2 kilometre kuzeyindeki Banı Mahar kırsalında inşa edilmiştir. Bu manastırın halk arasındaki mahalli ismi Mahar Kilisesi anlamına gelen Deyr Mahar'dır. Dicle Nehri'nin yaklaşık 150 metre üzerinde bulunan ve Dicle'ye hakim bir düzlükte inşa edilmiş bulunan Mor Aho Manastırı'nın yapım tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Harap durumdaki manastırda, iklim ve doğa şartlarının ağır tahribatı sonucu çökmeler ve duvar yıkılmaları meydana gelmiştir. Yaklaşık 20x30 metre boyutlarında 600 m²'lik bir alan üzerine dikdörtgen planlı bir tarzda inşa edilmiştir.

Mor Kiryakus Manastırı

Beşiri ilçesine bağlı Ayrancı Köyü'nde bulunan Mor Kiryakus Manastırı yaklaşık 2500 m² alan üzerine inşa edilmiş, dehlizlerle yeraltına uzanan bir yeraltı katıyla birlikte üç katlı bir yapıdır. Dıştan dikdörtgen planlı, içten ise geniş iki kare planlı kapalı bir avlu ve bu avlunun etrafında kemerli payandelerin gerisinde odalar yer almaktadır. Süryani Hristiyanları tarafından kutsal kabul edilen Turabidin bölgesinin en uç noktasındaki Mor Kiryakus manastırı, bu bölgede yer alan 80'e yakın kilise ve manastır içinde önemli bir yer tutmaktadır. Manastıra girişteki ana kapı üzerinde ve iç avluyu iki bölüme ayıran kemerli kapının üzerinde olmak üzere Süryanice yazılmış iki taş kitabe mevcuttur. Manastır bölgenin ilk manastırlarından biri olması ve inşasından sonra yeni manastırların açılmasına ön ayak olması açısından çok önemlidir. Mor Kiryakus Manastırı'nın, yaklaşık M.S. 457 yılında yapıldığı düşünülmektedir. Mor Kiryakus Manastırı'nın 17. yüzyılın sonuna kadar birkaç kez onarıldığı, bu onarımlar sırasında Hasankeyf'ten taş ustaları getirildiği yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Manastır, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca tescil edilerek koruma altına alınmıştır. Büyük bir bölümü yıkık durumda olan Mor Kiryakus Manastırı'nda, birbirine bitişik çok sayıda ve farklı ölçütlerdeki odaların mevcut olması, buranın bir ibadethane, medrese ve inziva yerinden oluşan bir külliye olabileceğini göstermektedir. 1940'lı yılların başına kadar faal olan ancak bu tarihten sonra terk edilen manastırdaki çan ve çok sayıda el yazması kitap ve İnciller ile manastıra ait değerli eserler, Midyat'taki Mor Gabriel Manastırı'na götürülerek koruma altına alınmıştır.

3.2.3. Askerî Mimari Örnekleri

Hasankeyf Kalesi

Dicle Nehri'nin güneyinde bulunan 200 metre yüksekliğindeki tepede, bir kaya üzerinde yer alan Hasankeyf Kalesi, il sınırları içerisinde yer alan en önemli kaledir. Bir çok kaynakta müstahkemliğiyle tasvir edilen Hasankeyf Kalesi, IV. yüzyılda Bizans İmparatoru II. Konstantinos (337-361) tarafından yaptırılmıştır. Hasankeyf'in de içinde yer aldığı Tur Abdin bölgesi, uzun süre Roma ile Sasaniler arasında bir mücadele sahası olmuş, birçok kez iki devlet arasında el değiştirmiştir. Roma, Sasanilerin bu bölgeye saldırılarını engellemek amacıyla iki kale yapmıştır. Bunlardan biri Heysem (Hatem Ta'i) Kalesi, diğeri ise Hasankeyf (Hesna de Cepha) Kalesi'dir.

Kale, yaklaşık 100 metre yüksekliğinde sarp bir kaya kütesinin zirvesine kurulmuş, tarih içerisinde bu doğal korunaklı yapısının avantajını kullanmıştır. X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Hasankeyf'in güvenlik tedbirlerinden bahsederken: "Dicle'nin doğusunda yer alan Hasankeyf şehrinin surları yoktur. Ancak çok muhkem bir kalesi vardır." demiştir. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere X. yüzyılda Hasankeyf'in çevresinde surlar bulunmamakla birlikte, burası bir kale şehir durumundadır ve kalesi de oldukça sağlamdır. Kalenin orta kesiminde yoğun bir yerleşim alanı görülürken, su sarnıcının da yer aldığı güneybatı tarafı kutsal alan ve mezarlıklardan oluşmuştur. Kaleyi çevreleyen sur duvarlarının ve burçların kalenin güvenliğini sağlamak ve buradaki ahalinin emniyetini karşılamak amacıyla yapıldığı tahmin edilmektedir.

Çok sayıda evin yer aldığı kalenin manzaraya en hâkim noktalarında, hükümdar aileleri için sarayların inşa ettirildiği görülmektedir. Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara iskânı olarak nitelendirilebilecek çok sayıda ev ve dükkân yer almaktadır. Buradaki konutların çoğu kayaya oyulmuş olmakla beraber birçok evin önünde kuyular bulunmaktadır.

Hasankeyf Kalesi

Kalenin belli dönemlerde zarar gördüğü, buna karşılık bazı zamanlarda onarıldığı bilinmektedir. İbn Şeddad, kalenin yedi kapısından bahsetmesine rağmen, şu an bu kapılardan Eyyubi Dönemi'ne ait dördü ayakta durmaktadır. Kale kapılarından üçüncüsü üzerinde yer alan kitabe Hasankeyf Eyyubi Hükümdarı Ebu'l Mefâhir Süleyman'ın adı geçmektedir.

Diğer taraftan kaleye ulaşılan iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kalenin doğusunda, diğeri ise kalenin batısında yer alan yoldur. Esas kullanılan yol doğu yönündeki olmakla beraber, günümüzde tespit edilebilen dört kapı da bu yol üzerindedir. Hasankeyf Kalesi'nde Dicle Nehri'nden su almak için, nehre doğru inen yaklaşık iki yüz basamaklı, zamanında korunaklı ve kapalı olan, ancak zamanla aşınarak günümüzde tahrip olan, dışarıdan da görünebilen bir yol bulunmaktadır. Bu gizli geçitin özellikle kuşatma zamanlarında kullanıldığı düşünülmektedir. İç kale olarak ifade edilen yerden, Artuklular'a ait Ulu Cami'nin alt yapısı, Büyük Saray'ın bir bölümü; Eyyubiler'e ait Küçük Saray, Büyük Saray'ın bir bölümü, üç adet kale kapısı günümüze ulaşmıştır. Ayrıca hangi devre ait olduğu kesin olarak tespit edilemeyen Şeyh Şerafeddin Türbesi, diğer taraftan su sarnıcı, su künkleri ve birçok mezarlık da günümüze ulaşan İç Kale'deki kültür miraslarıdır.

Kozluk (Hazro) Kalesi

Hasankeyf, Siirt ve Silvan üçgeninde yer alan Erzen bölgesinin önemli yapılarından biri olan bu kale, M.S. 416 yılında Pers Hanedanı için dinî bir merkez olarak kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Uzun yıllar İran İmparatorluğu'na bağlı kalan Kozluk Kalesi, 5. yüzyılda bir Nasturi Piskoposluğu'nun merkezi durumunda iken, M.S. 639'da İyaz Bin Ganem komutasındaki Müslüman orduları tarafından ele geçirilmiştir. Oldukça harap durumda olan kale, Kozluk ilçe merkezinin Kale Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Kandil Kalesi

Kozluk ilçesinin 6 kilometre kuzeybatısında, Sason'a giden eski yol üzerindeki Bölükkonak (Hergemo) Köyü'nün güneyinde bulunan bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Erzen bölgesine girişi önlemek üzere 4. yüzyılın ilk çeyreğinde Bizanslılar tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir.

Rabat Kalesi

Bizanslılar tarafından Sason, Kozluk ve Bitlis üçgeninde çok sayıda kurulan savunma amaçlı kalelerden biridir. Kozluk ilçe merkezinin 18 kilometre kuzeyinde, Yanıkkaya (Rabat) Köyü'nde yer almaktadır.

Pertükân Kalesi

Sason'un 4 kilometre güneybatısında bulunan Tekevler (Gündenu) Köyü'nün doğusunda yer alan kale, oldukça harap durumdadır.

Beksi Kalesi

Sason ilçe merkezinin 7 kilometre kuzey batısındaki Meydanok Dağı'nın güney yamacında, Bekiş Köyü yakınında bulunmaktadır. Bizans Dönemi'nde inşa edildiği bilinmektedir.

Bozikân Kalesi

Sason ilçe merkezinin 25 kilometre kuzeyinde, Kaleyolu (Bozikân) Köyü'nde bulunmaktadır. Bizans Dönemi'ne ait olan bu kalenin IV. yüzyıl yapıldığı tahmin edilmektedir.

Kısa Hasankeyf Tarihi

İl sınırları içerisindeki en önemli eserler Hasankeyf ilçesinde bulunmaktadır. Hasankeyf'in Geç Asur ve Urartu devirlerine (M.Ö. 9. yüzyıl) kadar inen bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Romalılar için bir ileri karakol olan kent, M.S. 5. yüzyılda Süryani Piskoposluğu'nun başkenti olmuş, M.S. 6 ve 7. yüzyıllarda doğu ülkelerine özgü Hristiyan Kiliseleri'nin ilk merkezlerinden biri haline gelmiştir. İslamiyet Dönemi'nde Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler ve Mervaniler'in eline geçen kent 1101-1232 yılları arasında Artukoğulları'nın başkenti olmuş ve en görkemli çağını bu dönemde yaşamıştır. 1232 yılında Eyyubiler'in hâkimiyetine giren kent, 1260 yılında Moğol istilasında tahrip edilmiştir. Sonraki dönemlerde Beylikler idaresinde olan Hasankeyf, 1516 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Bugün Hasankeyf'te ayakta kalan tarihî eserlerin çoğu Eyyubiler zamanından kalma cami ve zaviyelerdir. Kent, 1978 ve 1981 yıllarında Arkeolojik Sit Alanı ilan edilerek koruma altına alınmıştır. Ancak yerleşmenin bir kısmı, Dicle Nehri üzerinde yapılacak olan Ilisu Baraj Gölü altında kalacaktır. Yerleşme, mağara evleri, saray kalıntısı, kale, sarnıç, erzak ambarları, Ulu Cami ve Hasankeyf Köprüsü ile tarihî zenginliğe sahiptir. Yerleşmede tarihî yapıların bazıları büyük ölçüde tahrip olmuş olmasına rağmen günümüze kadar gelebilmişlerdir.

Diyarbakır Surları

Diyarbakır Surları

3.3. DİYARBAKIR

Diyarbakır kentinin geçmişi Tarih Öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınındaki M.Ö. 7250 – 6750 yıllarına tarihlenen Çayönü Höyüğü yörede tespit edilen ilk yerleşim bölgesidir. Çayönü, geliştirdiği özün mimarisi ve bakır madenini kullanması ile dikkati çekmiştir. Aralıksız olarak M.Ö. 5000 yılına kadar yerleşim görmüş, daha sonra da aralıklarla iskân edilmiştir. Höyük, Yakın Doğu'nun bilinen en iyi korunmuş ve en büyük Tarih Öncesi yerleşmelerinden biridir. Amida, Amid, Kara Amid, Diyar-Bekr, Diyarbekir, Diyarbakır adını alan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta bölümünde, El-Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan şehir, Karacadağ'dan Dicle'ye dek uzanan bazalt platosunun doğu kenarında Dicle Vadisi'nden 100 metre kadar yükseklikte bir düzlük üzerinde kurulmuştur.

Diyarbakır'ın kent merkezinin tarihine baktığımızda ise; M.Ö. 3. binde kente Hurri- Mitani'lerin egemen olduklarını görülmektedir. M.Ö. 1260'a dek egemenliklerini sürdüren Hurri-Mitani'lerden sonra sırasıyla Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Büyük Tigran İdaresi, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyübler, Moğollar, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar Diyarbakır'a egemen olmuşlardır. Diyarbakır sadece Roma-Bizans değil aynı zamanda Müslüman, Pers, Arap ve Türk devletlerinin zengin tarihi ve kültürel değerlerini taşıyan ortak bir kültür mirası olarak günümüze kadar gelmiştir. Özellikle surlarda birçok medeniyetin izleri kitabe, süsleme, figür, kapı veya görkemli burç olarak en canlı şekilde görülmektedir. Surlarda ve diğer yapılarda; Romalılar, Bizanslılar, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları, Eyyübler, Akkoyunlular ve Osmanlıların izlerine rastlamak mümkündür.

Şehirleri fiziki olarak meydana getiren birimlerin başında mahalleler gelmektedir. Dinî bir yapının etrafında toplanma ya da aynı din, mezhep ve ırktan olanların bir arada yaşama arzusu sonucunda oluşan mahalleler şehrin fiziki yapılarını belirleyen unsurlardır. Diyarbakır kentinin Osmanlılar tarafından fethinden sonra şehir dört mahalleye ayrılmış ve her bir mahalle şehir giriş kapılarının adı ile anılmıştır (Mardin Kapı, Dağ Kapı, Urfa Kapı, Yeni Kapı). 1518 yılındaki mahalle sayısı 1540 yılında artmış ve artık isimleri kapı isimlerine göre değil, cami, mescid, medrese veya tekke gibi dinî ve sosyal yapılara göre isimlendirilmiştir.

Kanuni Dönemi'nde yapılan iki sayımda Müslüman çoğunluğun Yeni Kapı - Urfa Kapı aksında yoğunlaştığı, kentin güneyinin Hristiyanlara, kuzeyinin ise Müslümanlara ayrıldığı saptanmıştır. Osmanlı Dönemi kayıtlarından anlaşıldığına göre XVIII ve XIX. yüzyıllar arasında 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 karışık olmak üzere 120 mahalle bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'ın oldukça büyüdüğü bilinmektedir.

Yakın bir zamana kadar kentin güneydoğu kesiminin, kiliselerin en yoğun bulunduğu kesim "Gâvur Mahallesi-Hançeppek" olarak anıldığı bilinmektedir. Günümüzde Diyarbakır'da oldukça az olan gayrimüslim halk, kiliselerin çevresinde veya Yeni Kent'te yaşamaktadırlar. Müslümanlar ve gayrimüslim evleri arasında fiziksel farklılıkların fazla olmadığı görülmektedir.

Kuruluşu kesin olarak bilinmeyen kentin etrafı M.S. 349 yılında Roma İmparatoru II. Constantius zamanında surlarla çevrilmiştir. Diyarbakır kentinin yerleşik dokusunun asıl biçimlenişi Geç Roma Dönemi'nde olmuştur. Kentin surları yapılmadan önce kentte küçük bir kale ve çevresinde birimlerin olduğu belirtilmektedir. İçkale bölgesi şehrin ilk yerleşim bölgesidir. İçkale'nin dört kapısı vardır; Bunlardan Fetih ve Öğrün adını taşıyan kapılar sur dışına, Saray ve Küpeli adını taşıyan kapılar da şehre açılmaktadır.

Romalıların IV. yüzyılın ortasında kenti Roma Mezopotamyası'nın başkenti yapmaları kentin idari ve ticari faaliyetlerle büyümesine, doğu surlarının yapılmasına, surların bugünkü, kent çevresinde devamlılığı olan biçimini almasına neden olmuştur. 1940 yılına ait kayıtlara göre surların kuşattığı saha doğudan batıya 1700, kuzeyden güneye 1300 metre'yi bulmaktadır. Diyarbakır Sur İçi yerleşiminin kapladığı alan 1,5 km²'dir. Surlarla çevrili olan şehir, İzzetpaşa, İnönü, Melik Ahmet, Yeni Kapı ve Gazi ana caddeleriyle dörde ayrılmış durumdadır. Dört ana yol ve asal servisleri karşılayan iki ana yol aksı, merkezde kesişerek Helenistik kökenli Roma kent planının ana hatlarını oluşturmaktadır. Değişimler sonucu günümüze sadece iki ana yol ulaşmıştır.

Surların 4 ana yöne 4 ana kapısı vardır. Bunlar ulaştıkları kente göre isim almışlardır. Batı yöndeki Urfa yolu olup Urfa Kapı, kuzey yöndeki Harput'a ulaştığından Harput Kapı (Dağ kapı), güneydeki Mardin Kapı ve doğudaki Yeni Saray Kapı'dır. 1932 yılında surların kent içindeki hava akımına engel olduğu düşüncesiyle Dağ Kapı semtinde başlatılan yıkım, Fransız Arkeolog Albert Gabriel tarafından engellenmiştir. Yıkılan bölümlerde Çift Kapı, Tek Kapı ve Urfa Kapı'nın orta geçidi sonradan açılmıştır.

Kent, Roma Dönemi'nde ticari fonksiyonu ve ticaret yollarını denetleme görevini almıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde dışardan gelen nüfusun yerleştirilmesi için yeni iskân alanları açılmıştır. Su ve kanalizasyon şebekelerinin inşası gibi altyapı işlerinin tamamlanması ve kentsel fonksiyon alanlarının tanımlanması kentin tipik bir Roma-Bizans kenti olmasını sağlamıştır. Kent, Bizans ve İslam dönemlerinde bir kilise veya cami ile pazaryeri çevresindeki daracık sokaklarla tipik bir Orta Çağ kenti görünümünü almıştır. Orta Çağ İslam kentlerinde görülen cami veya mescitlerin çevresinde gelişen mahalle birimleri Diyarbakır Sur İç'i'nin genel karakterini oluşturmuştur. 1085 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin egemenliğinin başlangıcında, Artuklu Dönemi'nin hemen öncesinde 1115 yılında kenti büyük ölçüde yıkan, cami, kilise, surların bir bölümünü ve konutları kullanılamaz hale getiren büyük bir deprem olmuştur.

Artuklular Dönemi'nde yıkılmış olan surlar onarılmış, yeni burçlar yapılmış; saraylar, köşkler, medreseler ve konutlarıyla oldukça güzel bir kent görünümüne kavuşmuştur. Bu dönemde kent gerçek bir bilim, sanat ve ticaret merkezi olması yanı sıra küçük sanayi üretimi ve bu üretimi etki alanları içinde pazarlayan bir kent işlevini de üstlenmiştir. XI. yüzyıldan itibaren Diyarbakır, Süryanice, Ermenice, Kürtçe, Arapça ve Türkçe'nin konuşulduğu kozmopolit bir kent olmuş ve bu yapı kentin kültürel gelişimine katkıda bulunmuştur.

XIII-XV. yüzyıl arasında, Akkoyunlular yönetiminde 75 yıl başkentlik yapan Diyarbakır tekrar gelişme sürecine girmiş, kente birçok yapı kazandırılmış, içme suyu getirilmiş, çini atölyeleri kurulmuştur. Diyarbakır 1515 yılında Osmanlı egemenliğine girdikten sonra geniş bir eyaletin merkezi olmuştur. Bu dönemde kentsel üretim ve ticareti elinde tutanlar ise Süryani ve Ermenilerdir. Diyarbakır'ın Osmanlı egemenliğine geçmesi sırasında savaş nedeniyle 50 bin olan nüfusun 2/3'si kaybedilmiştir. 1540'lı yıllara kadar 25 yıl süresince şehir büyük bir imar ve kalkınma faaliyetine girmiştir.

XVII. yüzyılın görkemli ve zengin Diyarbakırını Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde çok güzel anlatmaktadır. XVIII. yüzyıldan itibaren Diyarbakır için çöküş dönemi başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün başlangıcı, veba salgınları, gayrimüslimlerin İstanbul'a göçü Diyarbakır'ın da çöküşünü hazırlamıştır. Özellikle 1863'de eyalet sisteminden il sistemine geçilmesi, 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet, büyük toprak sahibi ailelerin ortaya çıkması kırsal kesimin kentsel üretimle olan ilişkilerini zayıflatmıştır. Bunların dışında şehzadelerin kentte çıkardığı isyanlar, Kürt İsyanları, Ermeni olayları ve kolera salgını kentsel gelişmeyi olumsuz etkilemiştir.

1916 yılındaki imar faaliyetleri döneminde Geleneksel Diyarbakır evlerinin kullanımında bir dönüşüm yaşanmıştır. Artan nüfus nedeniyle ortaya kiralık ev sorunu çıkmış, Diyarbakır geleneksel konutlarının avlu etrafındaki bağımsız odalar kiraya verilerek sorun giderilmeye çalışılmıştır. Geleneksel konutların birkaç ailenin ortak kullanımına açılmasında belirgin fiziksel bir bozulma olmamıştır. Çünkü geleneksel Diyarbakır konutları geniş ailelere yönelik tasarlanmış olduklarından birden fazla aileye de hizmet edebilmiştir. 1950'li yıllarda konut alanları homojen bir görünüm sunmaktadır. Bunlar bitişik düzenli, toprak damlı, yüksek avlu duvarlarıyla çevrili, kapı ve cumba süslemeleri olan yapılardır. Sokaklar dar, yer yer çıkmaz, gölge-güneş oranları iyi ayarlanmış, köşe başlarında çeşmelerin bulunduğu bir strüktüre sahipti. Eski kentin yer aldığı Sur İç'i kenti, kapılar kapandığı zaman bir Orta Çağ kentini andırmaktaydı.

1950'li yıllarda dünyada ve Türkiye'de görülen hareketlilik Diyarbakır'a da yansımıştır. Diyarbakır'ın yeni gelişme alanları açıldığı gibi, ilk gecekondu alanları da oluşmaya başlamış, sur içindeki geleneksel konutlar el değiştirerek, eski sahipler sur dışına veya ülke dışına çıkmışlardır. 1950-55 yıllarında yapılan planlamayla sur dışında yerleşim özenleştirilmiş ve tahribat nispeten azaltılmıştır. 1950'li yıllardan sonra sur dışındaki hızlı yerleşme, askerî bölgeler, havaa-ları ve doğal engellerle tikanınca sur içindeki baskı yine yoğunlaşmıştır. Geleneksel yapılar yıkılarak yerine çok katlı yapılar yapılmıştır. 1960'lı yıllardan sonra sur içinde konut edinemeyen daha düşük gelirli kırsal kökenli nüfus, sur ile geleneksel evlerin bitim sınırları içinde kalan alanlarda yine avlulu köy evlerine benzer gecekondu yapılmıştır. Sur dışında da buna benzer evler yapılmaya başlanmıştır. Sur içi konut yerleşmelerindeki fiziksel parçalanma ve bozulma, kat ilaveleri, yıkıp yerine çok katlı binaların yapılması, bazı anıtsal yapılarla sokak dokusunun zarar görmesine ve çok sınırlı sayıda geleneksel evin günümüze ulaşmasına neden olmuştur.

Sokağa kapalı, bir avlu etrafındaki odalar ve eyvandan oluşan, bazalttan yapılmış, tek veya iki katlı geleneksel Diyarbakır evlerinin büyük bir kısmı son yıllarda daha yoğun fiziksel bozulmaya uğramıştır. Öncelikle gayrimüslimlerin (Süryani-Ermeni) kenti terk etmeleri evlerinin sahipsiz kalmasına neden olmuştur. Bu evlerin yeni sahipleri tarafından bilinçsiz kullanımı, varlıklı Diyarbakır ailelerinin moderniteye uyum sağlamak adına modası geçmiş, konfordan yoksun geleneksel konutlarını kiracılara terk edip sur dışına taşınmaları sonucunda 1980'li yılların başından itibaren artan iç göç sonucu konutların tümü hızla el değiştirmiş ve fiziksel bozulmaya uğramışlardır. 2003 yılı itibariyle Sur içi bölgede tescilli olan 160 ev vardır. 108'i bazı yapısal müdahalelere rağmen aslına uygun bir biçimde korunabilmiş ve halen kullanılmaktadır.

Tarih Öncesi Diyarbakır Mimarisi

Tarih Öncesi Güneydoğu Anadolu'nun mimarisi ve özellikle de mimarinin tarihî gelişimi açısından önemli olan Çayönü mimarisindeki yapı katmanlarını açıklamak için Yakın Doğu yerleşme sistemindeki "höyük" adı verilen çok katmanlı oluşumun hangi şartlar sonucunda ortaya çıktığına bakmak gerekir. Höyüklerin oluşmasında, bulunan çevrenin doğal şartları etkili olmuştur. Su kaynaklarının kıt olması insanları su çevrelerinde yerleşmeye zorlayan şartlardan biridir. Ayrıca Yakın Doğu'da mimarisinde yaygın olarak kullanılan kerpiç; yapı tahrip olduktan sonra tekrar kullanılamayan bir malzemedir. Bu nedenle aynı yeri yerleşim alanı seçenler, eski yapıları kalıntılarını yerinde düzelterek oturacakları yapıları bunların üzerine yapmaları sonucunda, bu yerleşim yerleri giderek yükselmiş, böylece yüksek ve büyük höyükler ortaya çıkmıştır. Bu höyüklerin yüksekliği bazen 70 metreyi bulurken, katmanları ise Çayönü ve benzerlerinde olduğu gibi 10.000 yıllık bir tarihî geçmişini aydınlatmaktadır.

Güneydoğu Anadolu tarih öncesi mimarisine bakıldığında, Hallan Çemi halkı, avcılık ve toplayıcılık yaptığı dönemde yuvarlak planlı yapılarda oturmuştur. Bu yapılar, zeminden 50 cm. aşağıda, çukura yapılmıştır. Yapıların büyüklükleri 4-6 metre arasında değişirken iki yapı arasında bir metre boşluk bırakılmıştır. Duvarlar, taş temel üzerine kamış ve ince dallar ile örülerek, çamurla sıvanmış, üst örtü ise ahşap direklerle desteklenmiştir. Evlerin tabanları çamurla sıvanırken, bir kısmının tabanlarına da sal taşlar dizilmiştir.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Tilhuzur (Yayvantepe) höyüğünde Neolitik Dönem'e ait kerpiç yapı kalıntıları bulunmuştur. Yayvantepe'deki yapıların hemen hepsi kerpiç ile yapılmıştır. Yapıların iç bölümlenmesi, Çayönü'deki yapılardan daha küçüktür. Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı Ekinciler Köyü yakınındaki Girikihacıyan'da, yuvarlak planlı yapıların olduğu görülmüştür. M.Ö. 6 - 5. bin yıllarına tarihlenen Girikihacıyan'da taş duvar kalıntılarına rastlanmıştır.

Çayönü'nde ise Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem boyunca, her bir tabakada bütün evlerin planları, hep birlikte değiştiği görülmektedir. Bu nedenle her evre belirli bir ev tipiyle temsil edilerek buna göre adlandırılmıştır. Çayönü mimarisinde en eskiden yeniye doğru yuvarlak planlı kulübeler, izgara planlı yapılar, kanallı yapılar, taş döşemeli yapılar ve geniş odalı yapılar görülmektedir. Çayönü'nün bilinen en eski evresini yuvarlak planlı yapılar oluşturmaktadır. Bu yapılar, toprağın üzerinde hafifçe çukurlaştırılmış bir zemine yapılmıştır. Önceleri saz ve kamış demetlerinin birbirine bağlanmasıyla oluşturulan yapılar, daha sonra alttan belli bir kısma kadar taş temel yapılmış ve ağaç dallarını dal örgü tekniği ile örerek, çamur ile sıvamışlardır. Yapıların tabanını sıvamış veya yer yer küçük çay taşlarıyla doldurmuşlardır.

Yuvarlak planlı yapılardan sonra izgara planlı yapılar ortaya çıkmaktadır. En eski örneğine bakıldığında boyutları bir dikdörtgeni andıran bu yapı türü, arkada altı izgara duvar, ortada kapalı bir avlu ve önde üç küçük hücre olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Izgara duvarlar çay taşlarından yapılmıştır. Bu duvarların havalandırmayı sağlayarak yapıyı rutubetten korumak için yapıldığı tahmin edilmektedir. Izgaraların üzeri kamış ve ince dallarla kapatılmıştır. Bunların üzeri toprakla örtülerek insanların kullanabileceği bir alana dönüştürülmüştür. Izgara planlı yapılar, eskiden yeniye doğru bir gelişme gösterdiği gibi yeni yapı altta bulunan yapının hemen hemen üzerine gelecek şekilde, aralarında boş alan bırakılarak yapılmıştır. Düzenli bir biçimde sıralanan bu yapıların planlarının da hemen hemen aynı olduğu görülmüştür. Bu durum, tarih öncesinde yaşayan insanların evlerini yaparken belli bir yerleşme planına uyduklarını göstermektedir.

Kanallı yapılar, taş temelin üzerine kerpiç topaklarıyla yapılan duvarlarla oluşturularak üzerleri dal, çalı çırpı, saz gibi malzeme ile kapatılmıştır. İç kısmını, kapı açıklıkları bırakarak taş duvarlar ile bölmüşlerdir. Evin dışını, tabanını toprak ile sıvamış ve çevresine de taş kaldırım yapmışlardır.

Taş döşemeli yapılarda, dış duvarları taştan örerek, tabanına da taş döşemişlerdir. Binanın içinde kapı açıklıkları bırakılarak üç oda oluşturulmuştur. Kaldırımlar, bu dönemde de gözlenen yerleşim unsurlarıdır.

Hücre planlı yapılar, aralarda avlular bırakılarak yapılmıştır. Bu yapılar, bodrum ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmakta, üst kata taş merdiven ile çıkılmaktadır. Yapıların üzeri toprak damlıdır. Bu tür yapıların küçüklerine ve ince duvarlılarına da rastlanmıştır. Geniş odalı yapılar, hücre planlı yapılardan sonra gelir. Bu yapılar, çukur tabanlı, basit taş duvarlı ve geniş dörtgen tek odalıdır. Yapı malzemesi olarak ahşap, saz, kerpiç kullanılmıştır. Çanak çömlek dönemi mimarisine baktığımızda, toprak niteliğinin ve kullanılan yapı malzemesinin çanak çömleksiz dönemden farklı olması, bu iki yerleşme arasında bir kesinti olduğunu göstermektedir. İlk aşamada çanak çömlekli dönem ile ilgili büyük taş duvarlar ve yuvarlak ocak yerlerine rastlanmış ve çıkan çanak çömleğe dayanılarak bu dönemin, kesin olmamakla birlikte 6. binin başlarında yaşandığı yapılan tarihlendirme ile tespit edilmiştir.

Çayönü Höyüğü'nün kuzey eteğinde çanak çömlekli dönem mimarisine rastlanmıştır. Kazıların ilerlemesiyle birlikte orta yerinde bir dar yol, yolun her iki yanında geniş avluları ve küçük mekânları olan yapılar topluluğu ortaya çıkmıştır. Duvarlar, taş temelin üzerine kerpiçe örülerek yapılmıştır. Taş temel, harçsız ve çanak çömleksiz dönemden farklı bir örgü tekniği ile yapılmıştır. Avlu tabanları toprak olarak bırakılırken, bazılarında taş döşenmiştir.

Çayönü, Anadolu mimarlık tarihi içerisinde çeşitli yapı tiplerinin ortaya koyulduğu bir yerleşim yeri olmanın yanı sıra kapı, çatı, temel veya su basmanı, merdiven, kerpiç tuğlanın nasıl geliştiğini ortaya koyması ve günümüzdeki anlamıyla olmasa bile, yapıların kullanımına göre iç bölümlere ayrılması, belirli işler için ayrılan özel alanların gelişiminin anlaşılması açısından önemli bir yerleşim yeridir.

3.3.1. Sivil Mimari Örnekleri

Geleneksel Diyarbakır Evleri

Geleneksel konutların tasarım ve biçimi bölgelere ve kentlere göre farklılık göstermektedir. Bu farklılık değişken çevresel koşulların bir sonucudur. Başka bir anlatımla, her bölgenin koşullarına uyum gösteren bir tasarım ve biçimlenmeden söz edilebilir. Diyarbakır geleneksel evleri de benzer şekilde biçimlenmiştir. Sur içindeki Diyarbakır, yoğun ve sıkışık yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu yoğunluk bir yönüyle doğu karakterli organik yapılaşmayı, bir yönüyle de Roma Dönemi'nden bu yana sur içinde sıkışmış bir kenti ifade etmektedir. Roma Dönemi'nden kalan ve günümüzde de yer yer kullanılan kanalizasyon ağı, mimari dokunun eskiden de sıkışık olduğunu göstermektedir. Sokaklar ve evler kaçınılmaz olarak bu sıkışık dokudan payını almıştır. Evler genel olarak düzensiz bir geometri ile birbirinden ayrılmakta ya da birbirine yaklaşmaktadır. Ancak parseller ne kadar düzensiz olursa olsun, evleri çevreleyen avlu duvarları, birbirleriyle olabildiğince dik açıyla birleşmektedir.

Pek gösterişli olmayan, kentin dar sokaklarına çok az açıklıkları bulunan geleneksel evler, Diyarbakır'da gelişen Türk mimarisinin önemli ipuçlarını vermektedir. Güneydoğu Anadolu'daki Türk Mimarisi'nin kendine özgü görünüşlerini yansıtmaktadır. Bu görünüş, toplumun her kesimine ait evlerde rastlanmaktadır.

Diyarbakır ev mimarisini oluşturan bazı önemli birimler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi eyvan olarak kabul görmektedir. Genellikle avlu seviyesinde olan ve bir iki basamakla çıkılan eyvan biriminin; çoğunlukla iki tarafı kapalı, avluya bakan kısmı açıktır. Eyvanlar yazın güneşten kronması için kuzeye doğru yönlendirilmiştir. Eyvanda zemin ve duvarlarda kullanılan malzeme genellikle delikli bazalttır. Yaz odası görünümünde olan eyvan, ev halkının en çok zaman geçirdiği mekândır. Yazın, devamlı olarak sulanan eyvanların, bazalttan olan zemini, deliklere dolan suların geç buharlaşmasıyla etrafa serinlik sağlamaktadır. Eyvanların üst örtü sistemi, genellikle kavak kirişli dam veya tonozdur. Evlerin çoğunda, odalara giriş eyvandan sağlanmaktadır. Eyvanlar evin, en geniş açıklıkları olduğundan, kemerleri de aynı oranda süslü olabilmektedir.

Bu öğeler eyvanın tamamlayıcı ögesi durumundadır. Geleneksel Diyarbakır evlerinde ıslak alanlar, yarı kapalı alanlar, kapalı alanlar ve merdivenler avludan doğrudan bağlantısı olan mekânlardır.

Büyük aile yapısına sahip olan Diyarbakır evlerinde haremlik ve selamlık birimleri gelişmiştir. Evin haremlik kısmındaki avlusuna, sokaktan, genellikle süslü kemeri olan, iki metreyi geçmeyen basık bir kapıdan girilmektedir. Sokak arası denilen bir geçitten sonra avluya geçilmektedir. Selamlık kısmındaki avluya ise, atlı süvarinin eğilerek geçebileceği genişlikte bir geçitle varılmaktadır. Bu iki avluyu birbirinden ayıran duvarlarda ise pacalar ve yemek servisinin gerçekleşebilmesi için yapılan yemek pencereleri bulunmaktadır.

Diyarbakır evlerinde, avlularda ve eyvanlarda derinliği fazla olmayan havuzlar yapılmıştır. Bu havuzlar suyun sesini ve serinliğini hissedecek şekilde tasarlanmışlardır. Havuzlar genellikle kare, dikdörtgen, yuvarlak, altı ya da sekiz köşelidir. Diyarbakır evlerinde haremlik ve selamlık olarak karşımıza çıkan odaların en önemli kısmı “mabeyn” odasıdır. “Mabeyn” harem ve selamlık odalarını birbirine bağlayan birimdir. Evin beyi, gerektiği zamanlarda bu kısımdan, harem bölümüne geçmektedir. Birinci kattaki bu odalara “çardak” adı verilmektedir. Sokağa çıkıntıları olan çardaklar da bulunmaktadır. Bu çıkıntılar “Şahnişin” olarak adlandırılmaktadır. Şahnişlerin yan taraflarında bulunan pencerelerden, sokağı izlemek mümkündür. Odalarda bulunan dolaplarda, kapılarda ve pencerelerde çok ince süslemeler kullanılmıştır. Ahşap, cam, alçı işçiliğinin en güzel örneklerini buralarda görmek mümkündür. Diyarbakır evlerinde kapalı alanlardan hela, banyo, kiler, mutfak, bodrum, yemiş ve sandık odası, depo gibi birimler ıslak ve servis birimleri olarak tanımlanmaktadırlar. Yemek yemeye, yatmaya ve oturmaya ayrılanlar ise oda tanımına girmektedir.

Harem kısmında yer alan mutfak, avluya açık bir eyvan şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mutfaklarda ocak bulunmaktadır. Mutfakların zemini taş kaplıdır ve genelde alt kısmında kiler birimi bulunmaktadır. Kiler kısmı diğer depolar gibi “zerzembe” adı verilen bodrum katına alınmıştır. Bol pencere olan bu kısımlar, depolama ve kiler için gerekli koşulları taşımaktadırlar. Daha çok zengin evlerinde karşımıza çıkan hamamlar, büyük ve özel olarak yapılmışlardır. Diyarbakır evlerinin tamamında rastladığımız helalar, avluda bir köşeye alınmış ya da merdiven başlarında sokağa çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiştir.

Anadolu evlerinde sıkça karşımıza çıkan ahırlar, geçimini hayvancılıkla sağlayan ailelerin kullandıkları bir birimdir. Diyarbakır evlerinde haremlik ve selamlık kısımlarında karşımıza çıkan ahırlar, durumu gereği avlunun ya da evin uygun yerlerine yerleştirilmişlerdir. En az beş bin yıllık bir geçmişe sahip olduğu tahmin edilen Diyarbakır’ın, geleneksel evleri de yüzyılların verdiği tecrübe sonucunda gelişerek, şehrin tarihî kimliğine ve iklim şartlarına en uygun duruma gelmiştir. Geleneksel Diyarbakır evleri, Diyarbakır insanının çevresel etmenler etkisinde yarattığı, onun yaşantısına ışık tutan bir mimariye dönüşmüştür.

Diyarbakır’da geçmişi 1500’lü yıllara dayanan geleneksel evler, surların çevrelediği eski kentte yer almaktadır. Geleneksel evlerdeki kapı ve duvar yazı tarihlerinden ulaşılan bilgilerle, Diyarbakır evlerinin en az 5 asırlık geçmişinden söz edilebilmektedir. 1500’lü yıllarda yapıldığı varsayılan İskender Paşa Konağı, daha sonra Behram Paşa Konağı ve 1606 tarihli Cemil Paşa konakları dönemin sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili bilgilendirmektedir. Başlangıcı 16.yüzyıl, son örneklerinin 20. yüzyılda yapıldığı bilinen geleneksel Diyarbakır evleri, dönemin koşullarına göre oluşmuş ve biçimlenmiştir. 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçen kentte anıtsal yapılar sur içi kent dokusu içine yayılarak, şehrin strüktürünü belirleyen sokak ve mahallelerin oluşumunu sağlamıştır. Sur içi kent dokusunu belirleyen konutlar, iklim, topografya ve kullanıcı gereksinimleriyle ortaya çıkmış ve geceleri kapıları kapanan bir Orta Çağ kentini andıran sur içi hayatı özgünlüğünü 1940’lı yılların sonuna kadar koruyabilmiştir.

Kent bütününde mekân hiyerarşisi içinde ele alınan kamusal mekânlar olarak “anayol, ara yol ve karşılaşma noktaları (meydancıklar, camii avluları vb)”, Diyarbakır’da organik bir biçimde gelişmiştir. Konutlara ulaşımı sağlayan sokak, mahalli tabirle küçe, genellikle bir at arabasının geçebileceği darlıktadır. Diyarbakır evlerinde çoğunlukla avluya doğrudan girilmemektedir. Sokak aralığı, giriş aralığı, geçit gibi adlar ile anılan birim, avlu ile sokak arasında yer alır. Daha sonra buradan avluya geçilir. Diyarbakır kentinde geçmişte farklı din ve kültürlerle sahip insanlar birlikte yaşamıştır. Gayrimüslim halk genellikle kuyumculuk gibi işlerle uğraşmış, zenginliklerinin yansıması olarak daha büyük evler yapmışlardır.

Diyarbakır’ın soylu aileleri, kültür, sanat, edebiyattan yana okumuş ve toplumda bir adım ileride seçkin kişilerdi. Bunların evleri daha geniş, bakımlı ve zengin idi. Oda sayısı bu grupta artmakta, avlu genişlemekte veya selamlık eklenmekteydi. Yaşamları aşirete, tarıma dayalı olanların evleri daha büyük olup boyutu kapılarından bellidir. Ahırlar, seyisler, abartılı selamlıklar ve mutfaklar dikkati çeker. Soylusuyla, burjuvazisi arasındaki fark Diyarbakır geleneksel evlerinin niteliğine değil, sadece niceliğine yansımıştır.

Diyarbakır Köşkleri

Günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan köşkler, Diyarbakır'da köklü bir mimari geleneği ve gelişimini yansıtan bir diğer yapı türüdür. Diyarbakır köşklarının planını etkileyen en önemli öge iklimdir. Yaz mevsimindeki aşırı sıcaklar ve kış mevsiminin soğuk geçmesi, evlerde mevsimlik bölümlerin oluşmasına neden olmuştur. Yazlık bölümler kuzeye, kışlık bölümler ise güneye yönlendirilmiştir. Eski Diyarbakır sivil mimarisi, Türkler'in İran'dan getirdikleri çevre özelliklerini içeren tarzda yapılmıştır.

Ana yapıdan bağımsız olarak yapılmış, bir saray ya da konak kompleksi içinde yer alan, sürekli kullanılmayan küçük yapı olarak, Türk Mimarisi içinde tanımlanan köşkler; Türk Mimarlığında gezi ya da tatil evi olarak yapılmış, bağımsız küçük ev yapısı diye de tanımlanmaktadır.

Diyarbakır'da köşk kavramı, şehrin varlıklı ve ileri gelen ailelerinin, şehir merkezinden uzakta yapılmış ve yazlık olarak kullandıkları gösterişli yapılar için kullanılmıştır. Artuklular Anadolu'da egemen oldukları dönemde, çeşitli saray ve köşkler inşa etmişlerdir. Diyarbakır ve çevresinde bazı merkezlerde bulunan bey konağı, saray vs. gibi adlarla anılan yapıların ise geç devre ve mahalli beyliklere ait yapılar olduğu söylenmektedir. Diyarbakır Dicle Nehri kıyısında bulunan köşk yapıları, içinde yaşayanların zevklerine göre düzenlenmiştir ve dışa açık bir mimari göstermektedir. Yazın yazlık olarak kullanılan bu köşkler, gezi ve dinlenme amaçlı olarak da kullanılmışlardır.

Dağınık bir şekilde ve yamaçlarda konumlanmış bir görünüm sergileyen Dicle Nehri kıyısındaki köşk yapıları genellikle dikdörtgen plandır. Tek ya da iki katlı olarak karşımıza çıkan köşkların, toprak örtülü düz damlı olduğu ve geniş bir bitki örtüsüyle çevrelediği görülmektedir. Yeşil bir kuşakla sınırlandırılan ve geniş çaplı ağaçlarla gölgelenen bahçe, doğal bir avlu görünümündedir ve yazın tercih edilen bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinlenme amaçlı olarak yapılan bu köşkler aynı zamanda şehrin ileri gelenlerinin, şair ve edebiyatla uğraşanların toplandıkları, sazlı ve sözlü eğlencelerin yapıldığı mekânlar olarak kullanılmışlardır. Diyarbakır'da yaz mevsiminin çok sıcak geçmesi ve sur içindeki kalabalık yaşamdan uzaklaşmak için, kentin genellikle varlıklı kesimi sur dışında yazlık evler inşa etmişlerdir. Mardin Kapısı'nın biraz dışında inşa edilen köşkler, kentin en havadar yerinde yapılmıştır. Köşkler belli bir yükseltide, Evsel Bahçeleri'ni ve Dicle Nehri'ni görecektaki vaziyette inşa edilmişlerdir. Köşkların neredeyse tamamında, kurulan yamacın üst kısmında yer alan kayalıklardan gelen su kaynakları bulunmaktadır. Şehir mimarisinde avlulu eve karşı köşkler, bahçe içerisinde olduğu için etrafı çevrelenmemiştir.

Köşklere eyvan ve bahçe en fazla zaman geçirilen mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak, sıcak iklime sahip yörelere özgü bir mekân olarak karşımıza çıkan eyvan; halkın sosyal yaşamıyla bir bütün oluşturmuştur. Eyvanlarda yöresel malzeme olarak bazalt kullanılmıştır. Eyvanlarda ışık-gölge karşıtlığı ayrıca bir fark yaratmaktadır. Köşkleredeki eyvanların tamamında, dikdörtgen bir havuz yer almaktadır. Köşkleredeki eyvan düzeneği; kaynak su-selsebil, dikdörtgen havuz-açık ya da kapalı kanal, büyük havuz şeklindedir.

Çoğunlukla ilkbahar ve yaz aylarında kullanılan köşklere, kapalı alanlara fazla yer verilmemiştir. Günlük işler ve etkinlikler daha çok eyvan ve bahçede geçmektedir. İki ya da dört odalı olarak yapılan köşklere, en önemli oda "Çay Odası"dır. Çay odası diğer odalara oranla daha büyük ve gösterişlidir. Dicle Nehri'ne bakan çay odası, ev halkının misafir ağırladığı odadır. Duvarlarında alt pencereler ve tepe pencereleri yer almaktadır. Alt pencereler sedir yüksekliğinden itibaren yapılmışlardır. İklim sebebiyle odaların yükseklikleri fazla tutulmuştur. Odalarda biriken sıcak havayı dışarıya, dışarıdaki serin havayı içeriye alan tepe pencereleri, daha çok daire ya da kare şeklinde yapılmışlardır. Kış aylarında çok nadir kullanılan köşklere, ısınma için özel bir tertibat yapılmamış; az sayıdaki yapıda şömineye yer verilmiştir. Kuzey cephesi, köşkleredeki en özellikli cephedir. Eyvan açıklıkları kuzey cephesine bakmaktadır. Bol pencere-reli olan odalarda, kapı ve pencereler kemerli olarak yapılmıştır. Kapı ve pencerelerde, dikdörtgen, basık kemer, yarım daire kemer ve kaş kemerler değişik formlarda kullanılmışlardır. Zemin katta bulunan odalarda, alt kat pencerelerinin üzerinde daha küçük boyutlardaki tepe pencerelerine yer verilmiştir. Üst kat pencereleri, alt kat pencerelerine oranla daha büyük yapılmışlardır. Aynı cephede, farklı pencere tipleri kullanılmıştır. Pencereleri demir parmaklıklar ve ahşap kapaklar güçlendirmektedir. Sade planlı olarak karşımıza çıkan köşkların eyvan kemerleri, pencere ve kapı kenarlarındaki işçiliği de göz alıcıdır. Bazalt ve kireç taşından inşa edilen ardışık duvarları, dış cephelerdeki "cas" adı verilen ve özel bir harç kullanılarak yapılan rozet ve bitki motifli pano süslemeleri, saçakların hemen altında bulunan ve "ayı başı" diye tabir edilen konsollar ve detaylardaki incelikleriyle köşkler, zengin bir cephe anlayışı sergilemektedir.

Virantepe Höyüğü ve Artuklu Sarayı

İçkale'nin kuzeybatısında yer alan ve bir höyük olan Virantepe, Diyarbakır'ın aynı zamanda kuruluş noktası olduğu tahmin edilmektedir. Virantepe'de 1961-1962 yılları arasında Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından yapılan kazılarda, Artuklu Hükümdarı Melik Salih Nasıreddin Mahmud (1200-1222) Dönemi'ne ait, etrafı surlarla çevrili, bir sarayın temelleri açığa çıkarılmıştır. Zengin renkli taş mozaik ve çini süslemelerle, oldukça gösterişli selsebil ve haçvari eyvanlarla çevrili fiskiyeli bir havuza sahip olan sarayın, renkli taş ve cam küplerden oluşan mozaik süslemeleri, Türk mimarisinde ilk kez burada görülmektedir. Doğu bölümünde saraya çıkışı sağlayan merdivenler açığa çıkarılmış ve saray girişinin, alttaki kemerin yanında olduğu belirlenmiştir. Saray Karahanlılar, Gazneliler, Anadolu Selçuklulardan beri gelişen tüm özellikleri burada bütünleştirmiştir. Saraydan çıkarılan eserler müzede sergilenmektedir. Saray kalıntılarının büyük bölümü halen gömülüdür.

Komutan Atatürk Müzesi

İçkale'de Mustafa Kemal Paşa'nın 1916 yılında Kolordu Komutanlığı Karargahı olarak kullandığı bina, Komutan Atatürk Müzesi'dir. Bu müzede Atatürk'e ait bazı eşyalar, çeşitli fotoğraflar ve yazılar ile hatıra defteri bulunmaktadır. Ancak İçkale'de devam eden restorasyonlar nedeniyle müze halen ziyarete kapalıdır.

Ziya Gökalp Müze Evi

Ziya Gökalp'in doğduğu ev, 1956 yılında müze haline getirilmiştir. Ev, kentin kendine özgü mimari tarzıyla 1808 yılında inşa edilmiştir. Müzede Ziya Gökalp'in özel eşyaları, kütüphanesindeki kitaplar ve yöresel etnografik eserler sergilenmektedir.

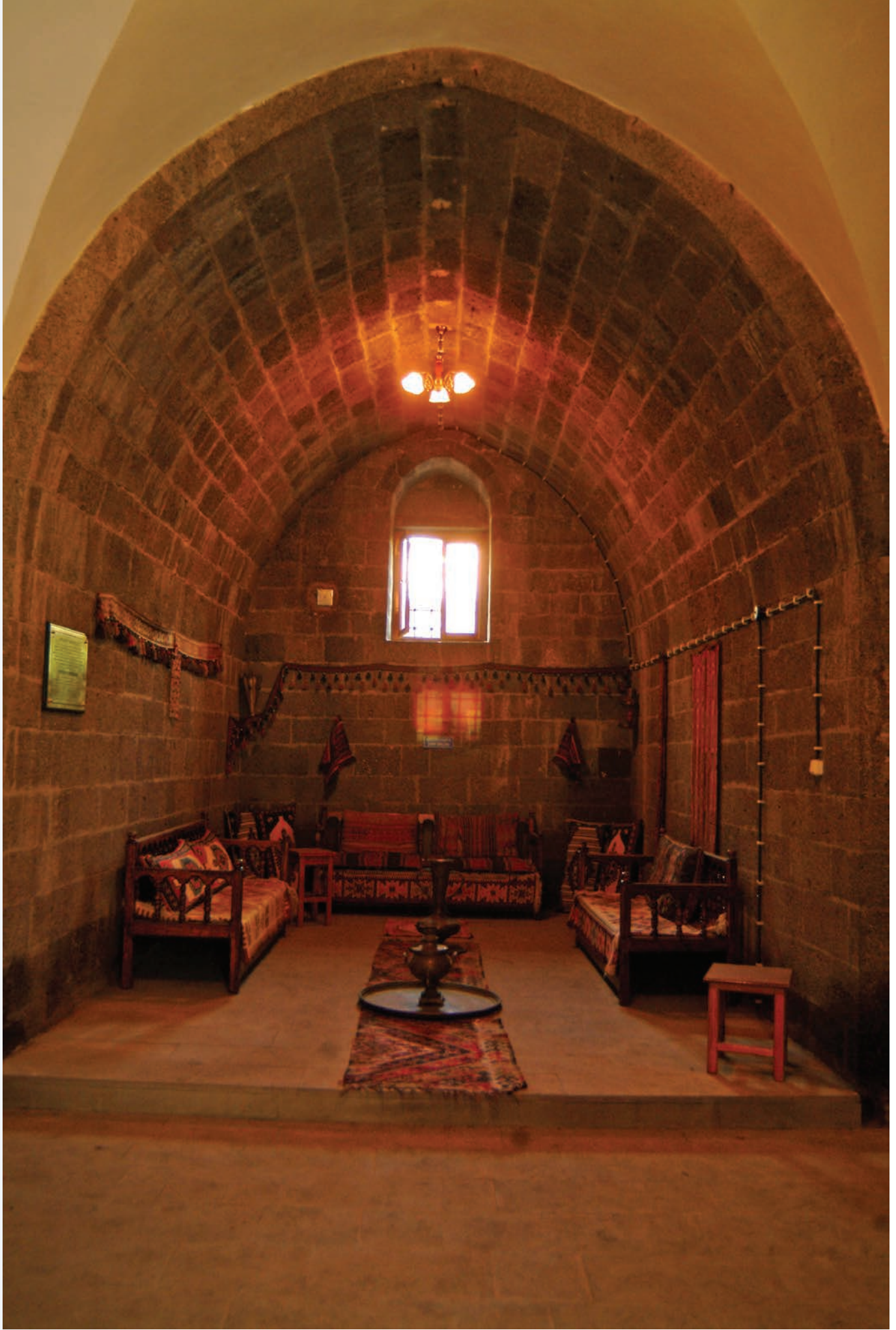
Cahit Sıtkı Tarancı Müze Evi

Cahit Sıtkı Tarancı ve ailesinin yaşadığı, şairin doğduğu, 1733 yılında yapılmış evin 1973 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından satın alınıp müze haline getirilmesiyle hizmete açılmıştır. Müzede 19. yüzyıl Diyarbakır yaşantısını canlandıran etnografik malzemeler ile Cahit Sıtkı Tarancı'ya ait özel eşyalar, fotoğraflar ve belgeler sergilenmektedir.

Cahit Sıtkı Tarancı Müze Evi

Cahit Sıtkı Tarancı Müze Evi

Cahit Sıtkı Tarancı Müze Evi

Cahit Sıtkı Tarancı Müze Evi

Cahit Sıtkı Tarancı Müze Evi

Gazi Köşkü

Köşkün yapım tarihi ve kim tarafından yaptırıldığına dair, kesin olmamakla birlikte; plan ve mimari özelliklerine bakıldığında Osmanlının son döneminde, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir. 1. Dünya Savaşı sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'da Kolordu Komutanı iken, karargah olarak kullandığı köşk, Diyarbakır Belediyesi tarafından 1937 yılında satın alınarak Atatürk'e armağan edilmiştir. Yapı Mardin Kapısı'nın dışında, Dicle Köprüsü'nün batı yamacındadır. Köşk, halk arasında Semanoğlu Köşkü olarak bilinmektedir. Köşk, geniş bir bahçe alanı içinde bulunmaktadır ve iki katlı olarak yapılmıştır. Yapının zemin katı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Üst katı ise, yine doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plandadır.

Yapının zemin katında, 'çay odası' diye tabir edilen bir oda bulunmaktadır. Selsebilli eyvan, mutfak ve aralık birimleri, zemin kattaki diğer mimari birimlerdir. 'Çay Odası', Dicle Nehri'ni görecektel şekilde yapılmış olup, dikdörtgen yapıdadır. Odanın güney duvarlarında, üstte sivri kemerli iki adet tepe penceresi, alt tarafında ise düz kemerli iki adet alt kat pencereye yer verilmiştir. Odanın batı yöne bakan tarafında ise, basık kemerli çift kanatlı geniş açıklıklı pencereler kullanılmıştır. Yine odanın kuzey cephesinde sivri kemerli iki adet tepe penceresi ve alt tarafta iki adet alt kat pencere kullanılmıştır. Bu pencere söveleri sonradan tahtadan yapılmıştır. İç mekânda düzgün kesilmiş bazalt taş kullanılmıştır. Odanın alt tarafı bazalt, üst tarafı alçı sıvadandır. Bu odaya giriş eyvandan sivri kemerli, basık kemer açıklıklı bir kapıdan sağlanmaktadır. Kapı tek kanatlı ve tahta malzemeden yapılmıştır.

Yapıda bulunan selsebilli eyvanın üst örtüsü beşik tonozdur. Eyvanın güney duvarında üstte üç adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Alt tarafta ise düz kemerli iki adet pencere açıklığı mevcut olup, bunlar demir şebekelidir. Yuvarlak kemerli selsebilen zemini mermerdendir. Selsebilden akan su dikdörtgen havuza, oradan da kapalı bir kanalla avludaki büyük havuza dökülmektedir. Aralık kısmında iki adet çift kapılı düz kemerli pencere bulunmaktadır. Aralıktan mutfak birimine geçilmektedir. Mutfakta bir adet ocak bulunmaktadır. Mutfaktan bir merdivenle üst kata çıkılmaktadır.

Gazi Köşkü

Gazi Köşkü

Gazi Köşkü

Dikdörtgen yapıdaki ikinci katta, eskiden bir eyvan birimi ve iki oda daha bulunduğu söylenmektedir. Şimdi ise bu alçak kısımda, üzeri betonarme direk ve tavanı Marsilya kiremitli çatılı bir teras ile örtülmüştür. Alt kattaki mutfaktan üst kattaki ev ortasına, oradan da odaya geçilir. Üst kattaki oda da banyo birimi bulunmaktadır. Aynı zamanda yapının bahçesinde büyük bir havuz bulunmaktadır. Mermer fiskeyeli havuzun taban döşemeleri ise sonradan fayans olarak düzenlenmiştir.

Yapının kuzey cephesi bir sıra beyaz kalker taşı ve bir sıra bazalt taş kullanılarak yapılmıştır. Sivri kemerli eyvanın kemeri de bu sıralı taşlarla yapılmıştır. İç mekânda yine bazalt taş kullanılmıştır. Yapının diğer kısımları da ahşap kirişli düz dam örtülüdür. Daha önceleri örtü sistemi toprak iken, şimdilerde üst örtü betonarme olarak yapılmıştır. Üst katta aynı zamanda bir adet tuvalet bulunmaktadır.

Yapı iyi korunmuş olup, içi Atatürk'e ait eşyalar ile donatılmıştır. Etrafı iyi düzenlenmiş ve halkın hizmetine açılmıştır. Bugün Atatürk'e ait eşyaların sergilendiği bir nevi Atatürk Müzesi olan yapı, Diyarbakırlıların sık sık uğradığı güzel bir mesire yeridir.

Cemil Paşa Konağı

125 yıllık bir geçmişe sahip olan konak, uzun yıllar konut olarak kullanıldıktan sonra, İsmet Paşa İlkokulu olarak hizmet vermiş, sonraki yıllarda boşaltılarak atıl hale gelmiştir. Haremlik ve selamlık bölümleriyle tamamen kesme taşlardan inşa edilen yapının geniş havuzlu bir bahçesi, ahır, misafir ağırlama odaları ve müstemilatı bulunmaktadır. Tavanı çöken ve harabe bir halde bulunan Cemil Paşa Köşkü, Cemiloğlu ailesi ile Büyükşehir Belediyesi arasında imzalanan protokol ile köşk belediyeye tadilat yapılması ve halka açılması şartı ile devredilmiştir. Restorasyon çalışmasının ardından yapı Kent Müzesi olarak düzenlenecektir.

İskender Paşa Konağı

Diyarbakır Sur ilçesi, İskender Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1551 yılında Diyarbakır Valisi İskender Paşa tarafından kendisi için ikametgâh olarak yaptırılmıştır. Konak tipik Diyarbakır ev mimarisini yansıtmaktadır. Birbirine yapışık iki blok halinde yapılmıştır. Yaklaşık 35 x 35 metre boyutundaki büyük avlunun zemini tamamen taştandır. Konak "L" şeklinde harem bölümü ve arkada ise selamlık bölümü halinde yapılmıştır. Konak, Vakıf Müzesi olarak kullanılmak üzere Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Mala Beg (Sadık Bey Üstünler Konağı)

Silvan ilçe merkezinde kale burçlarının üzerine inşa edilen konak, XIX. yüzyılda kesme taş işçiliğinin iyi bir örneğidir.

Deliller Hanı

Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa tarafından Bezirgan Hanı'nın karşısına Hicaz'a ve İpek Yolu üzerindeki Suriye, İran ve Hindistan'a gidecek olan tüccarlara hizmet için yapılmıştır. Cami ve medreseyle birlikte bir külliye olarak 1521 yılında başlanmış ve 1527 yılında bitirilmiştir. Handa 72 oda 17 dükkân ve 800 deve alabilecek kapasitede bir ahır bulunmaktadır. Urfa ve Kurtboğazi taş ocaklarından getirilen siyah bazalt ve kireç taşından yapılmış olan Han, 1988 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından belirli bir kısmı restore edilmiştir.

Çifte Han

Han'ın bir kısmı yıkılmış durumdadır. Diğer kısmı depo ve ticarethane olarak kullanılmaktadır. XVI. yüzyıla tarihlenen bir Osmanlı yapısıdır. Siyah bazalt taşları yapılmış olan yapı iki katlıdır.

Hasan Paşa Hanı

Hasan Paşa Hanı

Ticaret merkezinde yer almaktadır. Geniş avlulu ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Avlu ortasında bezemesiz başlıklara oturan sütunlu, üstü kubbeli bir şadırvan bulunmaktadır. Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları 2007’de tamamlanmıştır. Hanın içinde ticaret birimleri, eğitim salonu, kafeterya gibi kullanışlar yer almaktadır.

Dicle Köprüsü

Kentin 3 kilometre güneyinde, eski Silvan yolu üzerinde yer almaktadır. Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde bulunduğu için “Silvan Köprüsü” diye de anılan köprüye halk arasında “On Gözlü Köprü” de denilmektedir. On gözlü olan köprü tamamen bazalt kesme taştan ve moloz taştan, 1065 yılında Mervaniler Dönemi’nde inşa edilmiştir. Boyu 18 metre olan köprünün döşeme genişliği 7 - 8 metredir. Tabliye korkulukları kesme taştan hazırlanmış, yan yana dizilerek başlanmış üçgen taşlar ile örtülüdür. Köprünün beşinci gözden sonra karşılıklı olarak biri menba diğeri mansap tarafında olmak üzere iki dirsek bulunmaktadır. Bu dirseklerin hangi amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Köprülerde belirli bir uyum içinde gelişen kemerler, burada uyumsuz bir hal almıştır. İlk bakışta görülebilen nokta köprünün güney yüzünde, batı yakasından beş gözün diğer gözlere göre enlerinin daha geniş olmasıdır. Bu durum, arazinin topografik durumuna bağlanarak kıvrılan Dicle’nin büyük akıntısı sağdan sol kıyıya doğru çark etmekte, dolayısıyla köprünün kemerlerinin geniş olduğu kısma büyük basınç yapmaktadır. Oldukça sade olan köprünün kitabesinin sonunda aynı hizada bazalt taş üzerine işlenmiş, bir çerçeve içinde, sağa dönük bir aslan kabartması mevcuttur. Bu aslan figüründe ve köprü bedenindeki diğer taşlar üzerinde küçük bazı işaretlere de rastlanmaktadır.

Diyarbakır çevresinde karşımıza çıkan en eski köprülerden biri olan Dicle Köprü (1065) Mervanoğulları Devri’ne ait yazıtı ve mimarı belli bir yapı olarak önemini korumaktadır. Köprü günümüzde de kullanılmaktadır.

Devegeçidi Köprüsü

Eski Diyarbakır-Eğil yolu üzerinde, Diyarbakır'ın 20 kilometre kadar kuzeyinde Devegeçidi Suyu üzerinde yer almaktadır. Köprü yedi kemerli ile dik köprüler grubuna girmektedir. Tamamen kesme bazalt taşından inşa edilmiştir. Köprü'nün kemerlere ulaşmayan yerlerinde, iki ucunda güneye doğru hafifçe kısılarak ana kütleyle bağlanmaktadır. Boyu 98 metre, eni ise 5.10 metreyi bulmaktadır. Korkulukları son dönem onarımlarında kesme taş ve beton harç ile yeniden yapılmıştır. Kemer gözlerinden üçü yuvarlak kemerli, diğer dördü ise sivri kemerli olarak inşa edilmiştir. Kemer gözlerinden yuvarlak olan üç kemerden sonra köprü kırılma yaparak devam etmektedir. Bu durum yuvarlak kemerli bölümün daha önce var olduğunu, kırılma noktasından sonraki sivri kemerli bölümün Artuklular zamanında eklenerek kullanıldığını göstermektedir. Kemerlerden en büyüğü olan altıncı kemerin açıklığı 13 metre genişliğindedir. Köprüde kullanılan selyaranlar güneyde üçgen çıkmalar yapmakta ve piramidal biçimde sonuçlanmaktadır. Köprü 1972'de Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü'nce onarılarak koruma altına alınmıştır. Son derece yalın olan yapıda, sivri kemer içersine yazılan kitabe dışında süsleme niteliği taşıyan herhangi bir unsura rastlanmamıştır.

Kara Köprü

Diyarbakır-Mardin yolu üzerinde Kırmāsirt Köyü'nde bulunmaktadır. Köprü üzerinde ve kayıtlara geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Köprü'nün hangi tarihte ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak XIII. yüzyıl başına inşa edildiği tahmin edilmektedir. Yaklaşık aynı seviyedeki iki kıyıyı birbirine bağlayan, beş kemer açıklığı olan köprü, moloz ve kesme taştan inşa edilmiştir. Köprüde dört ana kemer, bir de hafifletme gözü bulunmaktadır. Tabliye korkulukları yok denecek kadar alçak seviyede tutulmuştur. Köprü ayakları su kotundan yaklaşık olarak 2,5 metre yüksekliktedir. İki kemer yuvarlak diğer üçü ise sivri biçimlidir. Köprü'nün yapı malzemesi incelendiğinde farklı dönemlerde onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Günümüzde daha çok yaya ulaşımını sağlayan köprüde kısmen taşıt ulaşımı da sağlanmaktadır. Hafifletme gözü fonksiyonel kullanılmasının yanında köprüye ayrıca hareketlilik kazandırmıştır. Köprüde yuvarlak ve sivri kemerler dışında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamaktadır.

Haburman Köprüsü

Çermik ilçesinin Haburman Köyü yakında yer almaktadır. Sinek Çayı üzerinde kurulmuş olan bu köprü, ortadaki büyük ve sivri, yandakiler daha küçük ve yuvarlak olmak üzere üç gözlüdür. Üzerindeki kitabesinde 1179 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Artuklu Dönemi'ne aittir. Çermik Kaymakamlığı tarafından hazırlanan proje kapsamında tarihi köprü'nün restore edilmesi için Avrupa Birliği ile Köylere Hizmet Götürme Birliği'nden finans desteği sağlanmıştır.

Güngüş Köprü

İpek Yolu üzerindeki Çüngüş'te kalan tek köprüdür. 1603 yılında yapılan köprü yakın zamana kadar ulaşım amacıyla kullanılmıştır. Bu köprü Artuklular'dan kalan tek gözlü köprüler tarzındadır.

Çüngüş Hamamı

Mimari üslubundan XVII. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Hamam, dört eyvanlı haç biçimli ve köşe hücreli bir plana sahiptir. Yakın tarihlerde içindeki eyvanlardan biri ile köşe hücrelerinden ikisi kaldırılmış, halvet bölümü büyütülmüştür. Hamamın üzeri içten pandantifli, dıştan kasnaklı kubbelerle örtülüdür.

Melik Ahmet Paşa Hamamı

Ziya Gökalp Mahallesi'nde Melik Ahmet Caddesi üzerinde yer almaktadır. Melik Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1564 yılında yapımına başlanılan hamam 1567 yılında tamamlanmıştır. Melik Paşa Külliyesi'nin ilk yapısı olan hamamdan günümüze sadece soyunmalık kısmı sağlam olarak gelebilmiştir. Diğer bölümleri örtü sistemiyle birlikte yıkık bir durumdadır. Hamamın caddeye ve sokağa bakan cepheleri küçük dükkânlar ile çevrilmiştir. Hamam dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilmiş olup, düzgün bir plan göstermemektedir. Yapının mevcut durumu dikkate alındığında, hamamın giriş, sıcaklık, ve soğukluk bölümlerinin yapının kuzeybatı kesiminde, külhan ve su deposunun ise yapının güneydoğu bölümünde bulunduğu tahmin edilmektedir. Soyunmalık ünitesi, sekizgen planlı olup, ortasında aydınlık feneri bulunan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe kasnağında mekânı aydınlatmak amacıyla yuvarlak kemerli dört tane pencere bulunmaktadır. Soyunmalık bölümünün güney yönünde duvar içine açılmış bir kapı vardır. Hamam kaba yonu ve moloz taşlarla inşa edilmiştir. Kubbe kasnağında bulunan pencere sövelerinde ise beyaz ve siyah renkli kesme taşın kullanımı yapıya hareketlilik katmıştır. Hamam son derece yalın olup süslemeye yer verilmemiştir.

Kadı Hamamı

İskender Paşa Mahallesi'nde, Parlı Safa Cami Sokak'ta bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin de andığı bu hamamın yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kadı Hamamı kare bir alan üzerine inşa edilmiş olup, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir. Günümüzde kullanılmayan hamamın Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restorasyon projesi hazırlanmaktadır. Hamamın güney yönüne açılmış tek kanatlı bir kapıyla, kare planlı kubbe ile örtülü soyunmalık kısmına geçilir. Soyunmalığın ortasında dairevi formda bir havuz bulunmaktadır. Bu bölümün dört tarafını dolaşan sekiler bulunmaktadır. Soyunmalık bölümünü örten kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kubbe kasnağında bulunan pencereler mekânı aydınlatmaktadır.

Soyunmalık bölümünün güney duvarında yer alan bir kapı ile iki bölüm halinde soğukluk bölümüne geçilir. Bu bölümün batısında yamuk formda hela ve temizlik bölümü yer alır. Sıcaklık bölümü haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir. Eyvanlar beşik tonoz ile örtülüdür. Sıcaklığın ortasında kare formunda göbek taşı yer almaktadır. Köşe halvetleri ise kare planlı ve kubbe ile örtülüdür. Kubbeye açılan dörtlü ışık gözleri orta mekânı aydınlatmaktadır. Hamamın kuzeyinde yer alan su deposu ve külhan dikdörtgen formu olup düz dam ile örtülüdür. Yapıyı oluşturan beden duvarları farklı kalınlıkta olmakla birlikte kaba taş malzeme üzerine horasan harç kullanılarak yapılmıştır. Geçiş elemanlarında tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Hamamın zemininde ise bazalt kesme taşı kullanılmıştır. Hamam oldukça yalın olup, süsleme unsuruna rastlanmamıştır.

Vahabağa Hamamı

Gazi Caddesi üzerinde İnönü Mahallesi'nde, Telgrafhane Sokak'ta bulunmaktadır. Hamamın mimarı ve yapının tarihi bilinmemektedir. Ancak bazı kaynaklarda hamamın XVI veya XVII. yüzyıldan kalma bir eser olduğu belirtilmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan hamamın dıştan görünen kısımlarından moloz taş kullanılmıştır. Yapının caddeye bakan yüzüne bir sıra dükkân yapılmıştır. Soyunmalık bölümünün kubbesi sekizgen bir kasnağa oturmakta, dört pencere ve aydınlık feneri ile mekân aydınlatılmaktadır. Hamamın sıcaklık bölümü dört eyvanlı, haçvari, köşe halvetli plan tipindedir.

Paşa Hamamı

Şeyh Matar Camii civarında, Özdemir Mahallesi, Yenikapı Sokak'ta bulunmaktadır. Eski adı Behram Paşa Hamamı olan hamamın inşa kitabesi yoktur. Ancak bazı araştırmacılar caminin inşa tarihini göz önüne alarak hamamın en geç XVI. yüzyılın üçüncü çeyreği içinde yapılmış olduğunu ileri sürmektedir. Günümüzde bütün bölümleri sağlam durumda olan Diyarbakır hamamlarından biridir. Paşa Hamamı, kuzey-güney istikametinde uzanır. Dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilen yapı, haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir.

Hamamın güney duvarına açılmış iki kanatlı kapı ile avlu bölümüne girilir. Avlunun solunda iki küçük oda bulunmaktadır. Avlunun batısında bulunan bir başka kapı da soyunmalık bölümüne açılır. Kare planlı soyunmalık kısmının etrafında sonradan yapılmış iki kat halinde sıralanmış ahşap soyunma kabinleri ve dinlenme yerleri bulunmaktadır. Soyunmalık kısmının ortasında kare formda bir havuz bulunmaktadır. Oldukça geniş olan soyunmalık bölümünün üzeri sekizgen bir kasnağa oturan kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin ortasında sekizgen formda aydınlık feneri ve kasnakdaki küçük pencereler mekânı aydınlatan unsurlardır. Ayrıca kubbe dıştan sekizgen kasnaklı olup, tuğla ile örtülü, konik çatılıdır. Soğukluk bölümü yan yana iki bölümden oluşur. Soğukluk bölümünün doğu köşesinde hela ve temizlik bölümü bulunmaktadır. Sıcaklık bölümü haçvari, dört eyvanlı, köşe halvetlidir. Eyvanların önleri birer sıra tuğla ile sonradan örülerek sadece küçük bir giriş kalacak şekilde kapatılmıştır. Eyvanların üzeri tonozlarla örtülüdür. Her odada iki kurna ve taştan oturma yerleri bulunmaktadır. Sıcaklığın ortasında sekizgen formda göbek taşı bulunmaktadır. Hamamın kuzeyinde yer alan su deposu ve külhan dikdörtgen planlı olup, üzeri beşik tonozla örtülüdür. Yapının duvarları farklı kalınlıkta olup, kaba taş ile inşa edilmiştir. Sütun başının ve gövde kısmı bitkisel ve geometrik geçmelere sahiptir. Avludaki pencere ayrıntılarının dışında süsleme unsuruna rastlanmayan hamam, oldukça sade bir mimariye sahiptir.

Çardaklı Hamamı

Dabanoğlu Mahallesi'nde, Nar Sokak'ta yer almaktadır. Hamamın mimarı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Buna karşın XVI. yüzyılın ilk yarısında, 1520-1540 tarihleri arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Dış duvarları bazalt moloz taşlardan yapılmış, oldukça sade inşa edilmiştir. Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan hamam Diyarbakır'daki diğer hamamlardan farklı olarak yıldızvari sıcaklıklı plan tipindedir. Soyunmalık bölümü simetrik bir durum göstermektedir ve karşılıklı iki eyvanı vardır. Eyvanlar iki katlı olarak yapılmıştır. Soyunma yerinin üst örtüsü kubbedir. Sekizgen kasnağa oturan kubbeye açılan mazgal pencere ve aydınlık feneri ile soyunmalık bölümü aydınlatılmaktadır. Soğukluk üç bölümden oluşmaktadır. Bu üç bölümden ikisinin üst örtüsü beşik tonoz, diğerinin ise kubbedir. Sıcaklığın ortasında dairevi formda göbekteşi bulunmaktadır. Yıldızvari sıcaklıklı plan tipinde olan hamamın 6 eyvan ve 6 hücre bulunmaktadır. Eyvanların üzeri beşik tonoz ile örtülü iken hücrelerin üzeri kubbelerle örtülmüştür. Orta mekân ise yine kubbe ile örtülüdür. Hücreler beşgen formda inşa edilmişlerdir. Eyvanlar ve halvetlerde kurnalardan bir metre yükseklikte küçük nişler açılmıştır. Hamamın kuzeyinde yer alan su deposu ve külhan bölümü dikdörtgen formda olup, üzerleri beşik tonoz ile örtülmüştür.

Deva Hamamı

Hamam Gazi Caddesi'nde Mardin Kapı yakınlarındadır. Halk arasında adı Deve Hamamı olarak geçen hamamın, kesin olmamakla beraber yapının tarihinin 1520-1540 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Hamamın caddeye bakan yüzünde küçük dükkânlar sıralanmıştır. Hamamın giriş kapısı sokağa bakan cepheye açılmıştır. Yapının soyunmalık kısmının üzeri sekizgen bir kasnağa oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbenin ortasında sivri kemerli sekiz pencereye sahip aydınlık feneri bulunmaktadır. Ayrıca kubbe kasnağında dört sivri kemerli pencere mekânı aydınlatmak amacıyla kullanılmıştır. Hamam haçvari, dört eyvanlı, köşe halvetli plan tipindedir ve 1711 tarihinde büyük bir onarım geçirdiği bilinmektedir.

Eğil Su Sarnıcı

Eğil ilçe merkezinde bulunan su sarnıcı, İstanbul Yerebatan Sarnıcı'nın küçültülmüş bir modelidir ve sağlam durumdadır. Eğil'in su ihtiyacı, pişmiş topraktan yapılan borularla getirilerek sarnıçta depolanmış, buradan da hamam ve çeşmelere verilmiştir. Toprak borularının büyük bölümü, temel kazılarda ortaya çıkmaktadır.

3.3.2. Dinî Mimari Örnekleri

Ulu Camii

İlk yapım tarihi kesin olarak tespit edilemeyen Ulu Camii, çeşitli dönemlerde farklı yapım evreleri geçirmiştir. Yapı üzerinde bu dönemlere işaret eden çok sayıda kitabe bulunmaktadır. 639'da Diyarbakır'ın İslam egemenliğine geçmesinin ardından, şehirde merkezi bir konuma sahip olan Mar Thoma Kilisesi'nin camiye dönüştürüldüğü belirtilmektedir. Emevi ve Abbasi dönemine ait kitabesi bulunmayan caminin Büyük Selçuklu Dönemi'ne kadarki durumu hakkında bilgiler kısıtlıdır. Bunların içinde en önemlisi 1040'lı yıllarda bölgeyi gezen İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev'in verdiği bilgilerdir. Seyyah yapıdan bugünkü durumuna benzer tanımlamalarla bahsetmektedir. Caminin en erken tarihli kitabesi Büyük Selçuklu Dönemi'ne aittir. Avlunun güneybatı kenarında tek satır halinde olan kitabeden caminin 1091 tarihinde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emri üzerine dönemin Diyarbakır Valisi olarak görev yapan Amidüddeve Ebu Mansur Muhammed tarafından Kudüslü Muhammed oğlu Ahmed'in vekaletiyle onartıldığı anlaşılmaktadır. 1115 yılında geçirdiği büyük bir yangın ve deprem sonrasında büyük oranda zarar gören ve bir bölümü çöken yapı, geniş çaplı bir onarıma tabi tutulmuştur. Bu onarım çalışmaları sırasında, çöken iç mekâna ait malzemelerin dış cephelerde kullanıldığı, iç mekânın ise yeniden inşa edildiği belirtilmektedir. İnalogulları Dönemi'nde yapılan onarım ve yenileme çalışmaları, batı revak üzerindeki iki kitabeden anlaşılmaktadır. Alt kattaki 1117-1118 tarihli kitabede yapının Büyük Selçuklu Sultanı Ebu Süca Muhammed zamanında İnalı Ebu Mansur İnalı tarafından Kadı Abdülvahid'e yaptırıldığı belirtilmektedir. Üst kattaki 1124-1125 tarihli kitabede de yine Ebu Mansur-lalı ve Muhammed oğlu Abdülvahit'in adı geçmektedir. Doğu revakın üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1157 tarihlidir. Kitabede yapının İnalogulları'ndan İnalı oğlu Kutlu Bey tarafından Ebu'l Muzaffer Mahmut'un döneminde Gurganlı Mimar Hibetullah'a yaptırıldığı belirtilmektedir. İkinci kitabe 1163-1164 tarihlidir. Bu kitabe Nisanogulları döneminde Hasan oğlu Ebu'l Kasım Ali tarafından Hibetullah Gurgani tarafından yapılan onarıma işaret etmektedir. Caminin güneyinde yer alan minare kitabesine göre İnalı Mahmud'un veziri Nisanoglu Müeyyedüddin tarafından 1155 tarihinde yaptırılmıştır. Doğu cephedeki diğer kitabeler tarih vermemekle birlikte Nisanoglu hükümdarlarının isimlerini içermeleri bakımından o döneme ait onarım ve yapımlara işaret etmektedirler.

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Kuzey cephede Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e ait 1241; Artukoglu Melik Salih'e ait 1330 ve Osmanlı Sultanı IV. Mehmet'e ait bir ferman yazılıdır. Caminin batısında Akkoyunlu Dönemi'nde 1469 tarihli Uzun Hasan'ın onarımını gösteren bir kitabe bulunmaktadır. Caminin mihrab kısmı 1712 yılında Maktulzade Vezir Ali Paşa'nın valiliği döneminde yapılmıştır. Mahfil ise aynı valinin kethüdası Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. Cami halkın yardımlarıyla 1824'te bir onarım görmüştür. Muvakkithane 1837 tarihlidir. Yıldırım düşmesi sonucu yıkılan minare 1839'de yenilenmiştir. Avludaki şadırvan ise 1849 tarihlidir. Yapı son dönemlerde 1964, 1975 ve 1977 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen onarımlara tabi tutulmuştur.

Safiler bölümü Atak Beyi Emir Ahmet Zırkî tarafından 1528 tarihinde yaptırılmıştır. Farklı dönemlerde inşa edilen yapılarla bir yapı topluluğu halini alan Ulu Cami, doğubatı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Yapılar dikdörtgen avlunun çevresinde sıralanmıştır. Doğu ve batıdan iki girişle geçilen dikdörtgen avlunun güneyinde asıl cami mekânı, kuzeyinde Safiler bölümü ve Mesudiye Medresesi bulunmaktadır. Avlunun doğu ve batısında iki katlı revakların gerisinde maksurelere yer verilmiştir. Avlunun ortasında bir namazgâh ve şadırvan bulunmaktadır. Bu topluluk içinde ele alınan Zinciriye Medresesi avludan kopuk olarak batı tarafta yer almaktadır. Asıl camide harim mihraba paralel iki ayak dizisiyle üç sahnalı düzenlenmiştir. Sahnlar mihrab önünde dik bir sahnla kesilmektedir. Harimin güney duvarında kare gövdeli bir minaresi bulunmaktadır.

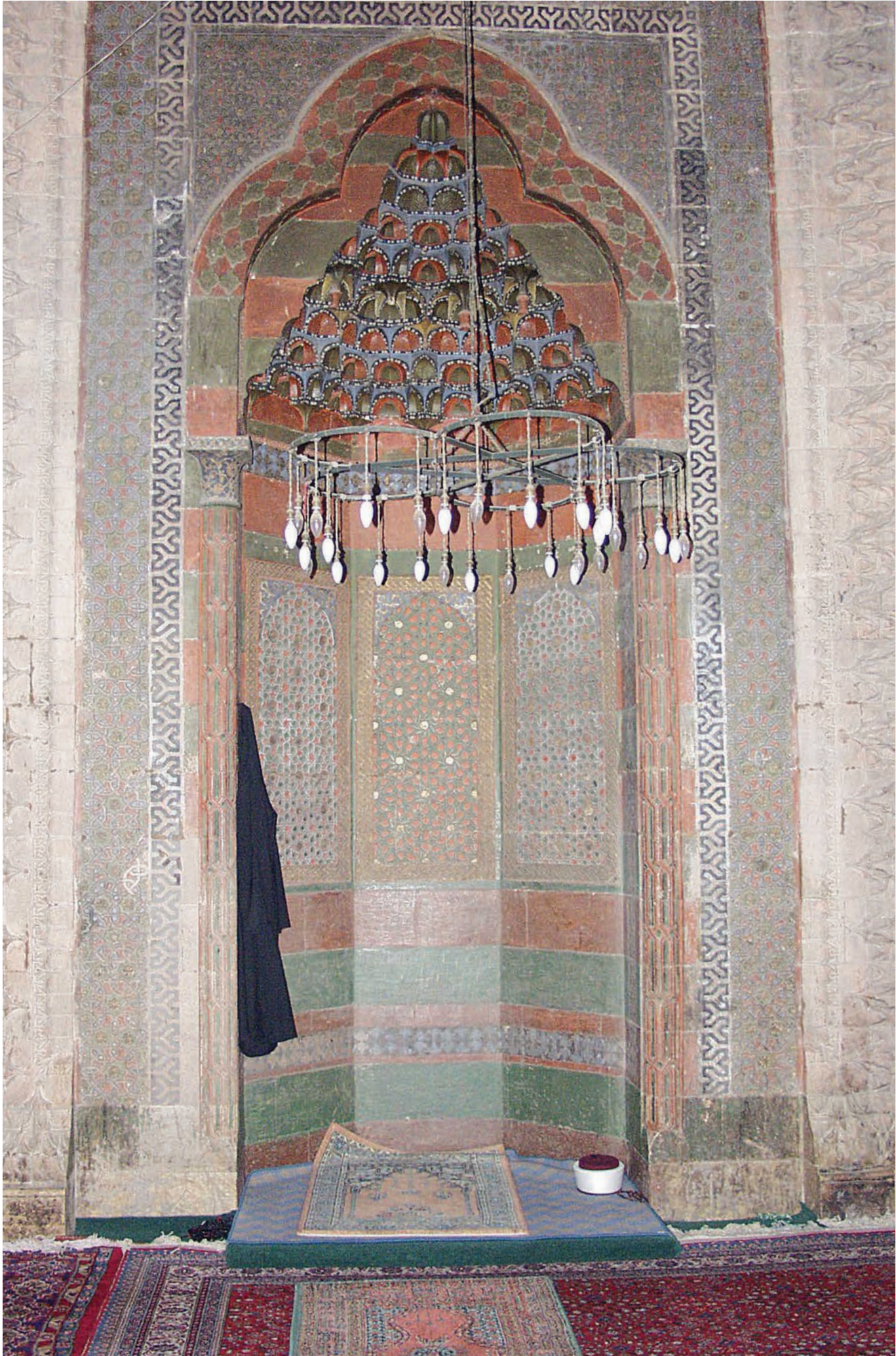
Behram Paşa Camii

Yapı kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre Diyarbakır'ın 13. Osmanlı Valisi Behram Paşa tarafından 1564-1572 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Yapı Tuhfetü'l Mimarî'de Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Bir külliye olarak tasarlandığı bilinen topluluktan cami dışında hamam günümüze ulaşmıştır. Diyarbakır'ın en anıtsal yapılarından biri durumundaki cami tek kubbeli bir plan göstermektedir. Kubbe içteki sekiz destek üzerine oturmaktadır. Kuzeyde çift düzenlenen son cemaat yeri revakı bulunmaktadır. İç revak beş kubbeden meydana gelmektedir. Bu revakı üç yönden çeviren dış revak düz sakıflıdır. Yapı düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kuzeybatısında kare kaideli ve silindirik gövdeli minaresi yükselmektedir.

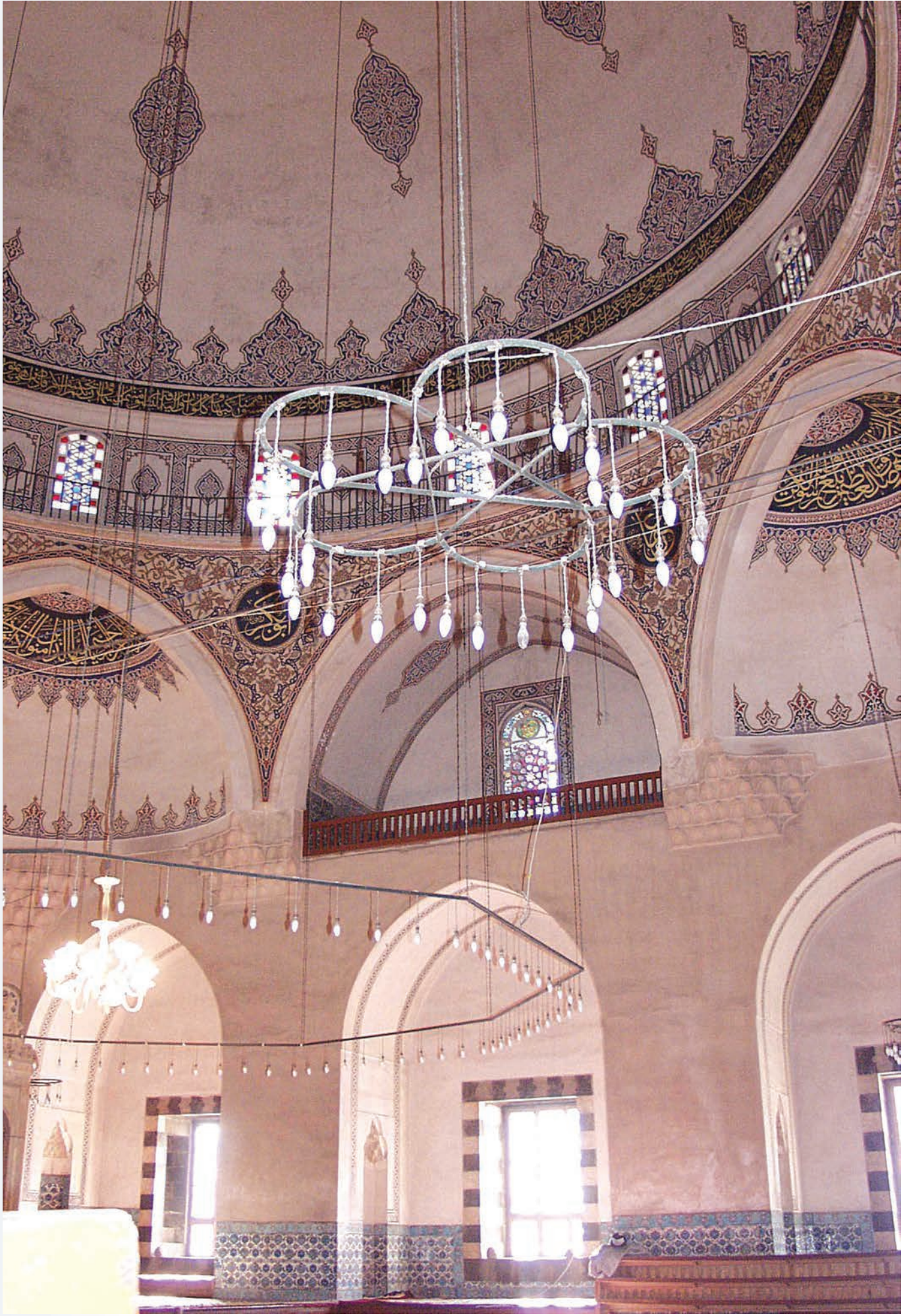
Behram Paşa Camii

Behram Paşa Camii

Behram Paşa Camii

Hazreti Süleyman Camii (Kale Camii)

İçkale'nin Dicle Nehri'ne bakan doğu cephesinde yer almaktadır. Yapının inşa tarihini kesin olarak gösteren bir belge bulunmamaktadır. Yapı üzerinde yer alan sekiz kitabeden sadece minare üzerindeki kitabede tarih belirtmektedir. Kitabede, İnalıoğulları döneminde vezirlik yapan Cemalüddin üvanlı Nisanoğlu Kemaleddin Ebu'l- Kasım Ali tarafından, 1160 tarihinde yapıldığı bildirilmektedir. Diğer kitabelerin beşi üzerinde Nisanoğlu Ebu'l Kasım Ali'nin adının tekrarlanması, minare üzerindeki kitabenin cami yapımını da içerdığını düşündürmektedir. Evliya Çelebi ise yapının Halid bin Velid tarafından inşa edildiğini belirtmektedir.

Yapı günümüzde de geçmişten gelen önemini korumakta ve ziyaret yeri olma özelliğini devam ettirmektedir. Yapının mimarı belli değildir. Ancak Diyarbakır'daki Nisanoğlu dönemi yapılarında adı geçen Hibetullah el-Gürgani'nin bu yapıda da çalışmış olabileceği ileri sürülmektedir. Osmanlı Dönemi'nde Diyarbakır Valisi Silahdar Murtaza Paşa tarafından 1658'de tamir ettirildiğini belirten vakfiyede yapıya bir çeşme ve bir tuvaletin eklendiği belirtilmektedir. Yapının 1875 yılında Vali Ahmet Tefik Paşa tarafından dekore ettirildiği bilinmektedir.

Eğimli bir arazi üzerindeki yapı, farklı dönemlere ait yapılarla bir topluluk haline gelmiştir. Batısında bir namazgâh, bir çeşme ve Sahabeler Türbesi bulunmaktadır. Kuzeyinde de bir türbe ve bir çeşmeye yer verilmiştir. Bütün bu yapılar tarafından ortak olarak kullanılan avluya batıdan bir kapı ile girilmektedir. Bu girişin doğusundaki cami kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Kuzeyindeki son cemaat yerinden geçilen harim mihraba paralel üç sahindan oluşmaktadır. Sahınlar, payeler üzerine oturan sivri kemerlerle oluşturulmuştur. Kuzeyde mahfil bulunmaktadır. Yapının kuzeydoğusunda kare gövdeli minare yükselmektedir. Cami içten beşik tonoz, dıştan düz damla örtülmüştür. Yapıda düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Diyarbakır Ömer Şeddat Camii

Cami halk arasında Hz. Ömer Camii olarak adlandırılmaktadır. Bunun nedeni yapının İslam komutanlarından biri tarafından Hz. Ömer'e ithafen yapıldığına inanılmasıdır. Yapının girişi üzerinde bir kitabe yer almaktadır. Bu kitabeğe göre yapı Nisanoğlu Mueyyideddin Ebu Ali Hasan bin Ahmet tarafından yaptırılmıştır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte İnalıoğulları Dönemi'nde Nisanoğulları tarafından 1145 yılında yaptırıldığı ve bu dönemde mimarlık yapan Hibetullah el-Gürgani'nin bu yapıda da çalışmış olabileceği düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar ise 1150-1151 yıllarında İnalıoğlu Beyi Ebu'l-Kasım Ali tarafından muhtemelen Hibetullah el-Gürgani'ye yaptırıldığı görüşündedir. Yapı Mardin Kapısı'nın hemen yanındaki surlara içten dayandırılmış durumdadır. Cami doğu- batı doğrultusunda enlemesine dikdörtgen bir planına sahiptir. İç mekân üç bölümden oluşmaktadır. Mekân ortada oval, yanlarda yarım küre formu birer kubbe ile kapatılmıştır.

Lalabey Camii

Lalabey Mahallesi'nde yer almaktadır. Caminin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir. Genel olarak Akkoyunlu Dönemi'ne ait olduğu kabul edilen yapı, mimari özelliklerinden hareketle de XV. yüzyılın ortası ile XVI. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Yapı dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Kuzeydeki son cemaat yeri revnakından geçilen iç mekân tek kubbelidir. Ancak kubbe yıkıldığı için yapının üstü düz damla kapatılmıştır. Kuzeybatı köşede minaresi yükselmektedir. Kuzeydoğusunda, yapıdan bağımsız olan türbenin ise kime ait olduğu ise bilinmemektedir.

Ali Paşa Camii

Ali Paşa Camii

Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında, aynı adı taşıyan mahallededir. Diyarbakır'da 1534–1537 yılları arasında görev yapan Vali Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Yapı bazı kaynaklarda Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Bir yapı topluluğu içinde yer alan caminin doğusunda Şafilere ait bir mescit, batısında medrese, kuzeydoğusunda zikir yeri olarak isimlendirilen bir mekân bulunmaktadır. Bu yapılar içinde süsleme unsuru taşıyan tek yapı camidir. Tek kubbeli bir plan gösteren cami, siyah- beyaz iki renkli taşlarla inşa edilmiştir. Girişinde beş kubbeli son cemaat yeri, kuzeydoğusunda camiden bağımsız bir kare kaideli ve silindirik gövdeli minaresi yükselmektedir.

Melik Ahmet Paşa Camii

Diyarbakır Osmanlı valilerinden Melik Ahmet Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında yaptırılmıştır. Kimi kaynaklarda yapı Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Fevkani bir karakter gösteren cami, altta depo ve dükkân olarak kullanılan bölümler üstte merdivenlerle ulaşılan harim mekânından meydana gelmektedir. Güneydeki taç kapıdan geçilen avlunun güneyinde bulunan cami, enlemesine dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. İç mekân ortada dört ayak üzerine bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin yanındaki yan bölümler üçer çapraz tonozla kapatılmıştır. Kuzeyde kare kaideli silindirik gövdeli minaresi yükselmektedir ve iki renkli düzgün kesme taşla inşa edilmiştir.

Süslemeler taş, ahşap ve çini malzeme üzerine uygulanmıştır. Dış mimaride avlu taç kapısı ve minarede kullanılan taş süsleme, kalker ve siyah bazalt üzerine oyma tekniği ile oluşturulmuştur. Çini, dış mimaride minare üzerinde tek renk sırlı mozaik tekniğinde, iç mekânda sır altı tekniği ile kullanılmıştır. Ahşap, pencere kepenklerinde künde-kari tekniği ile tercih edilmiştir. Bütün pencerelerde mevcut olduğu tahmin edilen kepenklerden sadece bir bölümü günümüze sağlam ulaşabilmiştir.

Melik Ahmet Paşa Camii

Şeyh Mutahhar Camii

Şeyh Mutahhar (Matar) Camii (Dört Ayaklı Minare Camii)

Özdemir Mahallesi girişinde yer alan Akkoyunlu eseri Şeyh Mutahhar Camii, Şeyh Mutahhar Türbesi'nin üzerine yaptırılmıştır. Caminin minaresi üzerinde bulunan kitabe, yapının 1500 yılında Akkoyunlu Sultanı Kasım tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Kasım Padişah Camisi adını da alan yapıya, Seyh Mutahhar (Seyh Matar) isimli bir şahsın kabrinin bulunduğu arazi üzerinde yapıldığı için Seyh Matar Camii denilmiştir. Cami 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından büyük çaplı bir onarıma tabi tutulmuştur. 1980'li yıllarda da yine Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün onarım çalışmaları sürdürülmüştür. Cami kare planlı tek kubbeli bir yapıdır. Kuzey cephe boyunca uzanan giriş revakı, üç kubbeli olarak düzenlenmiştir. Kuzeydoğuda yapıdan bağımsız olan minare dört ayak üzerinde kare gövdeli olarak yükselmektedir. Yapıda iki renkli düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Safa Camii

Caminin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Akkoyunlu Dönemi'ne tarihlendirilen bir yapıdır. Şah İsmail'in dedesi Şeyh İbrahim Safi'nin oğlu Şeyh Cüneyt'in isteği üzerine Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından 15. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı bilinmektedir. Şeyhe duyulan saygıdan dolayı Cami'üs Safî adını aldığına inanılmaktadır. Bu isim sonraki dönemlerde Cami'üs Safa haline gelmiştir. Yapı, giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre, 1513 yılında Diyarbakırlı Abdurrahman oğlu Hacı Hüseyin tarafından tamir ettirilmiştir. Kitabede mimar ve mühendis adı olarak Üstad Ahmed'ül Amidî adı geçmektedir. Cami 1992–1993 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplayan yapının kuzey cephesi boyunca beş kubbeli son cemaat yeri revakı uzanmaktadır. İç mekân ortada 4'ü bağımsız 8 ayak üzerine bir kubbe ile kapatılmıştır. Bu kubbe, doğu ve batıda kemerlerle genişletilmiştir. Yan mekânlar köşelerde kubbe, ortada beşik tonozla kapatılmıştır. Orta kubbe dışta yükseltilmiş kasnak üzerine kiremit külahla kaplanmıştır. Kuzeydoğuda yapıdan bağımsız minaresi yükselmektedir.

Nebi Camii

Nebi Camii

Caminin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Akkoyunlu Dönemi'ne ait olduğu düşünülen yapı, XV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Minaresi üzerindeki 1530 tarihli yazıt minarenin, Kanuni Dönemi'nde Diyarbakırlı Kasap Hacı Hüseyin tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Bu kitabede Hz. Muhammed'in "Nebi ve Peygamber" olarak sık sık adının geçmesinden ötürü Nebi ya da Peygamber Camii olarak anılmıştır. XVI. yüzyılda minarenin yanı sıra yapıya farklı onarım ve eklemeler de yapıldığı düşünülmektedir.

Caminin önceki dönemlerde, farklı zaman dilimlerine inşa edilmiş yapılardan oluşan yapı topluluğunun bir parçası durumunda olduğu bilinmektedir. Oldukça geniş bir alanı kapladığı bilinen bu topluluk; bugünkü caminin dışında, Hanefilere ait ikinci bir cami, bir medrese, bir türbe, dükkânlar, mezarlık, havuz ve helalarlardan oluşmaktaydı. Bu yapılardan günümüze sadece Şafilere ait cami ve türbe ulaşabilmiştir. Diğer yapılar 1955 yılında belediye tarafından Dağ Kapı'dan açılan cadde alanı içinde kalmasından dolayı yıktırılmıştır. Bu dönemde yerinden sökülen minare de 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından caminin kuzeydoğusunda aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Bugün sağlam durumdaki cami, tek kubbelidir. Ortada ikisi bağımsız altı ayak üzerine oturan kubbe, yanlara doğru kemerlerle genişletilmiştir. Girişte üç kubbeli son cemaat yeri bulunmaktadır. Kuzeydoğuda yapıdan bağımsız olan minare, kare gövdeli olarak yükselmektedir. Yapı bazalt ve kalker taştan iki renkli olarak inşa edilmiştir.

Hüsrev Paşa Camii

Yapının, inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte yapı, Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa'nın, Diyarbakır'da valilik yaptığı 1521-1528 yıllarına tarihlenmektedir. Başlangıçta medrese olarak inşa edilen yapı, Hüsreviyye Medresesi adını taşımaktadır. Ancak 18. yüzyılda medresenin mescit bölümünün halk tarafından sürekli kullanılmaya başlaması sonucu yapı camiye çevrilmiştir. Bu değişimin 1728'de gerçekleştiği, bu tarihte yapıya eklenen minare üzerindeki kitabede belirtilmektedir. Yapı 1991-1992 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplayan yapı, avlulu bir düzenlemeye sahiptir. Kuzey cephedeki taş kapıdan girilen avlu kuzey, doğu ve batı olmak üzere üç yönden revaklarla çevrilmiştir. Revakların arkasında doğu ve batıda medrese odaları sıralanmaktadır. Güneyde cami olarak kullanılan bölüm yer almaktadır. Bu bölüm genel olarak T planlı bir düzenleme göstermektedir. Kuzeydeki kapıdan girilen iç mekânda, ortadaki kubbe yanlara doğru

tonozlarla genişletilmiştir. Bu mekâna güneyden beşgen planlı mihrap bölümü açılmaktadır. Bu bölüm güney kütle-
den tamamen çıkıntı yapan bir düzenlemeye sahiptir. Yapıya sonradan eklenen minare kuzeydeki avlu giriş kapısının
batısında yapıdan bağımsız olarak yükselmektedir. Kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Yapıda iki renkli düzgün kesme
taş malzeme zaman zaman birlikte zaman zaman tek olarak kullanılmıştır.

Fatih Paşa Camii (Bıyıklı Mehmet Paşa, Kurşunlu Camii)

Yapının inşa tarihi kesin olarak belli değildir. 1516-1520 tarihleri arasında Diyarbakır'ın ilk Osmanlı Valisi Bıyıklı Meh-
met Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. 1521 yılında vefat eden Mehmet Paşa, caminin doğusundaki
hazirede gömülüdür. Ortada dört ayağın taşıdığı kubbe, dört yönde yarım kubbelerle genişletilmiştir. Köşelerdeki
mekânlar küçük birer kubbe ile kapatılmıştır. Girişte yedi kubbeli son cemaat yeri revakı bulunmaktadır. Revakın kenar
kubbelerinin arkasına cami iç mekânına bir kapı ile açılan kubbeli birer mekâna yer verilmiştir. Kuzeybatıda yükselen
minaresi, 2003 yılında aslına uygun olarak yeniden yapılmak üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kaidesine
kadar sökülüştür. Kuzeybatısında yapıya bitişik bir türbe yapısı yer almaktadır. Bununla birlikte kuzeydoğusunda
camiden bağımsız olarak düzenlenen Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'ne yer verilmiştir. Doğuda Şafiler bölümü
olarak adlandırılan bağımsız yapı, camiyi çevreleyen bugünkü avlu duvarının dışında kalmıştır. Enlemesine dörtgen
planlı yapı sade bir görünüme sahiptir.

İskender Paşa Camii

1551 yılında, Diyarbakır'da on dört yıl valilik yapan, İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Tarihsel kayıtlarda Sinan'ın
eseri olarak geçmektedir. Cami tek kubbeli olarak tasarlanmıştır. Girişindeki son cemaat revakı, harimin ana kitlesine
göre daha geniş düzenlenmiştir. Giriş revakının tek kubbeli yapıya göre yanlarda dışa taşan kesimlerinin gerisine,
dörtgen planlı mekânlar ilave edilmiştir. Kuzeydoğudaki mekânın doğusunda bir minare yükselmektedir. Yapı beden
duvarları iki renkli düzgün kesme taş malzeme ile, minare ise sade kalker taş ile inşa edilmiştir.

İskender Paşa Camii

Abdullah Paşa Medresesi

Çermik'te 1757'de Çeteci Abdullah Paşa tarafından yaptırılmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nde Çermik Rüştîye Mektebi olarak kullanılmıştır. Yakın zamanda onarılan ve çevre düzenlemesi yapılan medrese halen cami olarak kullanılmaktadır.

Çermik Ulu Camii

1148 yılında Hasankeyf Artuklularından Fahrettin Kararaslan zamanında yapılmıştır. Dikdörtgen planlı cami, Selçuklu Dönemi'nde onarım görmüştür. Son yıllarda da onarılan cami ibadete açıktır.

Tacıyan Camii

Eğil Asur Kalesi'nin güneyinde, kaleyi çevreleyen surlar üzerine oturtulmuştur. 1040 yılında yaptırılmıştır. Caminin kuzey ve güney duvarları kısmen ayakta olup, mihrap sağlam durumdadır.

Peygamber Kabirleri

Elyesa ve Zülkifil Peygamberleri ve çok sayıda Nebi'nin mezarlarının Eğil'de olduğuna inanılmaktadır. Elyesa Peygamber'in kabri; Eğil ilçe merkezi Tekke Mahallesindeyken Dicle Baraj Gölü altında kalmaması için, Nebi Harun tepesine nakledilmiştir. Zülkifil Peygambere ait olan eski türbe ilçe merkezinin üç dört kilometre dışında Hacıyan Mezrası'ndan, Dicle Baraj Gölü sularının altında kalmaması için 1995 yılında Nebi Harun Tepesi'ne nakledilmiştir. Hz. Süleyman'ın kâtibi olduğu söylenen Nebi Harun'un türbesi Eğil'in güneydoğusunda bir tepenin üzerindedir. Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından finanse edilen Peygamber kabirlerinin onarım ve çevre düzenleme çalışmaları devam etmektedir.

Zülkifil Dağı

Ergani ilçesinde bulunan dağda, Zülkifil Peygamber'in makamı ile Meryemana Kilisesi'nin kalıntıları yer almaktadır. Diğer adı Makam Dağı'dır. Zülkifil Peygamber tüm din kitaplarında adı geçen bir peygamberdir. Hristiyanlar ve Müslümanlarca ziyaret edilen alan dinî turizm açısından önemlidir.

Hazro Ulu Camii

Eyyubiler zamanında, 13. yüzyılda yapılan cami; Hazro ilçe merkezinde, hâkim bir tepede inşa edilmiştir. Onarım ve eklemelerle özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Dikdörtgen planlı bir yapı olup, kesme taştandır. Giriş kapısı ve mihrap nişi mukarnas ve geometrik bezemelerle süslenmiştir.

Ulu Camii (Selahaddin Eyyubi Camii)

Silvan ilçe merkezinde bulunan en önemli yapı, bir Artuklu eseri olan Selahaddin-i Eyyubi Camii'dir. Eyyubiler zamanında onarılmış olan yapıda Bizans Bazilikası sütunları da kullanılmıştır. Caminin çevre düzenlemesi ve restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

Silvan Ulu Camii

İlk yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen yapının kubbe eteğinde yer alan kitabeden, yapının Artuklu Sultanı Necmettin Alpi tarafından yeniden yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kible duvarındaki doğu mihrap ise 1227 tarihinde Eyyubi Dönemi'nde onarım görmüştür. Kible duvarındaki orjinal mihrapların Eyyubi onarımları sırasında eklendiği bilinmektedir. Doğudaki mihrap üzerinde yer alan kitabeye göre Eyyubi Sultanı Ebu'l-Muzaffer Gazi tarafından 1227 yılında yaptırılmıştır. Yapı 1911-1913 yıllarında da köklü bir onarım geçirmiştir. Mardinli Hristiyan ustalar tarafından gerçekleştirilen çalışmalar özellikle cephe süslemeleri üzerinde uygulanmıştır. 1964 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen onarımlar sırasında da yapının özgün tarihi verilerinin tümüyle ortadan kaldırıldığı ifade edilmektedir.

Karabehlül Camii

Silvan ilçesinde bulunan cami XVI. yüzyılda, Sancak Beyi Kara Behlül tarafından yaptırılmıştır. Gri renkte kesme taştan yapılan cami kare planlıdır ve üzeri sekizgen bir kasnağa oturan tek kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin üzeri dıştan piramidal şekle sokulmuştur. Son cemaat yeri altı ahşap sütuna dayanan altı bölüme ayrılmış ve üzeri de ahşap bir çatı ile kapatılmıştır. 2008 yılında camide Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından başlatılan bakım ve onarım çalışmaları tamamlanmıştır.

Saint George (Cercis Nebi - Kara Papaz) Kilisesi

İçkale'nin kuzeydoğu köşesinde, Cevat Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bir Nasturi Kilisesi olan yapının III. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Kilise, tek apsisli bazilikal planlıdır. Kilise, narteks, naos, apsid görevi gören bölümlerden oluşmaktadır. Yapının adı tescil fişlerinde Kara Papaz olarak belirtilmiştir, fakat bununla ilgili bir kaynak belirtilmemiştir. Kilisenin kat planında Selçuklu Dönemi'nden kalma eklenti bir hamam yapısı görülmektedir. Bu eklenti yapıya dışardan bakıldığında, yapı malzemesi, ebatları döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Sağ taraftaki yapı hamam yapısı olup, soldaki ise kiliseye aittir. İçkale projesi çerçevesinde restorasyonu tamamlanan yapının sanat galerisi olarak kullanılması planlanmaktadır.

Saint George Kilisesi

Mar Petyun Keldani Katolik Kilisesi

Özdemir Mahallesi'nde bulunan Mar Petyun Keldani Katolik Kilisesi 1868'de inşa edilmiştir. Diyarbakır'da halen ibadete açık olan iki kiliseden biridir. Narteksi bulunmayan yapı üç neflidir. Nefler arasında sivri kemerler yer almaktadır. Avluda hizmetlilere ait yöresel mimari özellikler taşıyan üniteler yer bulunmaktadır.

Meryem Ana (Mor Yakup) Kilisesi

Lala Bey Mahallesi'ndeki kilisenin 3. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Diyarbakır Sur İçi Bölgesi'nin güney-batı diliminde yer alan Meryem Ana Kilisesi; çeşitli tarihlerde Süryani Kadim Cemaati'nin dinî merkezliğini yapmış, günümüzde ise Süryani Ortodoksların ibadetleri için kullanılmaktadır. Kilise etrafında medrese (sınıf), patriklik, lojman ve Mar Yakup bölümleri bulunmaktadır. Meryem Ana Kilisesi'nin planı narteks, naos, apsit ve bağlantılı olarak Mar Yakup bölümlerinden oluşmaktadır. Meryem Ana Kilisesi'nin eski fotoğraflarına bakıldığında ön cephenin sıvalı olduğu görülür. Yapı 2005 yılında geçirdiği restorasyondan sonra geçmişten beri süregelen bu sıvalar kaldırılmış ve orjinal taş duvar dokusu ortaya çıkarılmıştır. Bu işlem iç mekânda da kubbe için yapılmıştır.

Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Fatih Paşa semtinde yer alan kilisenin adını ilk kez, Polonyalı Simeon 1610–1615 tarihleri arasında gezmiş olduğu yerleri anlattığı Seyahatnamesi'nde anmıştır. Gezgin, bu kilisenin büyük, kargir, görkemli, kadim ve beş mihraplı olduğunu yazmaktadır. Tarihçi G. İnciciyan, 1758– 1833 yılları arasında yazdığı, Küçük Asya coğrafyası ile ilgili eserinde bu kiliseden söz eder. Yapım tarihi belli olmayan bu kilisenin yedi mihrabı vardır. Resmi kayıtlarda “Küçük Kilise” olarak geçen bu yedi mihraplı kilise, eskiden marhasalık kilisesidir. Kilisenin 1722’de daha büyük olarak inşa edilmiş olduğuna dair kitabeler vardır. Şahin, Saruhan ve Yerem adlı mimarlar tarafından 1729’da yeniden ve daha geniş olarak inşa edilmiştir. Kilise, 10 Haziran 1881’de tamamen yandıktan sonra 1883’de yeniden inşa edilmiştir. 1890’da tamir edilen kilise Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman subaylarının karargâhı olmuştur. 1915’de yıkılan kargir çan kulesinin yerinde günümüzde ahşap bir çan kulesi bulunmaktadır. 1960 yılına kadar çeşitli amaçlara hizmet eden kilise, bu tarihte Ermeni Cemaati’ne iade edilmiştir. 1965’te kilisenin tavanı kısmen, 1986 tamamen onarılmıştır. 1988–89 yıllarında ahşap çatısı yıkıldığından mabet olarak kullanılamaz ve onarılamaz hale gelmiştir. Fakat kilise çevresinde eskiden beri metruk bir şapel bulunduğundan, halen burası ibadet yeri olarak kullanılmaktadır.

Kilise doğu–batı doğrultusunda yer alır, girişi de batı yönünden sağlanmaktadır. Yapı, narteks, naos, kadınlar mahfili, apsit ve günümüzde mevcut olmayan çan kulesinden ve çevresindeki müstemilatlarından oluşmaktadır. Giriş kısmının üst katında kadınlar mahfili mevcuttur. Kadınlar mahfili, giriş bölümünün üzerini boydan boya kaplar, ahşap kiriş döşemelidir. Naos içinde dört sıra halinde 16 adet sütun ve bu sütunların taşıdığı kemerlerle beş neflidir. Yüksek taş duvarlar çok sayıda pencere ve nişler ile hareketlendirilmiştir. Kilisenin çan kulesi, ana girişinin üzerinde bulunmaktaydı. Bu çan kulesi günümüze ulaşamamıştır. Surp Giragos Kilisesi’nin üst örtüsü Diyarbakır geleneksel mimarisine uygun olarak ahşap kirişlemeli toprak damdır. Duvar ve döşemeler bazalt taştan yapılmıştır. Yapıdaki süslemeler Ermeni Katolik Kilisesi’ne göre daha sade olup, apsit bölümünde gösterişli ahşap altarlara mevcuttur. Nişler kalker taşından mukarnaslarla süslenmiştir.

Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Süryani Protestan Kilisesi

Sur İçi Bölgesi'nin Cemal Yılmaz Mahallesi'nde bulunmaktadır. XIX. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen, dikdörtgen planlı kilisenin narteks bölümü yapıya eklentidir. Önceleri tek kat olan yapıya daha sonra ikinci kat eklenmiştir. Kilisenin üstü kubbe ile örtülüdür ve çan kulesi de bulunmaktadır. Bugün kısmen yıkık ve boş bir haldedir.

Ermeni Katolik Kilisesi

Yapı, Diyarbakır Sur İçi Bölgesi'nin güneydoğusunda Hasırlı Mahallesi'nde yer almaktadır. Çevresinde Protestan Kilisesi, Hasırlı Camii ve geleneksel konut dokusu bulunmaktadır.

Diyarbakır'da diğer kiliselerde de olduğu gibi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu yapıda çini ve mukarnas süslemelerin Klasik Osmanlı Dönemi'ni yansıttığı, yapının da 16. veya 17. yüzyılda yenilendiği veya yapıldığını düşündürmektedir. Plan özelliklerine göre kilise; narteks, naos, kadınlar mahfili, apsit ve çan kulesi bölümlerinden oluşmaktadır. Narteks kısmının konut olarak kullanılması sebebiyle bu kapı ve narteks ile dışardan bağlantılı tüm giriş ve çıkışlar duvar örülerek kapatılmıştır. Güney ve kuzey yöndeki kapılardan naosa girildiğinde, diğer bazı Diyarbakır kiliselerinde de ortak olduğu gibi, sütunlar üzerinde sivri kemerli yapı strüktürü dikkati çeker. Apsit önündeki nef, diğerlerine göre, süsleme açısından daha özenli yapılmıştır. Naosun doğusunda apsit bölümü bulunur. Apsit 3 gözden ve bu gözler arası geçişlerden oluşmaktadır. Güney yöndeki apsis kanadında bulunan merdiven, dört sütun üzerinde yükselen bazalt malzemeden oluşan, kurşun kaplamalı kubbesi olan çan kulesine çıkmaktadır.

Kilisenin cephesi, bazalt malzemenin sertliğinden dolayı, Diyarbakır yapılarının çoğunda olduğu gibi oldukça sadedir. Saçaklar, kapı boşluklarında kemer ile geçişlerin sağlanması ve derz aralarına yapılan süslemelerle zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Dikdörtgen prizma şeklindeki yapının üst örtüsü ahşap kirişlemeli toprak damdır. Yalnızca apsit bölümünün üzeri beşik tonozlarla örtülüdür. Beşik tonozun arasında akustiği sağlayan küpler mevcuttur. Diyarbakır'daki kiliselerin içinde en zengin dekorasyona, süslemeye sahip kilisesidir. Nişleri mukarnas ve çinilerle süslü, apsit bölümündeki alçı altınlar oldukça gösterişlidir.

3.3.3. Askerî Mimari Örnekleri

Diyarbakır Kalesi ve Surları

Çin Seddi'nden sonra dünyada ikinci sırada gelen Diyarbakır Surları, bugün Sur içi denilen eski Diyarbakır'ı kuşatmış durumdadır. Surların üzerinde on iki medeniyete ait, oyma ve kabartma motiflerle dolu, her yanı çeşitli devir ve medeniyetleri yansıtan kitabeler bulunmaktadır.

Karacadağ'dan Dicle'ye kadar uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında, Dicle'den 100 metre kadar yükseklikte yer alan kale, geniş bir düzlük üzerinde yer almaktadır. Diyarbakır Kalesi'nin ilk kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte bir kısmının M.Ö. VI. yüzyıldan günümüze ulaştığı sanılmaktadır. 349 yılında da Bizans İmparatoru II. Konstantin, Sasaniler'e karşı şehrin etrafını surla çevirterek burasını bölgenin askerî ve idari merkezi durumuna getirmiştir.

Asıl şeklini 367–375 yılları arasında aldığı kabul edilen kale, çeşitli dönemlerde yapılan onarım ve eklemelerle günümüze ulaşmıştır. 639'da gerçekleşen İslam fethinin ardından Arap-Bizans mücadelelerine sahne olmuştur. Bu dönemde uğradığı yoğun tahribat karşısında, bazaltın sağlam mimarisi sayesinde dayanabildiği belirtilmektedir. Diyarbakır Kalesi hakkında bilgi veren ilk yazılı kaynaklardan biri Diyarbakırlı Rahip Mar Yesua'nın "Vakayiname" isimli eseridir. Eser, I - VI. yüzyılları kapsayan dönemde Roma ve Pers imparatorlukları arasındaki savaşları, Arap akınlarını, bu dönemde kale ve surların önemini anlatmaktadır.

Diyarbakır Kalesi Surları

Diyarbakır Kalesi Surları

Kenti 10 ve 11. yüzyılda ziyaret eden gezginlerden İbn-i Havkal ve Nasır-ı Hüsrev kale burçlarını anlatmakta ve burçlarının savunuculara bile gereksinim göstermeyecek bir nitelik taşıdığını belirtmektedirler. Bu gezginlerin kaleyi o zamana kadar gördükleri en heybetli kale olarak tanımlamaları, kalenin etkileyici görüntüsü hakkında bir fikir vermektedir. Tamamına yakın kısmı günümüze ulaşan kalelerin başında gelen Diyarbakır kalesi, İslam Dönemi'nden itibaren Abbasiler, Mervaniler, Büyük Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, Akkoyunlular ve Osmanlı dönemlerinde çeşitli onarımlar geçirmiştir. Surlarda bu dönemlere ait çok sayıda kitabe ve süsleme bulunmaktadır. Kale bu görünümü ile araştırmacılar tarafından bir kitabe müzesi olarak nitelendirilmektedir. İslam Dönemi'nde surlarda ilk önemli onarımın Eyyubiler tarafından gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Osmanlı Dönemi'nde de özellikle İçkale'nin onarım gördüğü İçkale'yi sınırlayan surlar üzerindeki Kanuni'ye ait kitabeden anlaşılmaktadır. Kale XIX. yüzyılın ilk yarısında önemli ölçüde tamir ettirilmiştir. Diyarbakır surları 1930'lara kadar büyük ölçüde korunmuştur. Bu dönemlerde sur içindeki şehir yaşamının büyük ölçüde muhafaza edildiği ve sur içi mimari yapısının korunduğu belirtilmektedir. Ancak 1930'lardan sonra şehrin büyüyerek sur dışına taşması, dolayısıyla sur içinin ihtiyaçlara cevap vermemesi, bunun yanı sıra surlar yüzünden şehrin hava almadığının düşünülmesi üzerine Dağ Kapı civarındaki 300 metreye yakın sur yıktırılmıştır.

Cumhuriyet'le birlikte surların kaderini belirleyen kişi Albert Gabriel olmuştur. 1930'lu yıllarda alınan Diyarbakır surlarının yıkılması kararı Atatürk tarafından görevlendirilen Fransız Araştırmacı Gabriel'in girişimiyle durdurulmuştur. 1990'lı yıllarda Kültür Bakanlığı'nın küçük çaplı onarımları söz konusudur. Ancak bu dönemden itibaren onarım ve korumalarda bir canlanma olmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Çekül Vakfı ve Belediye'nin destekleri ile surların restore edilerek daha özgün bir görünüme kavuşturulduğu bilinmektedir. Bu çalışmalar günümüzde de sürdürülmektedir.

Karacadağ'dan Dicle'ye kadar geniş bazalt platosunun doğu kenarında Dicle'den 100 metre kadar yükseklikte yer alan kale iç ve dış kale olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Geniş bir düzlük üzerinde bulunan ve biçimsel olarak kalkan balığına benzetilen dış kale surları, farklı form ve boyutlarda burçlarla güçlendirilmiştir. Çeşitli dönemlerde onarılmış 82 burçlu dış kalenin uzunluğu 5 kilometreyi aşmaktadır. Surların yüksekliği bugünkü haliyle 10-12 metre, kalınlığı ise 3-5 metre arasında değişmektedir. Güneybatıdaki üç büyük burç (Yedi Kardeş, Ulu Beden ve Keçi Burcu) takviye burcu niteliğinde büyük boyutlu burçlardır. Bu nedenle diğerlerinden ayrılan boyut ve süsleme özellikleri ile dikkat çekmektedir. Şehrin kuzeydoğusundaki içkalede ilk yerleşim yeri olduğu kabul edilmektedir.

Diyarbakır Kalesi Surları

Dış Kale: Dış kale surları Mardin Kapısı, Urfa Kapısı, Dağ Kapı ve Yeni Kapı adlı dört kapı ile bunların arasında burçlarla desteklenmiş surlardan meydana gelmektedir. Kaledaki süslemeler başta kapılar olmak üzere, bazı burçlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dış Kale süslemeleri taş ve maden üzerine uygulanmıştır. Taş süslemeler bazalt ve kalker üzerine oyma, kabartma gibi tekniklerle oluşturulmuştur. Maden süslemeler, Mardin ve Urfa Kapısı'nda kapı kanatları üzerinde dövme ve döküm teknikleri ile uygulanmıştır.

İç Kale: Dış Kale'nin kuzeydoğu köşesindeki İç Kale ayrı bir sur duvarı ile sınırlandırılarak Dış Kale'den ayrılmıştır. Bizans Dönemi'nde kullanılan İç Kale, Artuklu ve Osmanlı dönemlerinde önemli değişiklikler geçirmiştir. İç kaleyi dış kaleden ayıran sur üzerinde 16 burç bulunmaktadır. Kalenin dört kapısı Ogrun Kapı, Küpeli Kapı, Saray Kapısı ve Fetih Kapısı adlarını taşımaktadır. İlk yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen İç Kale, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde 1524-1526 yıllarında genişletilmiştir. Kalede Osmanlı valilerinin ikamet ettiği bir saraydan bahsedilmektedir. Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği saray günümüze ulaşmamıştır. İç Kale, Osmanlı Dönemi'nde, 19. yüzyılda onarılmış ve Osmanlı valileri tarafından savunma merkezi olarak kullanılmıştır.

Dış Kale

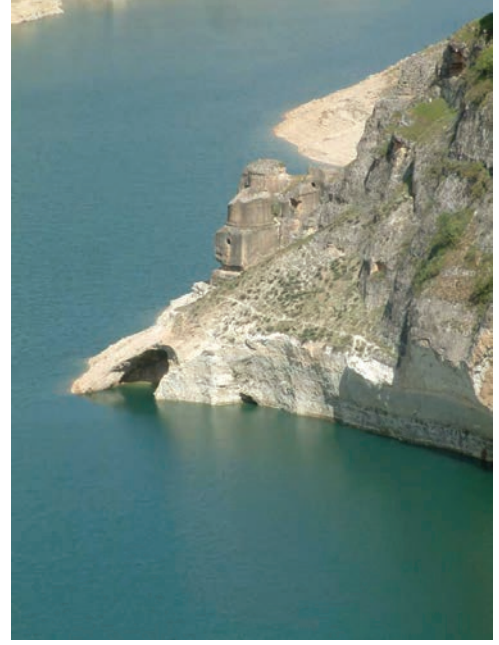

İç Kale

Eğil Asur Kalesi

Eğil Asur Kalesi

Eğil Asur Kalesi

Asurlular Dönemi'nde yapıldığı tahmin edilen kale, yekpare bir kaya zemin üzerine oturtulmuş olup üç tarafı derin vadilerle çevrili, diğer tarafı da oyularak yapılmıştır. Kalenin etrafı hâlâ varlığını koruyan surlarla çevrilmiştir. Kalenin iç kısmı kısmen boş olup eskiden depo ve sığınak olarak kullanılmıştır. Kalede irili ufaklı yüz dolayında kuyu kazılmış ve bu kuyulardan çeşitli şekillerde yararlanılmıştır. Kayalar oyularak inşa edilmiş dört tünel, kaleden metrelerce uzaklıktaki vadilerde bulunan Dicle Nehri yatağına ulaşmak için kullanılmıştır. Eğil Kalesi'nde Asur Dönemi'ne ait yazıtlar ve bir Asur kralının figürü bulunmaktadır.

Silvan Kalesi

Silvan Kalesi

Silvan Kalesi ve Surları

Silvan ilçe merkezinde bulunan kale günümüze ancak birkaç kalıntı ile ulaşabilmiştir.

Silvan Kalesi'nin inşa tarihi hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak surlar üzerindeki kitabe ve süslemelerden, bu bölümlerin inşa tarihleri öğrenilmektedir. Yazılı kaynaklara göre Silvan Kalesi, Hamdani Hükümdarı Seyfûddeve tarafından 967 yılı öncesinde onarılmış ve güçlendirilmiştir. Mervaniler'e ait bir kitabe burçlardan biri üzerinde yer almaktadır. Kitabe Mümehidüddeve'le Ebu Mansur dönemine 1001 yılına tarihlenmektedir. Yine burçlar üzerinde Mervani dönemine tarihlenen diğer kitabeler Nasırüddeve dönemine 1014-1015, 1025-1026 ve 1071-1072 yıllarına tarihlenmektedir.

Kulfa Kapısı'nın kuzeyindeki burç üzerinde Artuklu Beyi Necmettin Alpi'ye ait 1165-1166 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Kale bu nedenle Artuklu Hükümdarı Necmettin Alpi dönemine tarihlendirilmektedir. Doğu cephedeki son burç üzerinde Eyyubi Dönemi'ne ait bir tamir kitabesi yer almaktadır. 1203-1204 tarihli kitabede Eyyub oğlu Ebubekir'in adı geçmektedir. İbn'ül Ezrak ve Kazvini, Nasır-Hüsrev gibi gezginler Silvan Kalesi'nin sekiz kapılı bir kale olduğunu belirtmekte ve bu kapılar ile surlar üzerindeki burçların isimleri hakkında bilgi vermektedirler. Kale, kare bir alanı çevreleyen surlardan meydana gelmektedir. Kare, çokgen ve dairesel burçlarla desteklendiği görülen kaleden günümüze, sur duvarlarının çok az bir bölümü ile kaleye geçit veren Kulfa Kapısı ve iki burç ulaşmıştır. Burçların büyük bölümü, bugün ev olarak kullanılmaktadır.

Çingene Kızı / Menad Mozaïği

Dülük Antik Kenti

3.4. GAZİANTEP

Anadolu'da, tarihi M.Ö. 4000 yıllarına kadar uzanan en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Gaziantep'te de, kalesi olan diğer şehirlerde olduğu gibi, ilk yerleşmeler kale civarında gelişmiştir. İlk yerleşimden sonra ortaya çıkan kent dokusu ise genellikle dinsel yapılar etrafında gelişmektedir. Gaziantep merkezi, geleneksel evleri, Gaziantep Kalesi, çeşitli dönemlerin mimari özelliklerini gösteren camileri, medreseleri, hanları, bedestenleri, Memlük ve Osmanlı dönemlerinden kalma çarşıları ile önemli bir mimari zenginliğe sahiptir.

Gaziantep'te eski kent dokusu, dar sokaklar, bu sokakların etrafındaki sık yerleşim ve evlerin avlu duvarlarından oluşmaktadır. Gaziantep sokaklarında, gölge ve hava akımını sağlamak amaçlı "kabaltı" adı verilen sivri kemerli, tonozlu mekânlara rastlanmaktadır. Kabaltıların her iki yanında, aynı eve ait mekânlar bulunmaktadır. Yüksek avlu duvarları ve kabaltılar sıcak yaz günlerinde sokaklara ve avlulara gölge sağlamaktadır. Sokaklar, Arnavut kaldırımlı, daralıp genişleyen, eğimli ve dar bir yapıya sahiptir. Sokaklarda, yüksek taş avlu duvarları, taş konsollar üstünde dikdörtgen çıkmalar, pencereler, avlu kapıları ve taş zemin kat duvarları kendini göstermektedir. Sokak dokusu zaman zaman çıkmaz bir sokağa dönüşebilmektedir.

Çıkmazlar genellikle, birkaç evin avlu kapısının açıldığı küçük meydanlar oluşturmaktadır. Şehrin altında, tünel şeklinde inşa edilen temiz su şebekesinin bulunduğu, "livas" adı verilen kanallar ve ana caddelerin altında kanalizasyon şebekesi yer almaktadır. Kentin eski dokusu, Bey Mahallesi, Türktepe ve Kozluca mahallelerinde belirgin biçimde gözlenmektedir.

Gaziantep kentinde dinî, ticari ve sosyal amaçlı yapılmış pek çok anıtsal eser bulunmaktadır. Antep geleneksel dokusu içinde yer alan eserlerin çoğu Osmanlı Dönemi'ne aittir. Ancak yapıların genel özellikleri çoğunlukla erken İslam mimarisi izlerini taşımaktadır.

Gaziantep camileri genellikle enine dikdörtgen planlıdır. Camilerde çoğunlukla mihrap yerini vurgulayan mihrap önü kubbesi bulunur. Cami ana mekânı pek çok örnekte, ayaklar üzerinde taşınan tonozlarla örtülüdür.

Cepheler sadedir ve en belirgin süsleme, farklı renkli taşlarla yapılan ince taş işçiliğidir. Yörede bulunan havara, keymih ve karataş adı verilen taşlar ile kırmızı mermer çoğu yapıda kullanılan süsleme malzemesidir. Minareler köşeleri yuvarlaklaştırılmış kare bir kaide üzerine oturmaktadır ve genellikle tek ve kapalı şerefelidir. Camilerin en önemli süslemeleri genellikle minarelerde yoğunlaşmaktadır. Şerefe altı hemen her zaman ince bir taş işçiliğinin sergilendiği mukarnaslarla süslenmiştir. Ayrıca taş dokusunun içine gömülmüş çini tabaklar veya panolarla yapılan süslemeler yaygın olarak gözlenmektedir. Şerefe korkuluklarında da ince kafes gibi örgüyle zarif bir süsleme gözlenmektedir.

Selçuklu ve Osmanlı sivil mimari örneklerinde önemli yeri olan hanlar ve kervansaraylar, kervanlar için hem misafirhane hem de pazar olan; savaş zamanlarında da erzak ve mühimmat ambarı olarak kullanılan önemli anıtsal yapılardır.

Türk mimarisinde sadece Gaziantep'te bulunan kastleler, kent ve yakın çevresine özgü su yapılarıdır. Genellikle bir cami veya külliye ile bağlantılı olarak inşa edilen kastleler, sade ve gösterişsiz yapılarıdır ve evlerin modern anlamda içme suyuna kavuştuğu tarihe kadar önemini korumuştur.

Gaziantep'te ilk kapsamlı imar faaliyetinin Eyyübîler Dönemi'nde gerçekleştiği bilinmektedir. Boyacı (Kadı Kemâleddin) ve Eyyûboğlu camilerinin 13. yüzyılın ilk yarısında yaptırıldığı sanılmaktadır. İmar faaliyetleri Dulkadiroğulları zamanında da devam etmiş ve bu dönemden kalan en eski eser Nâsırüddin Mehmed Bey'in 15. yüzyılın başlarında yaptırdığı medrese ile mescit ve 16. yüzyılın başlarında yaptırılan Alâüddevle Camii'dir. Memlükler Dönemi'nde Gaziantep'te yaptırıldığı bilinen diğer iki eser Sultan Kansu Gavri'nin mescidi ile çeşmesi olduğu bilinmektedir. Şehir Osmanlı hâkimiyetine geçince imar faaliyetleri de artmıştır. Ali Neccâr, Hacı Mûsâ, Debbâğ, Câmî-i Atîk, Tahtalı, Akyol, Alâüddevle, Kale, Eyyûboğlu, Kadı Kemâleddin ve Şehreküstü camileri bu dönemde inşa edilmiştir. Aynı zamanda cami olarak da kullanılan Şeyh Fethullah (Bâlî Bey) Tekkesi ile Bostancı Camii de bu döneme ait yapılardır. Gaziantep'te sonraki dönemlerde inşa edilen camilerden bazıları ise Handan Bey Camii, Tekke Camii, Bekir Bey Camii, Ahmed Çelebi Camii, Kılınçoğlu Camii'leridir.

Kentte külliye olarak adlandırılabilir cami, imaret, medrese, mektep, hamam, çeşme, kastel gibi yapılardan bir kaçını ya da tamamını bir arada barındıran yapı komplekslerine de rastlanmaktadır. Külliye ya da manzume olarak adlandırılan bu yapılar arasında Ahmed Çelebi Manzumesi (cami, medrese, kastel), Ali Neccar Külliyesi (cami, medrese, sebil), Esenbek Manzumesi (cami, kastel, mescit), Hüseyin Paşa Külliyesi (cami, medrese, muallimhane, bedesten, Zincirli Bedesteni, hamam, çeşme) bulunmaktadır. Bu yapıların da büyük bir bölümü günümüze kadar ulaşamamıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda Osmanlı Dönemi'nde ve daha öncesinde şehirde çeşitli medreselerin varlığı bilinmektedir. Şehirdeki en eski medresenin Eşrefiyye olduğu ve Eyyûbî emirlerinden el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Mûsâ tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Sunguriyye ve Dulkadıriyye medreselerinin de Osmanlılar'dan önce inşa edildiği bilinmektedir. Mihaloğlu Yahşi Bey Medresesi'nin 15. yüzyılda yapıldığı söylenebilir. Varlığı bilinen en eski Osmanlı medresesi 1548 tarihli Medrese-i Cedîde (Yeni Medrese)'dir. Suburcu civarındaki Nûr Ali oğlu Hüseyin Ağa ve Hacı Abdullah Edib Efendi kütüphanelerinin de şehrin bilim ve kültür hayatına katkısı bilinmektedir.

Osmanlı Dönemi ya da öncesine ait 20 kadar tekke, dergâh ve zaviyenin bulunduğu ve bunlardan 12'sinin I. Dünya Savaşı'ndan önce faaliyetini sürdürdüğü belirtmektedir. Günümüze kadar ayakta kalabilen Şeyh Fethullah ve Şirvânî tekkeleri dışında hiçbir tekke, zaviye ve dergâh günümüze ulaşmamıştır.

Gaziantep'teki su tesisleri içinde çeşmeler ve kasteller ön plana çıkmaktadır. Esenbek, Pişirici ve Şeyh Fethullah kastelleri günümüzde de ayakta. Bugüne ulaşabilen toplam altı çeşme arasında en dikkat çekici olanları; Hüseyin Paşa Hamamı Çeşmesi, Kumandan Çeşmesi ve Pazaryeri Çeşmesi'dir.

Gaziantep'te ticari hayatın en önemli göstergeleri arasında yer alan hanların ancak bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. Eldeki bilgilere göre hanların en eskisi, Mihaloğlu Yahşi Bey Medresesi'ne vakfedilen Hân-ı Cedîd (Yeni Han)'dır. Şehir merkezinde bugün de ayakta olan en eski han, Lala Mustafa Paşa'nın 1563 yılı civarında yaptırdığı Paşa (Hişva) Hanı'dır. Şehirde Osmanlı Dönemi'nde altı bedesten yaptırıldığı bilinmektedir. Bunlardan sadece Zincirli Bedesten ve Kemikli Bedesten günümüze ulaşabilmiştir.

3.4.1. Sivil Mimari Örnekleri

Geleneksel Gaziantep Evleri

Gaziantep kent dokusunu oluşturan öğelerden biri, yığma yapım tekniğinde, kesme taştan yapılmış evlerdir. Anadolu'nun aynı kültüre sahip bölgelerinde ev ve aile yaşamı aynı olmakla birlikte iklim şartları planın biçimlenmesini etkilemektedir. Dar sokaklarda, yüksek avlu duvarlarının arkasında, hayat adı verilen geniş avlular bulunmaktadır. Gaziantep evleri, yüksek avlu duvarlarının arkasında, dışa karşı kapalı olarak, avlu etrafında yerleşmiş yapılardır. Bu evlerin sokak ile olan bağlantısı kemerli, üzeri sac kaplı avlu kapısından sağlanmaktadır. Hayat'ta, yaşam birimlerine ait iki ya da üç katlı olan ana yapı, alaturka kiremit kaplı ve beşik çatılıdır. Servis yapıları ise tek katlıdır ve üzeri teras ya da düz çatıdır. Çatı, meyve, sebze gibi gıda maddelerin kurutulması amacı ile kullanılmaktadır. Servis yapılarında mutfak (ocaklık), kiler (hazna) ve tuvalet yer almaktadır. Geleneksel Gaziantep evlerinde banyo olmadığı ve bu tür ihtiyaçları için hamamlar kullanılmaktaydı. Buna karşın gerekli durumlarda mutfağın, yıkanma amaçlı bir mekan olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Gaziantep yöresindeki evlerde eyvanlı ve eyvansız iki tip plan türü karşımıza çıkmaktadır.

Eyvansız plan tiplerindeki evlerde, zemin katta yer alan odalar avluya, üst kattaki odalar ise merdivene ve balkon şeklindeki geçiş konsollarına açılmaktadır. Üst katlara genelde avludaki taş merdivenle çıkılmasına karşın bazı evlerde, evin içinde yer alan ve avludaki merdivenden daha sade olan taş merdiven kullanıldığı görülmektedir. Evler, avlu üzerine açılan, bir veya birden fazla odadan oluşur. Hayatta bazen başka haneler ve servis mekânları da bulunmaktadır. Eyvansız plan tiplerinde, odalar bir sırada yer almaktadır. Ancak odalar fazlaştıkça üç, dört odadan fazlası bir araya getirilmeyip, eve bir veya iki kanat ilave edilmektedir. Bu kanatlar birbirine genelde eyvan ile bağlanmaktadır. Bazen avlunun etrafına ayrı ayrı evlerin yerleştirildiği de görülmektedir.

Gaziantep Evleri

Gaziantep Evleri

Gaziantep Evleri

Gaziantep Evleri

Eyvanlı plan tiplerinde ise odalar bu mekâna açılır ve eyvan evin genellikle en gösterişli bölümünü oluşturur. Ana yapılar avluya açılan eyvan ve bu mekândan geçilen odalardan oluşur. Sıcak yaz günlerinde açık bir mekân oluşturan eyvanlar daha sonraki dönemlerde camekânlarla kapatılarak, kapalı mekâna dönüştürülmüştür. Avluda farklı renklerde taşlar kullanılarak geometrik desenler oluşturulmuştur. Ayrıca, hayatta gane (havuz), çeşme ve kuyu gibi su elemanlarına da rastlanmaktadır.

Gaziantep'te geleneksel evlerin cephe düzenlerine bakıldığı zaman, sokak cephesinin avlu cephesine oranla daha sade olduğu görülmektedir. Sokak cephesinde, mahremiyeti korumak için, yüksek avlu duvarları ve zemin katta sağır duvarlar vardır. Üst katlarda, taş konsollar üzerinde dikdörtgen ya da gönye çıkmalar, bu çıkmalarda, ahşap kafesli, genelde kemerli yapıya sahip oda pencereleri ile bunların üzerinde mekâna daha fazla ışık ve hava sağlayan kuş pencereleri bulunmaktadır. Ayrıca bu cephelerde, avludan üst kata ulaşımı sağlayan merdivenler taş işçiliğinin önemli örneklerindendir.

Hasan Süzer Etnografya Müzesi

Bey Mahallesi Hanıfioğlu Sokak'ta yer alan Antep evi, geçen asrın başlarında inşa edilmiştir. Üstü kiremitli kırma çatıyla örtülü olan bina; ana kaya içine oyulmuş mahzen üzerine inşa edilmiş 3 kattan oluşmakta, ikisi ana yola, diğeri ara sokağa açılan üç giriş kapısı bulunmaktadır. Ön cephedeki işlemeli büyük kapıdan hayat adı verilen orta bahçeye, küçük kapıdan ise selamlığa geçilmektedir.

Bina, 1985 yılında Hasan Süzer tarafından satın alınmış, restorasyonu tamamlandıktan sonra "Hasan Süzer Etnografya Müzesi" olarak kullanılmak koşuluyla, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağışlanmış ve Gaziantep Müzesi'nde bulunan etnografya bölümü bu binaya taşınarak Konak-Müze biçiminde düzenlenmiştir. Müzede genelde yörenin gündelik hayatından kesitler, giysiler ve el sanatları sergilenmektedir. Aynı bir bölümde ise Antep Savunması'nda kullanılan silahlar, savaş araçları, belgeler, kahraman, gazi ve şehitlerin fotoğrafları sergilenmektedir.

Hasan Süzer Etnoğrafya Müzesi

Hasan Süzer Etnoğrafya Müzesi

Bakırcılar Çarşısı

Bakırcılar Çarşısı

Bakırcılar Çarşısı'nın XIX. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Tek katlı dükkânlardan oluşan çarşı, hanlar bölgesi içinde yer almaktadır. Kemerli girişlerle sokağa açılan dükkânlar, düzgün kesilmiş sert kalker taştan yapılmıştır. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi ve Çekül Vakfı'nın hazırlamış olduğu "Bakırcılar Çarşısı Sokak Sağıklaştırma Projesi" 8 sokak ve 280 dükkânı kapsamaktadır. Çarşının tüm alt yapısı ve geleneksel dükkân tipolojisi örnek alınarak yapılan cephe düzenlemeleriyle Bakırcılar Çarşısı özgün kimliğine kavuşturulmaya çalışılmıştır.

I Nolu (Aziziye) ve II Nolu (Mecidiye) Kemikli Bedesten

1865 yılında yaptırıldıkları tahmin edilmektedir. Kapalı çarşı plan tipinde düzenlenen bedesten iki bölümden oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı ve kesme taştan yapılmış bir yapıdır. Çatısı oval şekilde yapılmış olan bedestenin, doğu ve batı bölümlerinde ikişer girişi bulunmakta ve içinde 72 dükkân yer almaktadır. Dükkânlar arasında geçiş bölümü beşik tonozla örtülmekte ve tonoz üzerinde belirli aralıklarla aydınlatma pencereleri bulunmaktadır. Girişi kara taş ve keymih taşı kullanılarak iki renkli olarak yapılmıştır. Tek katlı olarak, yöreye özgü taş malzemeler inşa edilmiştir, günümüzde de bedesten olarak restore edilerek işlevini sürdürmektedir.

Hışva Han (Lala Mustafa Paşa Han)

1563-1577 yılları arasında yapılmıştır. Tek katlı yapı Gaziantep'in en eski ve en büyük hanıdır. Hanın kuzey cephesinde yola açılan hacimlerin dükkân olarak, iç bölümde ise avluya açılan odaların yolcuların konaklaması amacıyla, revaka açılan mekânların ise depo ve ahır olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Yapının inşaatında siyah ve beyaz kesme taş kullanılmıştır. Oldukça sade inşa edilen handa, tek süsleme cümle kapısındadır. Kapı zeminden itibaren siyah ve beyaz taşlarla inşa edilmiştir.

1 Nolu Kemikli Bedesten

İnceoğlu (Budeyri-Elbeyli) Hanı

Hanın 19.yüzyılın sonlarında yapıldığı düşünülmektedir. Osmanlı han mimarisi içinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna girmektedir. Klasik Osmanlı han mimarisinin birçok özelliklerini üzerinde toplayan eser, sabunhane ve han olmak üzere iki bölüm halinde inşa edilmiştir. Her iki bölümün üst katındaki mekânlar, yolcuların ikamet etmeleri amacıyla yapılmıştır. Sabunhâne ile hanın birer müstakil cümle kapısı mevcut ise de ikinci katta ara bir geçitle birbirine bağlanmıştır. Bu plan özelliğiyle Gaziantep'teki hanlar içinde tek örnektir. Hanın zemin katında, içte kareye yakın üstü açık bir avlunun etrafında sıralanan muhtelif hacimler, ön cephede ise dışa açılan tek katlı dükkânlar mevcuttur. Doğudaki mekânların arkasında iki bölümlü ahır yer almaktadır. Çeşitli müdahaleler gören yapı günümüze kadar ayakta kalabilen sayılı hanlardan biridir.

Millet Hanı

Kalealtı semtinde bulunan han, Gaziantep Kalesi'ne 300 metre uzaklıktadır. Hanın 1868-1869 yıllarında yapıldığı düşünülmektedir. Yapı Osmanlı han mimarisi içinde iki katlı, tek avlulu hanlar grubuna girmektedir. Hanın planı bulunduğu arsaya göre şekillenmiştir. Avlu alt katta mekânlarla çevrelenmiş, üst katta dört taraftan revarklarla kuşatılmıştır. Kuzey cephesinde de sokağa açılan tek katlı dükkânlar yer almaktadır. Han, sonradan yapılan tamiratlar ve eklenen dükkânlarla orijinal özelliklerini kaybetmiş ve bazı kısımları tamamen yıkılmış durumdayken, 2001-2003 yıllarında restore edilmiştir.

Millet Hanı

Yeni Han, Kaleoğlu Mağarası

Yapının XVIII. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Osmanlı han mimarisi içinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna girmektedir. Avlu, zemin katta üç taraftan eyvan ve odalarla, bir taraftan revarkla, üst katta ise bir taraftan odalarla, üç taraftan da revarkla kuşatılmıştır. Zemin kattaki mekânlar depo ve ahır, üst katta bulunan odalar ise yolcuların konaklaması amacıyla yapılmıştır. Yapıda dikkati çeken tek süsleme, batı cephesindeki cümle kapısı üzerinde siyah ve beyaz kesme taşlarla oluşturulmuş olan süslemedir. Hanın diğer kısımları ise oldukça sade inşa edilmiştir. Örtü sistemi; taş konstrüksiyonlu sivri beşik tonoz, çapraz tonoz ve aynalı tonoz ile düz örtülüdür. Şekeroğlu Mahallesi'nde bulunan ve 1993 yılında Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından tescil edilen Yeni Han'ın önünde bulunan binalar "Kültür Yolu Projesi" kapsamında yıkılarak tarihî han ortaya çıkarılmış ve restore edilmiştir. Yeni Han, halıcılar çarşısı olarak kullanılmaktadır. Yeni Han girişinde bulunan tarihî Kaleoğlu Mağarası'nın düzenlenmesi konusunda 2010 yılında çalışmalar başlatılmıştır. Mağara, hanın yapımı sırasında taş ocağı olarak kullanılırken açılmıştır. Hanın hizmete girmesi ile birlikte yaklaşık 400 yıl boyunca burada konaklayanların hayvanları için barınak olarak kullanılan Kaleoğlu Mağarası, Fransız işgali sırasında da yiyecek ve cephanelerin depolandığı bir mekân olarak kullanılmıştır. İçinde içme suyu kuyularının yanı sıra çok sayıda havalandırma deliği de bulunan mağara bir süreden beri kaderine terk edilmiştir. Mağaranın bazı bölümleri çökme ihtimaline karşı 1953 yılında 12 beton sütunla sağlamlaştırılırken, içerideki sıcaklığı her mevsim 12 ile 13 derece arasında olduğu belirtilmektedir. Özel mülkiyette olan mağara Gaziantep Koruma Kurulu tarafından tescil edilmiştir. Mağaraya bir halıcı dükkânı içinden ulaşılmaktadır.

Yüzükçü Han

XVIII. yüzyıla inşa edildiği bilinen han, 1897 yılında yenilenmiştir. Yapı Osmanlı han mimarisi içinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna girmektedir. Yol ve arsa durumuna göre inşa edilmiş olan hanın, zemin ve üst katları birbirinden farklı plan şekline sahiptir. Zemin kattaki mekânlar avluyu dört taraftan çevrelediği halde, üst kattaki odalar, kuzey cephesinin tamamı ve batı cephesinin bir bölümüne kadar kuşatmaktadır. İkinci katta bulunan gezinti yeri, ahşap kemerli revaklardan oluşmaktadır ve bu özelliğiyle diğer hanlardan ayrılmaktadır. Doğu kanadında, Antep hanlarının bir bölümünde görülen mağara şeklinde bir ahır bulunmaktadır. Yapıda sarımsı renkteki küfe kesme taş kullanılmış olup taş kapısında ise küfe taş ile siyah taş birlikte kullanılmıştır.

Anadolu Hanı

Anadolu Hanı

Hanın XIX. yüzyılın başlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Osmanlı han mimarisi içinde iki avlulu, iki katlı hanlar grubuna girmektedir. Yapı "yolcu hanı" olarak inşa edilmiştir ve zemin katındaki mekânlar depo ve ahır olarak, üst katlarda yer alan odalar ise yolcuların konaklaması amacıyla yapılmıştır. Oldukça sade inşa edilen han, 1985 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiş ve üst katı kısmen yeniden yapılmıştır. Onarımda yapı büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir. Halen "Halicılar Çarşısı" olarak kullanılmaktadır.

Çekirdekçi (Emir Ali) Hanı

1719 yılında yaptırılmıştır. Osmanlı han mimari tipolojisinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna giren yapı, düzgün olmayan dikdörtgen şeklinde bir plana sahiptir. Avlu zemin katta dört taraftan, üst katta ise iki taraftan revakla çevrelenmiştir. Üst kattaki mekânlar yolcuların konaklaması için, alttaki mekânlar ise depo ve ahır olarak kullanılmak üzere yapılmıştır. Ayrıca hanın kuzey cephesinde mağara şeklindeki bir hacim de ahır vazifesi görmektedir. Özel mülk olan han hiç bir bakım ve onarım görmemiştir ve büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Tütün Han

XVIII. yüzyılda yapılmıştır. Yapı, Osmanlı han mimarisi içinde tek katlı, tek avlulu hanlar grubuna girmektedir. Gaziantep'teki mevcut olan en küçük hanlardan biri olan yapı, dikdörtgen bir avlunun dört tarafına yerleştirilen odalar ve hana bitişik olarak inşa edilen dükkânlardan meydana gelmektedir. Kuzey cephesinde kayaya oyulan bir bodrum bölümü yer almakta olup, han için önemli bir özelliktir. Yapının sadece kuzey cephesinde süslemeye yer verilmiştir. 2007 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Kürkçü Han ve Sabunhane

Han, 1890 yılında inşa edilmiştir. Osmanlı han mimarisi içinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna girmektedir. Osmanlı han mimarisinin birçok özelliklerini taşıyan yapı, han ve sabunhane olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Han yolcu hanı olarak inşa edilmiş olup, zemin kattaki hacimler dükkân, depo ve ahır maksadıyla, üst katta yer alan odalar ise yolcuların konaklaması için yapılmıştır. Sabunhane ve hanın ayrı girişleri ve ayrıca iç kısımlarda ara geçişler bulunmaktadır. Yapıdaki en önemli süsleme portalde görülen süslemedir. Kürkçü Han'ın doğusunda esere bitişik olarak 1887 yılında yaptırılan sabunhane ise dikdörtgen bir iç avlunun dört tarafında sıralanan odalardan, mekânlardan ve caddeye açılan dükkânlardan meydana gelmektedir. Yapıda; depolar, idare odaları ve sabun pişirilen bölümler bulunmaktadır. Eserin büyük bölümü üç kat şeklinde inşa edilmiştir. Birinci katta Kürkçü Hanı ile irtibatı sağlayan beşik tonozla örtülü bir dehliz bulunmaktadır.

Tuz Hanı

16. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiştir. Yapı Osmanlı han mimarisi içinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna girmektedir. Hanın işlevine uygun olarak, zemin kattaki mekânlar depo, ahır ve dükkân olarak; üst katta yer alan odalar ise yolcuların konaklaması amacıyla yapılmıştır. Hanın caddeye bakan cephesinde, doğrudan caddeye açılan dükkânlar bulunmaktadır. Hanın ikinci katı, avluyu dört taraftan kuşatan revaklardan ve bunların arkasına yerleştirilen odalardan meydana gelmektedir. Han restorasyon görmüştür.

Şire (Belediye) Hanı

1885-1886 yıllarında yapılmıştır. Yapı tek avlulu, iki katlı Osmanlı hanları grubuna girmektedir. Klasik Osmanlı han mimarisinin birçok özelliklerini taşıyan eser, dikdörtgen planlıdır. Yapı, yolcu ve iş hanı olarak inşa edilmiştir. Zemin kattaki mekânlar dükkân, depo ve ahır olarak, üst katta bulunan odalar ise yolcuların ikamet etmesi için yapılmıştır. Büyük ölçüde korunmuş olan han, 2004 yılında restorasyon görmüştür.

Şire Hanı

Yemiş (Maarif) Hanı

1900'lü yılların başlarında yapılan Yemiş Hanı, Osmanlı han mimari tipolojisi içinde iki katlı, tek avlulu hanlar grubuna girmektedir. Han, Şire Hanı'nın restorasyon programı dahilinde ele alınarak 2004 yılında restore edilmiştir. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından tarihî dokusuna sadık kalınarak gerçekleştirilen restorasyonun ardından yanındaki Şire Hanı ile birlikte, bir restoran ve 150 yatak kapasiteli bir butik otel kompleksi olarak hizmet vermeye devam etmektedir.

Gümrük Hanı

1873-1878 yılları arasında yaptırılmıştır. Osmanlı han mimari tipolojisi içinde tek avlulu, iki katlı hanlar grubuna giren yapı, düzgün olmayan dikdörtgen bir plana sahiptir. Yolcu hanı olarak inşa edilen hanın, zemin katındaki mekânlar depo ve ahır, üst katta yer alan odalar ise yolcuların konaklaması için yapılmıştır. Han, arazi ölçülerine ve arazi yapısına göre şekillenmiştir.

Septimus Severus Köprüsü

Karasu Çayı üzerindeki tarihi Septimus Severus Köprüsü, bölge halkı tarafından Kırık Köprü olarak adlandırılmaktadır. Roma döneminde, 4. Scythica Lejyonu tarafından inşa edilen köprü, Antik dönemlerde Dülük ve Zeugma'dan Samsat'a uzanan yol üzerinde önemli bir geçittir. Kesme taş bloklardan inşa edilen köprünün, uzunluğu 30 metre, yüksekliği 8 metredir. Orijinali 5 ayak üzerine inşa edilen köprünün yalnızca 2 ayağı günümüze ulaşabilmiştir.

Yesemek Açık Hava Müzesi ve Heykel Atölyesi

Yesemek, dünyanın bilinen ilk açık hava heykel atölyesidir. Günümüzden 3.500 yıl önce, Hitit döneminde taş ocağı ve heykel atölyesi olarak kullanılan açılan Yesemek, İslahiye ilçesinin güneydoğusunda Karatepe sırtlarında yer alır.

Yöre halkı tarafından "Heykel Tarlası" olarak adlandırılan Yesemek, yaklaşık 110.000 m²'lik alanı kapsamaktadır. Müzenin bulunduğu arazi, dolorit olarak adlandırılan sert ve ince gözenekli bazalt taşlardan oluşmaktadır. Arazi üzerinde bulunan heykel taslaklarında, taş işçiliğinin tüm safhalarını yerinde izlemek mümkündür. Dönemin sanatkarlarınca, yüzey kayası üzerinde, blok sınırları belirlendikten sonra düzenli kanallar açılmakta, bu oyuklara kuru ağaç parçaları çakılmaktadır. Islatılarak genişleyen ağaçlar kaya bloğu çatlatarak yerinden koparmakta, elde edilen bazalt bloklar, ağaç kızaklarla yamaçtaki çalışma alanına indirilmekte ve heykel taslakları hazırlanarak, eserin sergileneceği yere götürülmektedir. Taslakların detay çalışması ve ince işçilikleri de yerinde tamamlandığı bilinmektedir.

Yesemek Heykel Atölyesi'nde taslağı yapılan heykellerin, Zincirli, Sakçagözü, Kayabaşı, Gözlühöyük gibi Hitit kentlerine gönderildiği bilinmektedir. Yaklaşık 300'ün üzerinde yontu taslağının toprak altından çıkarılarak sergilendiği Açık Hava Müzesi'nde, taslakların büyük çoğunluğunu kapı aslanları oluşturmaktadır. Anıtsal sfenksler, ayı adamlar, savaş arabaları, Amanos Dağlarını temsil eden dağ adamları, av sahnesi kabartmaları da müzedeki diğer eserler arasındadır. Bu büyüklükte bir sahayı kaplayan atölye ve bu atölyede mesleğini icra eden heykeltıraş sayısı değerlendirildiğinde, Yesemek, çağlar öncesinde bu topraklarda yaşayan halkların sanata verdikleri önemi de gözler önüne sermektedir.

Yesemek Açık Hava Müzesi

Yesemek Açık Hava Müzesi

Pişirici Kasteli

Kasteller

Gaziantep'teki su yapılarından birisi olan Kasteller, Antep mimarisinin kendine özgü simgelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Su kaynaklarının yetersizliği nedeniyle suların getirilmesi amacıyla yerin altından açılan Livas denilen kanallarla sular belli bir merkeze (Suburcu) toplanmış ve bu merkezden şehre dağıtılmıştır. Evler su ihtiyacını karşılayabilmek için livaslar üzerine yapılmış ve bu evlerden livaslara kuyular açılmıştır.

Ayrıca, genel olarak cami altlarından geçen su kanallarının belli bir noktasına yüzeyden 30-40 merdivenle inilen ve adına Kastel denilen; içinde tuvaleti, yıkanma yeri, dinlenme ve abdest alma yerleri, çamaşır ve yün yıkama mekânları ve bazılarında da namaz kılma alanlarının da (mescit) bulunduğu genişçe mağaramsı boşluklar oluşturulmuştur. Halen mevcut olan kasteller, Ahmet Çelebi Camii ve Kasteli, Şeyh Fethullah Kasteli, İhsan Bey Mescidi ve Kasteli, Pişirici (Beşinci) Mescidi ve Kasteli, İmam-ı Gazali Kasteli ve Kozluca Kasteli'dir. Bunların bazıları Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Dülük Antik Kenti (Antik Dolichenos Kenti)

Bugünkü Dülük Köyü, Sof Dağları'nın uzantısı olan ve güneye doğru alçalan hafif yüseltili Sam tepeliklerinin oluşturduğu coğrafyada, 910 metre rakımlı bir konumda bulunmaktadır. Zemin tamamen, bölgenin de genel jeolojik yapısı olan kalker oluşumlardan ibarettir ve içinde bol miktarda çakmaktaşı bulunmaktadır. Bu özelliğinden dolayı günümüzden 600 bin yıl öncelerine kadar giden Alt/Orta Paleolitik (Yontmataş) Dönemi'nde bir yaşam alanı ve çakmaktaşı alet işleme atölyesi olarak kullanılmıştır. Bu Prehistorik dönemlerden sonra, yoğun olarak bir yerleşime sahne olup olmadığı bilinmemektedir. Buna karşın, Helenistik ve Roma kaynaklarında buradan "Demirin doğduğu ülke (ubi ferrum nascitur)" diye bahsedilmesi, sonraki dönemlerde de demir cevheri dolayısıyla sık sık buraya akınlar yapılması, ayrı bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Roma Dönemi'nde, Jupiter Dolichenus isimli tanrı tasvirinde, tanrının elindeki yıldırım demetinin demircilik zanaatı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, konumu itibarıyla doğudan Fırat'ı geçen yolun, doğal olarak uzantısında bulunduğu ve bu doğal yapının batıya, Kahramanmaraş ve Çukurova'ya doğru giden bir güzergâha izin vermesi sebebiyle, Fırat'tan sonra ilk konak yeri olmak gibi bir kimlik kazanmıştır. Bundan dolayı da özellikle M.Ö. 2. bin yıl ortalarına

Dülük Kenti Kaya Mezarları

da önemi ortaya çıkmış, Hitit ve Geç Hitit Dönemleri'nde 3 kilometre güney-güneybatısında bulunan 1200 rakımlı çevreye hâkim bir tepenin üzerinde, ana tapınağı bulunan Fırtına Tanrısı Teşup inancı dolayısıyla, bir merkez haline gelmiştir. Helenistik Çağ'da ve sonrasındaki Roma Çağı'nda bu Teşup inancı, hâkim güçlerin mitolojilerindeki İüpiter (Zeus) inancı ile özdeşleştirilmiştir. Bu sayede ortaya Dülük'ün antik çağdaki adı olan Doliche ile birlikte söylenen yeni bir inanç çıkmış ve merkezi de Doliche, yani Dülük olmuştur. İüpiter Dolichenus dinî askeri hareketlerle Avrupa içlerine kadar taşınmış, Orta Avrupa ve Güney İtalya'da yayılmıştır.

Roma Dönemi'nde Doliche şehri, Vatikan gibi bir dinsel şehir özelliği göstermeye başlamış ve âdeta dinî anlamda noterlik merkezi haline gelmiştir. Milattan sonraki ilk iki yüzyılda burada yeni bir dinin doğduğu, daha doğrusu gelişmeye başladığı görülmektedir. Anadolu'daki varlığı pek bilinmeyen, Hindistan kökenli olup İran'da yeni özellikler kazandığı zannedilen Tanrı Mithras'a ait bir tapınağa, Anadolu'da ilk defa burada rastlanmıştır ve dünyada bilinen Mithras tapınaklarının en büyüğüdür. İkinci yüzyıl sonlarında Hristiyanlık ile birlikte ve zaman zaman büyük rekabet içinde olan, bölgedeki önemli inanışlardan biri durumundadır. Hristiyanlık döneminde Dülüklü Hristiyanlar, mağara halindeki tapınağı tahrip etmişler ve boğayı kurban ederken tasvir edilen iki Mithras kült kabartması üzerine haç işareti kazıyarak lânetlemiştir. Aynı dönemde, Doliche bir süre Yâkubî Mezhebi'nin merkezi olmuştur. Anadolu'dan Suriye'ye açılan bir kapı gibi önem taşıdığından hemen her zaman bir sınır kenti veya kalesi olarak ele alınmış ve önemi de hep bu yönde ağırlık kazanmıştır.

Bir dönem Bizans'ın güney sınırında bir eyalet merkezi iken, bir başka dönem Abbasîler'in ileri bir karakolu olarak işlev görmüştür. İşte bu özelliklerinden dolayı Dülük (Doliche)'de önemli anıtsal yapılar inşa edilmiştir. Bunların hemen hiç birisi günümüze kadar gelmiş değildir. Ancak, antik kentin yer aldığı Keber Tepesi ile karşı karşıya olan ve günümüzde Dülük Köyü'nün yerleşmiş olduğu alan, Helenistik ve Roma dönemlerinde şehrin nekropolisi (mezarlık) olarak kullanılmıştı. Kısmen köy evlerinin altında kalan bu kalıntıların bir bölümü, Doliche'nin mimari anlamda çok zengin kayaya oyulmuş oda mezarları günümüze kadar gelen en önemli kalıntılardır.

Helenistik Dönem'den itibaren anılmaya başlanan "Doliche" adının, muhtemelen daha eski fakat coğrafi durumuyla ilgili bir tanımlama mahiyetinde olan eski yerli dillerdeki isminin Grekçe söylenişi ve hatta bunun daha eski çağlardan beri bilinen "demir cevheri" ile ilişkili olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak zaman içinde, bu köke bağlı kalınarak Latince Dolica, Süryanice Dolik, Ermenice Deluk, Arapça Dalûk/Dulûk, Bizans'ta Teluch ve Haçlı Seferleri sırasında Franklarca Tulupa şeklinde telaffuz edilmiştir. Yaklaşık 300 yıl kadar önce burada kurulan köye de, bu isimlerden uyarlanan Türkçe telaffuza uygun "Dülük" adı verilmiştir.

Bugünkü Dülük Köyü'nde rastlanan kültür kalıntılarına bakıldığında Prehistorik Dönem Mağarası, Hitit ve Geç Hitit Tapınağı, Helenistik ve Roma mezar odaları, Mithras Tapınağı, Yâkubî Kaya Kiliseleri (Basamaklı Mağara), Musa Kâzım Türbesi (makamı), Osmanlı Dönemi Camisi gibi hemen tüm dönemlerin eserlerine rastlamak mümkündür. Helenistik Dönem'den başlayarak, özellikle Roma Dönemi'nde askeri hareketlerin de çoğalmasıyla, ticaret ve çeşitli sebeplerle yapılan yolculuklardan dolayı yolların öneminin çok artması, eskiden beri Fırat yolu üzerinde ve batı, kuzey ve güneye giden yolların kavşağında bulunan Dülük'ün önemini bir kaç kat artırmıştır. 4 - 6. yüzyıllar arasında Dülük bir Piskoposluk Merkezi'dir ve Piskoposlar tarafından idare edilmektedir. 8. yüzyılda Abbasîler'in Bizans'a karşı oluşturduğu Avasım Ülkesi'nin önemli bir uç noktası, 9. yüzyılda yine Abbasîler'in 18. Vergi Bölgesi içinde sayılmakta olup, 10. yüzyıl sonlarında ise Bizans'ın Telukh Thema'sının (eyalet) merkezidir.

Dülük Antik Kenti'nin Klasik Dönem araştırmaları Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında, Alman Münster Üniversitesi'nden Prof. Dr. Engelbert Winter'in bilimsel katılımında 1996 yılında başlamıştır.

1997 ve 1998 yılındaki çalışmalar sonucu Şarklı Mağara'nın Roma Dönemi'nde Mitra Tapınağı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. 2002 yılından itibaren ise yazılı metinlerde ismi geçen sikkeler üzerinde resmi bulunan Jupiter Dolicheanus'un tapınağını arama çalışması başlatılmıştır. Dülük Baba Tepesi'nde yapılan kazılarda tapınak tespit edilmiştir. 1997 ve 1998 yıllarında keşfedilmiş olan Doliche'nin Mithraeumları'nın Şehitkamil Belediyesi tarafından başlatılan "Kültürlerin Kavşak Noktası'nda Bir Şehir: Doliche" projesi kapsamında restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Doliche'nin Mithraeumlarının Doğu Akdeniz'in yegâne Roma Dönemi Mithras Kült yeri olması önemini arttırmaktadır. Proje için Kültür Bakanlığı, Gaziantep Valiliği, İl Özel İdare Müdürlüğü, Gaziantep Müze Müdürlüğü, Münster Üniversitesi (Almanya), Gaziantep Üniversitesi, Müze Dostları Derneği, Turizm Derneği, Dülük Köyü sakinleri, yerel ve ulusal basınla işbirliği oluşturulmuştur.

Boyacı Camii

3.4.2. Dinî Mimari Örnekleri

Hacı Nasır Camii

Yapımı 16. yüzyıla tarihlenmektedir. 130-140 yıl sonra Kamalakzade Hacı Mahmut oğlu Hasan Ağa tarafından mes-cide minber konularak camiye dönüştürülmüştür. En önemli onarımını 1812 yılında geçiren caminin burmalı minaresi en önemli özelliğidir.

Boyacı (Kadı Kemalettin) Camii

1357 yılında inşa edilen Boyacı Camii, Gaziantep'in en eski camilerindendir. Memluklular Dönemi'ne ait yapı, mermer ve çini süslemeleri yönünden oldukça zengindir. Ahşap işçiliğinin en eski örneklerinden olan ahşap minber, alttan kızaklıdır ve duvarda özel olarak yapılan bölmeye girebilme özelliği ile farklı bir yapı ortaya koymaktadır. Cami 1572 yılında yenilenmiş ve son şeklini 1575 yılında almıştır. Caminin son onarımı 2009 yılında tamamlanarak ibadete açılmıştır.

Şeyh Fethullah Camii (Aşağı Şeyh Camii)

Kepenek Mahallesi'nde bulunan cami, 1564 tarihinde inşa edilmiştir. Caminin banisi Şeyh Fethullah, Halife Hz. Ebu-bekir soyundan gelmektedir. Şeyh Fethullah Camii; zaviyesi, kasteli, medresesi ve hamamıyla bir külliye olarak inşa edilmiştir. Kendine özgü mimarisi nedeniyle oldukça önemlidir. Cephesi beyaz, siyah ve kırmızı mermer plaka mozaiklerle süslüdür. Avlusunda da mermer mozaik döşeme vardır. Harim, ortada sekizgen taş ayağa oturan ve yelpaze şeklinde açılan tonozlarla, askı kemerlere bağlanan bir örtü sistemine sahiptir. Bu tür örtü sistemi Şeyh Fethullah Camisi'nden başka şimdiye kadar hiç bir camide görülmemiştir. Giriş zeminindeki renkli taş döşemesi bölgeye has bir özelliktir. Tek şerefeli bodur minaresi vardır. Caminin portal, mihrap, minber ve pencere sövelerindeki renkli taş işçiliğinde Memluklu sanatının etkileri görülmektedir. Antep savunmasında şehit düşen Karayılan (Molla Mehmet)'in mezarı, cami bahçesindedir. Cami ilk yapıldığı gibi kalmış olup, genişletilmemiştir.

Ömeriye Camii

Gaziantep'in Düğmeci Mahallesi'nde bulunan bu tarihî cami, Gaziantep'in en eski camisi olduğu tahmin edilmektedir. Hz. Ömer zamanında yapıldığı ifade edilen caminin 1210, 1785 ve 1850 yıllarına tarihlenen üç onarım kitabesi mevcuttur. Caminin taç kapısı ve mihrabı ak-kara taşlarla örülmüştür. Minare şerefesinin korkuluklarında oyma taş işçiliğinin güzel örnekleri görülmektedir.

İhsanbey (Esenbek) Camii

Şehitler Caddesi üzerinde bulunan caminin ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Caminin altında eskiden caminin su ihtiyacını karşılayan bir kastel bulunmaktadır. Esenbek Camisi'nde portal süslemelerinin güzel örnekleri bulunmaktadır.

Handaniye (Handan ey) Camii

Karagöz Mahallesi'ndedir. Caminin XVI. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Gelir getiren bir de saraçhanesi olan cami, 1791 yılında yeniden yapılmıştır. Handaniye Camisi'nin portal süslemeleri dikkat çekicidir. Minaresinin şerefesi altında XVI. yüzyıl İznik Çinileri bulunmaktadır.

Boyacı Camii

Boyacı Camii

Şeyh Fethullah Camii

Ömeriye Camii

İhsanbey Camii

Alaüddevle Camii

Şirvani (Şirvani Mehmet Efendi) Camii

Gaziantep Kalesi'nin batısında Seferpaşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. Tarihî Gaziantep camileri içerisinde minaresi iki şerefeli olan tek camiidir. XVII. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir.

Tahtani (Tahtalı) Camii

Gaziantep Kalesi'nin yanında Şekeroğlu Mahallesi Uzun Çarşı Caddesi üzerindedir. Ahşap olması nedeniyle halk tarafından Tahtalı Camii olarak da adlandırılmaktadır. Camiye ilişkin en eski belge 1557 yılına tarihlenmektedir. 1563 yılında tamir edilmiştir. Kırmızı mermerden, yarım daire biçimindeki mihrap oldukça ilginçtir. 1804 yılında ve 1958-1960 yılları arasında onarım görmüştür. Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

Alaüddevle (Ali Dola) Camii

Uzun Çarşı'nın batısında Eski Saray Caddesi'ndedir. Halk arasında Ali Dola Camii olarak adlandırılmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatname'sinde caminin 1479-1515 tarihleri arasında Dulkadiroğullarından Alaüddevle Bozkurt Bey zamanında yapıldığı belirtilmektedir.

İnşa tarihi XVI. yüzyıla dayanmaktadır. Sadece minaresi yıkılmadan günümüze ulaşabilen cami, 1901 yılında siyah ve beyaz taşlardan tek kubbeli olarak yeniden yapılmıştır. Caminin mimarı ve ustabaşısı Ermeni olup; daha çok kiliselerde görülen, kemer içindeki küçük sütunlu pencere ve üzerinde yuvarlak bir pencereden oluşan sistem ve mihrabın üçgen bir alınlık içine alınması gibi öğeler burada da uygulanmıştır. Mihrap süslemeleri barok özellikler taşımaktadır.

Alaüddevle Camii

Tekke Camii

Nuri Mehmet Paşa Camii

Tekke (Tekke Mevlevihane) Camii, Gaziantep Vakıf Müzesi

Mevlevihane Dergahı ve Camii kompleksi ticari faaliyetlerin ve bu faaliyetlere yönelik yapıların (bedesten, tarihî pazarlar, hanlar) yoğun olarak yer aldığı tarihî bölge içerisinde, Kozluca Mahallesi Küçük Pazar Sokağı'nın güneyindedir. Mevlevihane Dergahı yapısının da yer aldığı Tekke (Tekke Mevlevihane) Camii kompleksi, 1639 yılında yaptırılmıştır. Cami, hücreler, semahane, yönetim ve Mevlevi dervişlerinin oturma odaları, tuvaletler, havuzlar, küçük ve kısa minaresinden oluşan eserler topluluğu içindedir. 1901-1903 yıllarında çıkan büyük yangınlar nedeniyle gelir getiren yapıları tamamıyla yanmıştır. Yanan yerler zamanın Mevlevi Şeyhi tarafından yeniden yaptırılmıştır. Cami, minaresi altından geçen yol nedeniyle dikkat çekicidir. Tekke Camii restorasyonu, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2011 yılında yaptırılmıştır. Mevlevihane Dergahı (Mevlevi Tekkesi) vakıf eserlerinin sergilendiği ve Mevlevilik kültürünün yansıtıldığı Gaziantep Vakıf Müzesi olarak ziyarete açılmıştır.

Nuri Mehmet Paşa Camii

Çukur Mahallesi Suburcu Caddesi üzerindedir. Nuri Mehmet Paşa tarafından 1780'li yıllarda yaptırılmıştır. Harim mihraba paralel, tek sıra dört adet kare gövdeli ayakla, enlemesine ikiye ayrılmıştır. Mihrap önü kubbe ile yanlar çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yeri ise beş kubbelidir. Dış avlu ile son cemaat yerinin birleştiği bölümde, klasik Osmanlı tarzındaki iki şerefeli minare yükselmektedir. Gaziantep savunmasında zarar gören cami, bir ara askerî depo olarak kullanılmış, 1958'den sonra da müze olarak faaliyet göstermiştir. 1968 yılından sonra ise onarılarak yeniden ibadete açılmıştır.

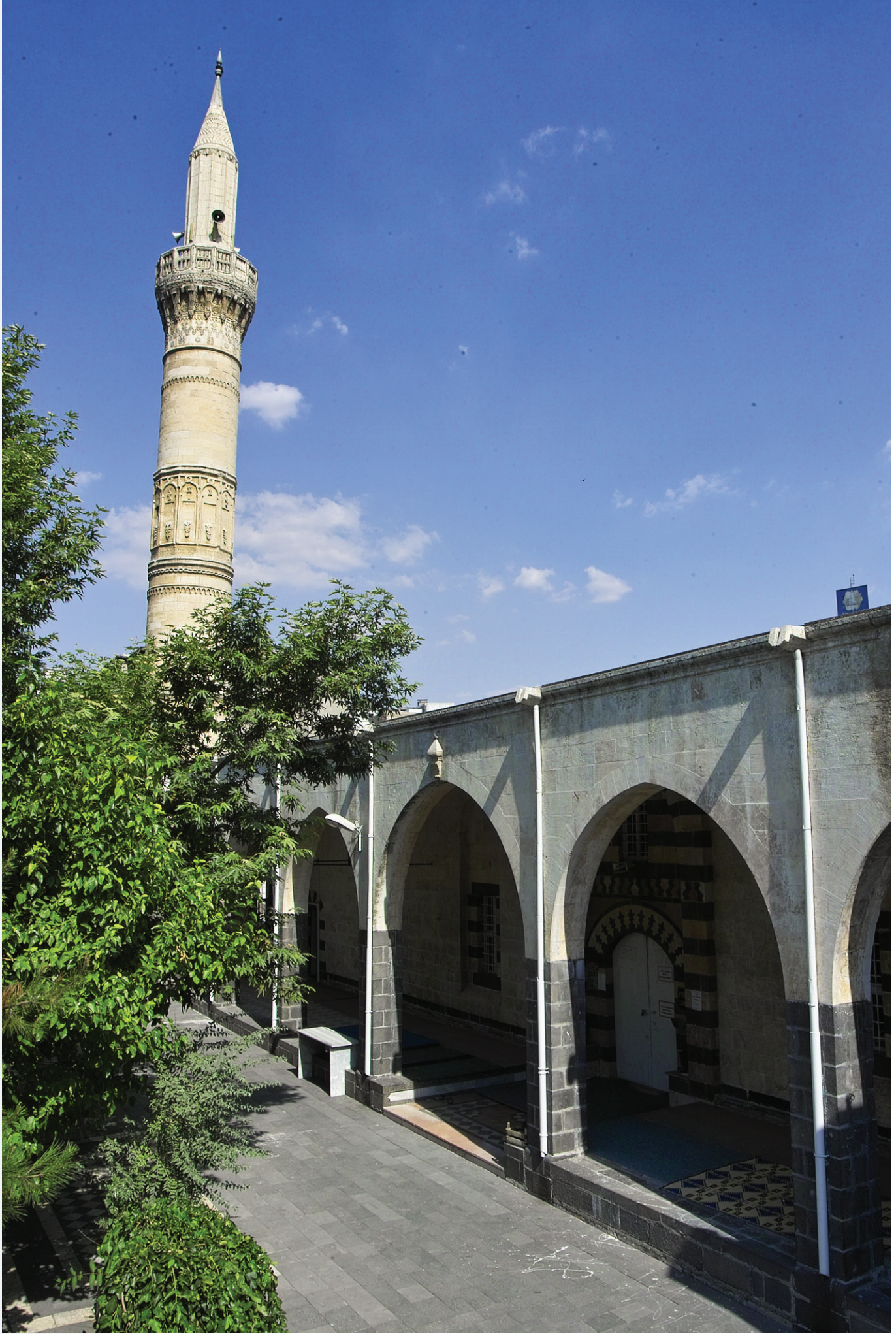
Hüseyin Paşa Camii

Gaziler Caddesi üzerindedir. 1719 yılında Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Dikdörtgen planlı camide, iki ayağın ve duvarların taşıdığı eşdeğerde altı kubbeli örtü sistemi uygulanmıştır. Son cemaat yeri de sivri kemerlere oturan üç kubbe ile örtülüdür. Duvarlarla çevrili dış avlusu mevcuttur. Mihrap geometrik taşlarla süslenmiştir. Mermer olan klasik minber, ahşap korkuluklara sahiptir. Minare çokgen gövdeli ve iki şerefelidir. Cami ile ilgili çok sayıda vakıf kurulmuş, birçok vakıf tarafından da cami yararına vakfiyelerine şartlar konulmuştur.

Kurtuluş Camii

Eyüboğlu Camii

Kurtuluş Camii

Gaziantep'in Tepebaşı Mahallesi'ndedir. 1873 - 1892 yılları arasında Sarkis Balyan tarafından tasarlanmış, taş ustası Sarkis Taşçıyan tarafından kilise olarak inşa edilmiştir. Meryem Ana (St. Mary) Kilisesi olarak da anılan bu yapı 1100 metre kare alan üzerinde kurulu olup yerden yüksekliği 30 metredir. Kilisenin 5 kapısı vardır. Ana kapı batıdadır. İki kapı kuzeye, iki kapı da güneye açılır. Yapı ana hatları itibari ile Gotik üslubu yansıtmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra bölgedeki Ermeniler'in göç etmesi nedeniyle cemaat yok denecek kadar azalmış ve kilise uzun bir süre boş kalmıştır. Sonrasında, 1980'lerde bir süre cezaevi olarak kullanılmıştır. 1984 yılında tamirata alınan kilise, 1988 yılında ise cami olarak ibadete açılmıştır. Sonradan eklenen minare kare kaide üzerinde yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Gaziantep'in en büyük camilerindendir.

Eyüboğlu Camii

Kentte Memluk Dönemi'ne ait son yapı Eyüboğlu Camii'dir. 14. yüzyılda inşa edilen ve adını verdiği mahallede bulunan yapı, Gaziantep Savunması'nda harap olmuş ve 1947'de geniş çaplı onarım geçirmiştir.

Türbeler

Gaziantep'te yerel halk tarafından kutsal sayılan ve ziyaret edilen birçok türbe bulunmaktadır. Bunlar genelde yerel halk tarafından tanınan ve kutsal sayılan kişilerin türbeleridir. Kent içinde inanç turizmi açısından önemli olabilecek türbe ise Yuşa Peygamber Türbesi'dir. İsrailoğullarından olan Yuşa Peygamber, Hz. Musa'nın yeğenidir ve kutsal kitaplarda adı geçmektedir. Boyacı Mahallesi'nde, tek katlı bir binada, iki oda içinde iki türbe bulunmaktadır. Bunlardan biri rivayete göre Yuşa Peygamber'e ait olup, diğeri ise Hz. Yuşa'nın türbedarı olduğu ve ölünce buraya gömüldüğü söylenen Pir Sefa'ya aittir. Diğer önemli türbeler şehrin kuzeyinde, Adana asfaltının doğusunda kendi adıyla anılan tepenin üzerinde yer alan Dülük Baba (Davud-u Ejder), Karşıyaka'da eski Tekel Fabrikası'nın kuzeyindeki tepede yer alan Hacibaba, Şehitkamil ilçesi Aktoprak beldesinde yer alan Nesimi Hazretleri türbeleridir.

Hisar Anıt Mezarı

Araban ilçesi, Hisar Köyü'nde bulunan anıt mezar, günümüze kadar sağlam gelebilmiş orijinal bir yapıdır. M.S. II. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Hisar Anıt Mezarı düz bir platform üzerinde kesme taştan inşa edilmiş olup, yüksek kare bir kaide üzerine oturan dört köşedeki korint başlıklı paye sütunlardan meydana gelen gövde ve bunun üstündeki piramidal çatıdan oluşmaktadır. 10-11 metre yüksekliktedir. Bu piramidal çatının üzerinde ise kare kesitli ve korint tipinde bir sütun başlığı mevcuttur. Ayrıca bu başlık üzerinde de şimdi mevcut olmayan bir heykelin bulunduğu düşünülmektedir. Süsleme yönünden oldukça sade bir özelliğe sahiptir.

Elif Anıt Mezarı

Araban ilçesinin Elif Köyü'nde yer almakta ve M.S. II. yüzyıla tarihlenmektedir. Hisar Anıt Mezar'da olduğu gibi kesme taştan inşa edilmiş olup, yüksek bir kaide üzerine oturan gövde ve gövde üzerini örten tonozlu bir örtü sisteminden oluşmaktadır. Örtü sistemi kesin belli olmamakla birlikte kalıntılardan tonoz olabileceği düşünülmektedir.

Hasanoğlu Anıt Mezarı

Araban ilçesi, Hasanoğlu Köyü'nde bulunmakta olan mezarın M.S. II. yüzyıl başlarında yapıldığı sanılmaktadır. Anıt mezar, kare planlı bir kaide üzerine kesme taştan inşa edilmiştir. Büyük tahribat görmüştür. Kuzey ve doğu cephele-
rindeki duvarların tamamen, kaidenin ise yarıya kadar yıkılmış olduğu görülmektedir.

Hisar Anıt Mezar

Hasanoğlu Anıt Mezarı

Karkamış Antik Kenti

Karkamış Antik Kenti, Karkamış ilçesinde, İstanbul-Bağdat Demir Yolu ile Fırat Nehri'nin kesiştiği yerde, nehrin batısında yer almaktadır. Mezopotamya, Mısır ve Anadolu yollarının kavşak noktasında bulunması dolayısıyla, ilk çağlardan günümüze kadar kesintisiz bir yerleşim noktası olmuş ve bu nedenle birçok medeniyeti bünyesinde barındırmıştır.

Günümüzde aynı adı taşıyan ilçe merkezinin güneyine düşen antik kent, bir sınır kenti durumundadır. Suriye sınırında bulunan Karkamış Harabeleri'nden batıdaki iç kale ve şehrin bir bölümü Türkiye topraklarında, dış kale ve şehrin diğer bölümü ise Suriye topraklarında bulunmaktadır. Karkamış Harabeleri'nde ilk kazı çalışmaları 1878 yılında İngilizler tarafından gerçekleştirilmiş ve Hogarth, Lawrence, Campbell-Thomsan ve Woolley, 1878-1920 yılları arasında, farklı süreler, British Museum adına kentte kazı çalışmaları yapmışlardır. Yapılan kazılar sonucunda, kentin Neolitik Dönem'den günümüze kadar kesintisiz iskân gördüğü ayrıca, geçmiş dönemlerde çok önemli bir kültür ve sanat merkezi olduğu anlaşılmıştır. Kalenin bulunduğu tepede, Tarih Öncesi kalıntıların yanı sıra, Erken ve Geç Hitit dönemlerinden iki ana yerleşim yeri saptanmıştır.

Dış Kent, İç Kent ve Kale olmak üzere üç bölümden oluşan dikdörtgen planlı Karkamış'ta; yönetsel ve dinsel işlevli yapılar, kentin çekirdeğini oluşturmaktadır. Yapılar; Hitit-Asur üslubunda kabartmalarla kaplı siyah bazalt ve beyaz kireç taşı ile süslüdür. Bulunan kabartmaların çoğunluğu, Geç Hitit Dönemi'ne tarihlendirmektedir. Karkamış kabartmalarının, büyük çoğunluğu halen Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. 1957 yılından itibaren Karkamış'ta döşenen mayınların temizlenmesine, Gaziantep İl Özel İdaresi'nin 21 Ekim 2009'da yaptığı ihalenin ardından 29 Mart 2010'da başlanmış ve üzerinde Karkamış Antik Kenti'nin de bulunduğu 670 dekar alan temizlenmiştir. Ancak alan hala askerî bölgede olduğundan ziyarete kapalıdır.

Fevkani Kilisesi

Nizip ilçe merkezi, Şıhlar Mahallesi'nde bulunan kilisenin yapım tarihi bilinmemektedir. Yapım tarzından XI - XII. Yüzyıllarda, Bizans Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Moloz taştan, dikdörtgen planlı olan kilisenin apsiti yarım yuvarlak olarak dışa çıkıntılıdır. Kilise, Osmanlılar Dönemi'nde önce han olarak, 1. Abdülhamit Dönemi'nde ise bir kısmı cami olarak kullanılmıştır. Oldukça tahrip olan yapı, son 30 yıldır yerel halk tarafından depo olarak kullanılmaktadır. Kilisenin Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2010 yılında başlatılan restorasyonu tamamlanmış, kültür ve sanat merkezi olarak hizmet vermesi planlanmaktadır.

Fevkani Kilisesi

Şair Aziz Nerses Kilisesi

Rumkale'nin güneyinde yer alan kilise, 1173'te Şair Aziz Nerses tarafından Gotik tarzda yaptırılmıştır. Doğu-batı doğrultusundaki dikdörtgen planlı, üç neşi ve üç apsislidir. Kilise İslami Dönem'de cami olarak kullanılmıştır.

Barşavma Manastırı

Kalenin kuzey kesiminde yer almaktadır. 13. yüzyılda Yakubi Azizi Barşavma tarafından inşa ettirilmiştir. Birbirine bitişik olarak inşa edilmiş iki yapıdan ancak bazı bölümler ayakta kalmıştır. Kuzey cephesini kaya kütlesi oluşturmaktadır. Kare planlı olan yapı, haç tonozlarla örtülmüştür.

3.4.3. Askerî Mimari Örnekleri

Gaziantep Kalesi

Gaziantep Kalesi, tamamı kesme taştan inşa edilmiştir, ülkemizde ayakta kalabilen en güzel örneklerden biridir. Kalenin inşası sırasında da farklı bölümlerinde farklı türde taşlar kullanılmıştır. Alt kesimler sert kalker taşlar kullanılmış, kale duvarlarının üst kesimleri ise daha yumuşak taş türleri tercih edilmiştir. Kalenin inşasında, daha çok Dülük'teki Antik dönemlerde çok kullanılmış olan ve halen görülebilen taş ocaklarından getirilen malzeme kullanılmıştır.

M.S. II - III. yüzyıllarda Roma Karakol Kalesi olarak inşa edilen yapı, kuzey kesimi oluşturan doğal kayalıklar üzerine oturtulmuştur. Justinianus tahkimâtında ise kale alanı genişletilmiştir. Kalenin üzerine oturduğu höyük ve kayalıktan oluşan yükselti, tabanı itibarıyla düzgün olmayan dairemsi / oval bir biçim göstermektedir ve çevresi yaklaşık 1200 metredir. Kale üzerinde 12 adet kule yer almaktadır ve düz duvarlarla kapatılmıştır.

Gaziantep Kalesi

Gaziantep Kalesi

Gaziantep Kalesi

Bugünkü durumda, kulelerle kale bedenleri yaklaşık olarak aynı seviyede gibi görünmektedir. Kaledeki on iki kuleden hiçbirisi diğeriyle tam olarak aynı biçimde ve ölçüde değildir. Kare ve dikdörtgen olanların boyutları farklıdır. Bir kısmı yarım altıgen ve sekizgen görünümündedirler. Bu kulelerin farklı zamanlarda bölgeye hakim olan farklı devletlerin, farklı kültür ve mimari geleneklerine göre yaptırılmış veya onarılmış olması bu durumun ana nedeni olarak gösterilmektedir. Kulelerin bazıları oda biçiminde yapılmış olup kapısı vardır. Bazıları da üzeri ve etrafı kapalı içe bakan tarafı açık olup, bazan iki katlı ve derin bir niş şeklindedir. Kulelerin dışa bakan yüzlerine ince uzun ve içten dışa doğru daralan mazgal delikleri açılmıştır. Batıya bakan üç kule inşa farklılığından dolayı plân olarak da birbirlerine benzememelerine karşın, orta kısımlarında birer büyük pencereye sahiptirler. Pencereilerin dışa, yani şehre bakan tarafları, işlemeli çerçevelerle süslenmiştir. Kalenin kuzey kesiminde, bugünkü Naib Hamamı'na baktığı tarafta, kayalık olan yamaçta görülen bazı yapı kalıntıları izlerinin bir ön kuleye ait olduğu tahmin edilmektedir. En yakın örneğine Halep Kalesi'nde rastlanan ön kulelerden Gaziantep Kalesi'ndeki hemen hemen yerle bir olmuştur.

Kale bedenleri çok sağlam atyapı unsurları üzerine oturtulmuştur. Altyapı elemanları hem sert taşlardan yapılmış ve hem de statik bakımından tonozlar, yuvarlak, sivri ve dayama kemerlerle birbirine bağlanmış, âdetâ entegre bir iskelet sistemi oluşturulmuştur.

Kuzeydeki kayalık bölüme göre daha gevşek olan höyük içine yerleştirildiği sanılan altyapı unsurlarının içinde, birisi daha büyük olmak üzere iki tane kemerli koridor biçiminde galeri yer almaktadır.

Bugünkü izlere bakıldığında Bizans Dönemi'ndeki eski kale kapısının bugünküne göre daha güneyde yer almış olabileceği düşünülmektedir. Bazı yazılı kaynaklarda; kalenin Türklerin kontrolünde olduğu bir dönemde, kale kapısının güney yönüne alındığından söz edilmektedir. Belirgin olmamakla birlikte gerçekten böyle bir mimari değişikliğin yapılmış olduğunu gösterebilecek işaretlere rastlamak mümkündür. Kalenin, özellikle kuzey bölümlerinde kaya içine oyulmuş erzak ve belki de cephane depolama amaçlı mekânların olduğu ve bunların gene kaya içine oyulmuş merdivenlerle, kademeli de olsa birkaç kat halinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kalenin su ihtiyacını karşılamak için bir sarnıç bulunmaktadır. Halen tıkalı olan ve kuzeye doğru giden dehlizlerin ise sürekli su kaynağı olan Alleben Deresi'ne ulaşmak amacıyla kullanıldıkları sanılmaktadır. Askerî mimarlık açısından ise bunların, kalenin muhasara edilmesi halinde gece baskınları için çıkış sağlayan, bunun yanında lojistik destek ve mühimmat girişi için yapılmış, surların altından geçerek dışarıya açılan bir nevi gizli geçitler olduğu tahmin edilmektedir.

Gaziantep Kalesi

Gaziantep Kalesi

Gaziantep Kalesi'nde Gaziantep Müzesi tarafından yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bir Kale Hamamı ve bir Kale Camii ile askerlerin koğuşları olması muhtemel binaların temelleri ortaya çıkarılmıştır. Cami ve hamam kesme taştan inşa edilmiş olduğundan anıtsal bir görünüme sahiptir. Hamam yapısı, plân özelliği ile Anadolu'da ikinci bir örneği görülmeyen bir 13. yüzyıl yapısıdır. Aynı boydaki mekânların sıralama tekniğinde art arda dizilmesi, fakat mevcut yerin durumuna göre 90 derece bükülerek L biçimini almasıyla diğer kale hamamlarından ayrılmaktadır. Roma hamamlarının ısıtma teknolojisine sahiptir. Soğuk su künkleri ile sıcak su için kurşun borular duvarların içinden geçmekte, sıcak su ve kızgın buhar metoduyla zemin ve duvarların ısıtıldığı sanılmaktadır. Soyunma-giyinme yeri, tıraşlık, soğuk, ılık ve sıcak bölümleri ve helâsı ile bir çarşı hamamının tüm fonksiyonlarına sahiptir. Külhanındaki bugün mevcut olmayan iki büyük bronz kazan ile duvarların içinden geçen kurşun su borularının, Antep savunması sırasında cephane yapımında kullanılmak üzere yerinden söküldüğü bilinmektedir. Kaledeki Cami de yine Kale halkına yönelik yapıldığı için oldukça küçük, camiden öte bir mescit durumundadır. Enlemesine bir plân göstermekte olup, ancak iki veya üç safın oluşmasına imkân verebilmektedir.

Gaziantep Kalesi'nin güney ve kuzey zemin seviyeleri arasında yaklaşık 15 metrelik bir fark vardır. Arazinin genel eğimine paralel olarak güney kısmı daha yüksektir. Yapılan kazı çalışmaları sonrasında kuzey kesimde hendeğin bir bölümü ortaya çıkarılmış olup, zemin seviyesinden 2-3 metre derinlik göstermektedir. Sanılanın aksine Anadoludaki pek çok kale hendeğinde su tutulmamaktadır.

Gaziantep Kalesi'nde ilk kazı çalışması belediye tarafından 1950 yılında yapılmıştır. Bu çalışma 1970'li yıllarda tekrar etmiştir. Gaziantep Müze Müdürlüğü kazı ekibi tarafından yapılan çalışmalarda, 1996-2004 yılları arasında da kazı ve restorasyon çalışmaları devam etmiştir. Bu çalışmaların teknik aşamaları ise Gaziantep Arkeoloji Müzesi tarafından yürütülmüş ve restorasyon çalışmaları 2008 yılında tamamlanmıştır. Kale ve çevresi düzenlenmiştir. Kale içinde Gaziantep Savunması ve Kahramanlık Panoraması Müzesi açılmıştır. Levhalama ve ışıklandırma yapılmıştır.

Zeugma Antik Kenti

Zeugma Antik Kenti

Zeugma Antik Kenti

Belkıs Höyük ve Zeugma Antik Kenti

Belkıs Höyük olarak da bilinen Tarihî Zeugma Kenti bugünkü konumuyla, Gaziantep ili, Nizip ilçesinin 10 kilometre doğusunda, Birecik Baraj Gölü'nün kıyısında, yeni Belkıs Köyü'nün yakınında, yedi tepe üzerine kurulmuş antik bir kenttir. Yaklaşık olarak 21 dekarlık bir arazi üzerinde yer almaktadır. Kent, Büyük İskender'in generallerinden Selevkos Nikator I, tarafından M.Ö. 300'de, kurulmuştur. Bu kentin karşısına da eşi Apameia'nın adıyla ikinci bir kent kurarak, bu ikiz kenti bir köprüyle birbirine bağlamıştır. Daha sonra yaklaşık 40 yıl Kommagene'nin dört büyük şehrinden biri olan kent, M.Ö. 64 de Roma İmparatorluğu'nun topraklarına katılarak, ismi geçit ve köprü anlamına gelen "Zeugma" olarak değiştirilmiştir. Roma Dönemi'nde kent en zengin dönemini yaşamıştır.

Zeugma, tarihî İpek yolu ile Dülük, Antakya, Halep, Palmira ve Edessa'dan gelen antik yolların üzerinde yer almıştır. Uzak Doğu'dan getirilen ipek, baharat ve değerli taşlar Zeugma gümrüğünden geçerek Zeugma agorasında pazarlanmıştır. Kazılar sırasında yüz binden fazla mühür baskıları ele geçmiştir. Bunlar; mektup, noter belgeleri, para torbaları ve gümrük balyalarının mühürlenmesinde kullanılan mühür baskılarıdır ve Zeugma kentinin haberleşme ve ticaretteki önemini kanıtlamaktadır. Zeugma, bölgenin ticaretin merkezi olmasının yanısıra, Roma'nın doğu sınırında en son kentlerden biri olması sebebiyle, bir lejyon kenti olmuştur.

1996 yılından itibaren Zeugma kazıları çeşitli arkeoloji ekipleri tarafından yapılmıştır. Birecik Barajı'nın su tutmasından önce ise kurtarma kazıları tamamlanmıştır. Zeugma'da, 2003 yılında Zeugma'da restorasyon amaçlı kazı çalışmaları başlatılmıştır. Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında Arkeolog Mehmet Önal'ın sorumluluğunda yapılan kazı çalışmalarında, Dionysos Villası'nın kazısı tamamlanarak restorasyona hazır hale getirilmiştir. Ayrıca, Dionysos Villası'nın batı bitişiğinde, Danae Villası kısmen açığa çıkarılmıştır. 2004 yılında ise bu evin avlu kısmının (Perystil) kazısı tamamlanmıştır. Kazı çalışmalarında elde edilen eserlerden 350 m² mozaik Belkıs/Zeugma kazı alanlarında olup, Açık Hava Müzesi olarak sergilenmesi planlanmaktadır. 2005 yılında, kıyı koruma duvarı yapılmıştır. Müze Müdürlüğü kontrolünde yürütülen Dionysos ve Danae villalarının bulunduğu yaklaşık bin metrekarelik alanda üst örtü yapımı çalışmaları 2010 yılında tamamlanmıştır.

Rumkale

Rumkale (Hromgla)

Rumkale, Yavuzeli ilçesine bağlı Kasaba Köyü'nde, Fırat Nehri ile Merziman Çayı'nın birleştiği, Fırat'ın batı sahilinde, yüksek ve sarp kayalarla örtülü çevreye hakim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Halen Rumkale'nin üç yanı Birecik Baraj gölüyle çevrilmiş olup, yarım ada görünümündedir.

Kalenin M.Ö. 840 yılında Geç Hitit Dönemi'nde yapıldığı tahmin edilmektedir. Kale sırasıyla Asur, Med, Pers, Roma ve Arap hâkimiyetinde kalmış daha sonra Hristiyanların kontrolüne girmiştir. Hz. İsa'nın oniki havarisinden biri olan Johannes (Yohanna)'ın Roma Dönemi'nde Rumkale'yi merkez yaparak Hristiyanlığı Rumkale ve civarında yaymaya çalıştığı ve kayadan oyma bir odada Yohanna'nın İncil müsvettelerini sakladığı, daha sonra İncil'in Beyrut'a kaçırıldığı ve Yohanna'nın mezarının da kalede bulunduğu rivayet edilmektedir. Rumkale, hacı seferleri sırasında, Haçlıların M.S. 1098 yılında kurmuş oldukları merkezi Şanlıurfa'da bulunan Şanlıurfa Haçlı Kontluğu'nun başlıca kalelerinden birisi olmuş, daha sonra ise müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir.

Türk-İslam sanatının özelliklerinin de görülebileceği kalede, kullanılamayacak kadar harabe olan bir de mescit bulunmaktadır. Kale iki beden halindedir. Birinci beden; kalenin doğu, kuzey ve batıda doğal kayalığın dik olarak yontulmasıyla, doğal sur meydana getirilerek oluşturulmuştur. İkinci beden ise bu doğal surun üstüne sert kalker kesme taşlarla inşa edilmiştir. Kuzey ve doğu surlarında dikdörtgen planlı 7 burç ile kuzeyde çok sayıda mazgal pencere yer almaktadır. Kalenin güney yöndeki kayalık uzantısı 12. yüzyılda 30 metre derinliğinde ve 20 metre genişliğinde oyularak uçurum (hendek) haline getirilmiştir. Kale 120 metre genişliğinde ve 200 metre uzunluğunda bir alanı kaplamaktadır. Birecik Barajı'nda su tutulmasından sonra, kalenin alt kotları su altında kalmıştır. Halen, beden duvarları ve burçlardan başka, bugün görülebilen kalıntılar arasında Şair Aziz Nerses Kilisesi, Barşavma Manastırı, su sarnıçları ve su kuyusu yer almaktadır. Kuyu basamaklarla Fırat Nehri'nin seviyesine kadar inen 8 metre genişliğinde ve yaklaşık 75 metre derinliğindedir. Fırat Nehri'nden su temin etmek için yapılmış olan bu kuyunun, gizli bir geçit olduğu da rivayet edilmektedir.

Rumkale

Rumkale

*Rumkale**Rumkale*

Kirus Antik Kenti

Kirus Antik Kenti

3.5. KİLİS

Kilis ve çevresi Anadolu, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Mısır gibi eski uygarlık merkezlerinin geçiş bölgesinde yer almaktadır. Bu nedenle Neolitik Dönem'den bu yana kesintisiz olarak insan yerleşimlerinin izlerini taşımaktadır. Kilis'in yakın çevresinde Neolitik, Kalkolitik, Hitit, Pers, Helenistik, Roma, Bizans, Abbasi, Selçuklu (Zengiler), Haçlı, Eyyübi, Memlük ve Osmanlı dönemlerinin yaşandığı bilinmektedir. Yazılı belgelerin yanı sıra araştırmalarla tesbit edilen köy ve kent yerleşimleri, höyük, kale, mezar alanı, mağara, su kanalı, su kemeri gibi çeşitli dönemlere ait yapı kalıntılarının bulunmuş olması bunu göstermektedir.

Kilis'in adını, bugün Suriye sınırları içinde kalan antik Kirus kentinden aldığı düşünülmektedir. Geleneksel taş mimari-nin hakim olduğu şehir, organik bir dokuya sahiptir. Dar sokaklar, taş duvarlar, içe dönük avlulu evler ve anıtsal yapılar, birlikte şehir dokusunu oluşturmaktadırlar. Çıkmaz sokaklar geleneksel şehir dokusunun en vazgeçilmez unsurlarından biridir.

Kilis kent merkezinin geçmişi ise Memlük dönemine kadar uzanmaktadır. Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde; Mercidabık Ovası'nda, 1516'da yapılan Mercidabık Savaşı'nda Memlük Hükümdarı Kansu Gavri'nin yenilmesi sonucu, Osmanlı yönetimine geçen Kilis, Azaz'a bağlı küçük bir yerleşimdi.

Kitabeleri Memlük Dönemi'nden günümüze ulaşan iki yapı, Ulu Camii ve Katrancı Camisi'dir. Diğer yapılarla ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hoca Hamamı'nın 1545 tarihli onarım kitabesinden ve günümüze ulaşmayan, ancak Evliya Çelebi Seyahatname'sinde adı geçen 1496 inşa kitabeli Ali Çavuş Camisi'nin de Memlük eserleri olduğu anlaşılmaktadır. Ulu Cami'nin, Osmanlı yönetiminden 128 yıl önce, Memlük Dönemi'nde Abdullah oğlu Hacı Halil tarafından yenilendiği bilinmektedir ve bu nedenle daha eski bir dönemde inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Alacacı Camii olarak da anılan Katrancı Camiininse, Osmanlı Dönemi'nden yarım yüzyıl önce Memlük döneminde Nasru'ddin Muhammed bin Yûsuf el-hac Ramâzan tarafından yaptırıldığı tarihsel kayıtlarda yer almaktadır. Caminin medrese bölümlerinin de olduğu bilinmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1937 yılında kullanım dışı bırakılan cami, 1962 yılında yıkılmış yerine bugünkü, betonarme iki katlı cami yapılmıştır.

Kilis'in belirgin bir şekilde gelişmesi, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Canbolat Ailesi'nin buraya yerleştirilmesi ve kentin bu aileye yurtluk – ocaklık olarak verilmesiyle hız kazanmıştır. Canbolat Bey'in Kilis'te yaptırdığı cami, tekke, hamam, kervansaray, bezazistan ve pazar yerleri günümüzde kentin çekirdeğini oluşturmaktadır. Kilis'teki eserler mimari olarak Halep eserleri ile büyük benzerlik göstermektedir. İki şehir arasındaki yakınlık nedeniyle, yapı malzemelerinin benzer kaynaklardan sağlanması, hatta aynı ustaların kullanması bu benzerliğin en önemli sebebidir.

Kilis camileri erken dönem cami tiplerinden olup genellikle enine dikdörtgen planlıdır. Dikdörtgen planlı camilerde çoğunlukla mihrap yerini vurgulayan mihrap önü kubbesi bulunur. Cami ana mekânı genellikle ayaklar üzerinde taşınan tonozlarla örtülüdür. Camiler genellikle sadedir. Farklı renkli taşlarla yapılan ince taş işçiliği dikkati çeker. Minareler köşeleri pahlı kare bir kaide üzerine oturur. Minarelerin çoğu kapalı şerefelidir. Camilerin en önemli süslemeleri genellikle minarelerde yoğunlaşır. Şerefe altı hemen her zaman ince bir taş işçiliğinin sergilendiği mukarnaslarla süslüdür. Ayrıca taş dokusunun içine gömülmüş çini tabaklar veya panolarla yapılan süslemeler oldukça yaygındır. Şerefe koruklukları ince kafes gibi örgüleriyle zarif birer örnek oluşturur.

XIX. yüzyıl sonundaki Osmanlı şehri Kilis, yaklaşık 1250 metre çapında, daireyi andıran bir formda gelişmiştir. Şehrin tamamını oluşturan sivil ve anıtsal yapıların hepsi, sokaklar, meydanlar, en küçükten en büyüye bütün yapıların mimari bir ustalık ve özenle yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kadar çok sayıda anıtsal ve sivil yapının, bu kadar küçük bir alana yerleşmesiyle oldukça yoğun bir şehir dokusu oluşmakla birlikte, şehri oluşturan mimari dokunun çok iyi organize olduğu görülmektedir. Osmanlı şehir düzenine uyumlu bir şekilde konumlanmış ve yerleşmiştir. Bugün kullanılan iki meydan Osmanlı Dönemi'nde de şehrin iki odak noktası olmuştur. Ayrıca şehir merkezinin ve yoğunluğun tek noktada birikmediği, irili ufaklı birçok merkez bulunduğu; bunların etki alanının kesiştiği ve anıtsal yapı gruplarının bir birine çok yakın ve ulaşım mesafelerinin iç içe geçtiği görülmektedir. Bunların dışında küçük camiler ve kamusal yapılar çeşitli mahallelere dağılmış durumdadır. Ayrıca farklı fonksiyonların şehrin her noktasında yan yana yer aldığı gözlenmektedir. Üretim yapıları, ticaret yapıları, dinî ve kültürel yapılar ve evler aynı yapı adası içinde bir arada bulunmaktadır. Pekmezhanesi, zeytin mahseresi, sabunhane, dokumacılığın yapıldığı (culha) atölyeleri, pişmiş toprak işleyen fahreciler, köşkerler, sabancılar, marangozlar ve birçok üretim faaliyeti şehrin içinde yürütülmekte, hanlar ve çarşılarda pazarlanmaktadır.

Kabaltı

3.5.1. Sivil Mimari Örnekleri

Geleneksel Kilis Evleri

Kilis evleri, iklim özellikleri ve kültürel yaklaşımların etkisiyle biçimlenmiş olarak, dışardan pek fark edilmeyecek şekilde, yüksek duvarlarla çevrili olup; sokak veya çıkmaz sokaktaki kapıdan girilince geniş avluların etrafında konumlanan mekânlar olarak düzenlenmişlerdir. Dar sokaklar, daha geniş sokak ve yollara doğru ilerlerken, bazen kesişme noktalarında meydancıklar ve kıvrımlar oluşmaktadır.

Sokak ve dış dünya ile minimum ilişkisi olan geleneksel Kilis Evleri, içe dönük olarak, kendi özel alanında, avlu etrafında yerleşmektedir. Bu nedenle evlerin sokak cepheleri, genellikle yüksek bir duvar görünümündedir. Evin asıl cepheleri avluya bakmaktadır. Özgün bir mimari yaklaşımın sonucu olan Kilis sivil mimarlık geleneği, Anadolu'nun her bölgesinde ve yakın coğrafyada çeşitlenen geleneksel ev mimarisinin olgunlaşmış türevi olduğu düşünülmektedir. Geleneksel Kilis ev mimarisi, tasarım, üslup, detay, ölçü, oran, yapı tekniği, modüller, süslemeler; kısacası bütün yönleriyle standartları çıkarılabilecek bütünlükte ve bu bütünlük içinde zengin çeşitlilik sergileyen nadide yapılardır. Geleneksel doku içinde evlerin yan yana, sırt sırta bitişik olarak yerleşmesi, buna rağmen tekil olarak göyüzüne kendi penceresinden açılması sağlanmıştır. Böyle olunca dar sokakların yanı sıra çok sayıda kıvrımlı çıkmaz sokaklar yapılmıştır. Büyük yapı adalarını çevreleyen sokaklarla birlikte, olabildiğince derinleşen çıkmaz sokaklarla kuytuluklar oluşması tercih edilmiştir. Bu durumda çıkmaz sokağın en dibindeki, en kuytu ev, en özel, en değerli ev olarak kabul edilmiştir. Bu evler "bucaklı ev" (korunaklı ev) olarak anılmaktadır. Buna en iyi örnek, çok büyük bir yapı grubu ve konak niteliğindeki Yahya Ağa Konağı'dır. Konağın selamlık bölümüne güneydeki sokak üzerinden doğrudan giriş yapılmasına karşın; haremlik bölümüne, kuzeydeki çıkmaz sokağın en dibindeki, küçük ve farkedilmeyecek kadar sade bir kapıdan giriş yapılmaktadır. XIX. yüzyıl ikinci yarısına kadar bu şekilde geldiği tahmin edilen ev mimarisi, sonraki dönemlerde kısmen değişerek sokağa açılan pencere örnekleri vermeye başlamıştır. Böylece sokağa üst katlar hizasında açılan pencereler, cumba, kafesli pencere yapılmasına başlamıştır.

Neşet Efendi Konağı

Kilis'teki konak tipi yapıların en güzel örneklerinden biridir ve 1925 yılında yaptırılmıştır. Konak, bahçe içinde bodrum üzeri iki katlı taş bir yapıdır. Yapının haremlik ve selamlık olmak üzere iki girişi, kendine ait su kuyusu vardır. 1999 yılında tescil edilmiştir. Uzun yıllar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü olarak hizmet veren yapının restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Kilis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından hazırlanan projeyle yapı restorasyon sonrası Kilis Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi/Arkeolojik Eserler ve Etnoğrafya Müzesi olarak değerlendirilmesi planlanmaktadır.

Ahmet Bey Konağı

Yöresel kesme taştan yapılan yapının sokağa bakan iki cephesi vardır. Avluya kemerli bir kapıdan girilmekte, avlunun batı ucunda tek parça taştan oluşmuş kuyu, konağın dikkati çeken önemli bir ayrıntısıdır. Yapının haremlik ve selamlık olmak üzere iki girişi, vardır. Yapı 2004 yılında restore edilmiştir.

Kasteller

Halep Salnameleri'nde 31 çeşmeden söz edilmesine karşın, bugün 12 çeşme mevcuttur. Kilis'te çeşme yerine halk arasında Kastel kelimesi kullanılmaktadır. Kastel kelimesinin kökeni, "kast-el-ma"dır. Arapça olan bu kelime "suyun bölümlere ayrıldığı yer" anlamına gelmektedir. Çeşme kitabeleri ana cephede ve cepheyi ortalayacak biçimde yerleştirilmiştir. Kentte bulunan kastellerden bir kısmı özgünlüğünü yitirmiş, bir kısmı da susuzdur. Yöredeki kastel, sebil ve şadırvanların suyu kent dışında açılan kuyulardan ve kaynak suları çevresinde yapılan kaptajlardan sağlanıp; yerleşim birimlerindeki su depolarına kanallar ile getirilmiştir. Salih Ağa Kasteli, İpşir Paşa Kasteli, Fellah Kasteli, Kurdağa Kasteli, Aynönü Kasteli, Nemika Kasteli kent içindeki önemli kastellerdir.

Neşet Efendi Konağı

Aynönü Kesteli

Aynönü Kasteli

Çeşmeye gelen su yolu Hacı Ahmet Efendi adında bir hayırsever tarafından açtırılmış ancak kendisinin ölmesi üzerine çeşme 1807 tarihinde dostları tarafından yaptırılmıştır. Aynönü Çeşmesi olarak da anılır. Güney cephesindeki sülüs kitabesi Şair Haki tarafından hazırlanmıştır. Yan cephede 1991 tarihinde tamir edildiği yazılıdır. İki kemerli taş yapının önünde siyah taştan bir yalak bulunmaktadır.

İpşir Paşa Kasteli

Sadrazam Damat Mustafa Paşa (İpşir Paşa) tarafından 1654 yılında yaptırılmıştır. Babası Abazaların Apsıl/İpşir kabilesinden olan 82. sadrazam Mustafa Paşa iki kez Halep valiliği yapmıştır. Günümüzde suyu kesilmiş olan çeşmenin suyu İlezi yöresinden gelmekteydi. Ayna taşının üstünde inşa kitabesi yer alan önü sundurmali dikdörtgen planlı kaste-lin, biri ön, biri yan cephede iki sivri kemerli girişi vardır. Ön cephedeki sivri kemerin iki yanında iki rozet bulunmaktadır. Çeşme bu özellikleri ile tipik bir Osmanlı çeşmesidir.

Salih Ağa Kasteli

Çeşme 1855 yılında Kâçikzâde Salih Ağa adında bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır. Yol kotundan aşağıda olan sundurmali yapıya önden ana giriş, iki yandan da tali girişler vardır. Girişler sivri kemerler ile örtülüdür. Çeşme musluğunun altında taş bir tekne vardır. Çeşmenin sırtındaki ayna taşının iki yanında maşrapa koymak için niş şeklinde iki maşrapalık bulunur. Taş kitabesinin etrafı bitki ve zincir desenleriyle bezelidir. İlk yapıldığında bir eve dayanan çeşme, evin yıkılması sonucu açıkta kalmıştır. Günümüzde suyu kesilmiştir. Geçmişte suyunun İlezi bölgesindeki beş ayrı kaynaktan sağlandığı söylenir.

Kurdağa Kasteli: 1635 yılında yaptırılmıştır ve tek girişli bir çeşmedir. Ön yüzü düzgün kesme taş, arka tarafı moloz taşlarla örülmüştür. Kastelin suyu halen akmakta olup; Kalles Dağı yöresindeki Mıh Kuyusu adı verilen kuyulardan sağlanmaktadır.

Eski Hamam

Eski Hamam

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde yapılan Eski Hamam'ın giriş kapısı üzerinde Rumi ve Palmet motiflerinin bütünlük oluşturduğu panonun altında, sülüs hatlı yapım kitabesi bulunmaktadır. Buna göre hamamı Emir Kasım'ın oğlu, Canbolat Bey tarafından 1562'de yaptırılmıştır. Soğukluk, ılıklik, sıcaklık bölmeleri aynı eksen üzerinde olan bu hamamda sadece soğukluk bölümü düzgün, kesme sarı taştan; diğer bölümleri ise, sarı ve siyah renkli taştan yapılmıştır. Hamamın girişini sağlayan taş kapı ve düz atkılı üç pencere oldukça dikkat çekicidir. Hamamın sıcaklık bölümü dört eyvanlı ve dört halvetli olup; orta mekân yıldız ve altıgen biçimli, aydınlık delikleri kaplı basık bir kubbeyle örtülmüştür.

Hoca Hamamı

Kilisteki en eski tarihli hamam olan Hoca Hamamı, Memluk Dönemi'nde yapılmıştır. Kitabesine göre hamam, 1545'te de Sultan Süleyman'ın hükümrânlık döneminde, Canbolat Bey'in izniyle Hoca Gökçeade tarafından tamir ettirilmiştir. Soğukluk, ılıklik, sıcaklık bölümleri aynı eksen üzerinde olmayan bu yapıda, düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Soğukluk bölümü, yan duvarlarında yinelenen kemerle birbirine bağlı payelere oturmuş, bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin altındaki mozaik kaplı şadırvan sonradan yapılmıştır.

Hoca Hamamı

Paşa Hamamı

Yapının inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bazı yazılı kaynaklara göre 1567 yılında Canbolat Bey tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Kilis hamamlarının en büyük ve süslemelisi olan Paşa Hamamı'nın ön yüzünün tamamı, yöreye özgü sarı ve kara taşlarla örülmüştür. Paşa Hamamı dikdörtgen planlıdır. Sivri kemerli derin bir niş içinde bulunan cümle kapısı oldukça görkemlidir. Soğukluk bölümünü örten kubbenin ağırlığı sivri kemerlerle, köşelerdeki ayaklara bindirilmiştir. Sıcaklık bölümü haç planlı, dört eyvanlı, dört halvetlidir. Merkezi alan kubbe ile haç planın kollarını oluşturan eyvanlar beşik tonozla örtülüdür.

Paşa Hamamı

Hasan Bey Hamamı

Hasan Bey Hamamı (Çukur Hamamı)

Hamam, XVI. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Yapının çevresinde sonradan yapılan müdahalelerle hamam yol kotunun altında kaldığından, halkın arasında “Çukur Hamam” olarak anılmaktadır. Hamamın giriş kapısı yapının kuzey yönünde olup dilmeli bir kemer içersinde basık kemerlidir. Soğukluk bölümü sivri kemerle birbirine bağlanan ve köşelerde dört payeye oturan kubbe ile örtülüdür. Dikdörtgen planlı ve üzeri basık bir kubbe ile örtülmüş olan ılıklik bölümüne, sivri kemerli bir kapıyla girilmektedir. Sıcaklık, haç planlı, dört eyvanlı, dört halvetli olup, orta alanı kubbe ile örtülmüştür. Günümüzde de kullanılmaktadır.

Tuğlu Hamamı

Tuğlu Hamamı

Tuğlu Hamamı (Yeni Paşa Hamamı, Daltaban Paşa Hamamı)

Kilis Mir-i Miranı Daltabanzade Mehmet Paşa tarafından 1785 yılında yaptırmış ve ismine Yeni Hamam denmiştir. Taş kapıdan dehlize, dehlizden basık kemerli girişi olan çoğukluk bölümüne girilmektedir. Bu bölümdeki eyvanların üzeri beşik tonozla, ortadaki alanın üzeri de kubbe ile örtülüdür. Ilıklık bölümünden yuvarlak kemerli giriş kapısı olan haç planlı, dört eyvanlı, dört halvetli sıcaklık bölümüne geçilmektedir.

Canbolat Paşa Hanı

Kilis Sancak Beyi Canbolat Paşa'nın yaptırdığı eserler arasında bir han yapısı bulunmaktadır. Tekke Camii'nin 1553 yılına ait vakfiyesinde bedestene bitişik bir handan bahsedilmektedir. Vakfiyede adı geçen Canbolat Paşa'nın yaptırdığı belirtilen bedesten, daha çok Kapalıçarşı niteliğinde olup, bugünkü Sabah Pazarı'nın yerindeydi. Sabah Pazarı, Canbolat Paşa Hanı olduğu tahmin edilen kalıntıların hemen kuzeyinde yer almaktadır.

Kapalıçarşı'nın II. Abdülhamit Han Albümleri'nde yer alan resimlerinde payandalar görülmektedir. Bu payandaların aynısı, bugün Canbolat Hanı olduğu düşünülen kalıntıların kuzey tarafında halen izlenmektedir. Vakfiyede belirtildiği gibi hanın Kapalıçarşı'ya bitişik olduğu yer burasıdır. Mevcut kalıntılardan avlu etrafında sıralanan tek katlı bir han olduğu anlaşılmaktadır. Han'ın Kapalıçarşı tarafında olması gereken kapısı da yok olmuştur.

Canbolat Paşa Hanı

Baytazzade Pasajı

Yapının giriş kapısında kitabe yeri olmasına rağmen inşa kitabesi yoktur. 16. yüzyılın sonlarına doğru Canbolat Paşa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. 1584 yılına ait Tapu Tahrir Defteri'nde Canbolat Paşa tarafından iki kervansaray yaptırıldığı yazmaktadır. Han 19. yüzyılda Tazebayzâdelere geçmiştir. 1879 tarihli Tazebaytazzâde Şeyh Hacı Abdullah Efendi vakfiyesinde kaydı vardır. 'Baytazzâde Hanı' adını bu nedenle almıştır. Avlunun güney tarafında, ortadaki dükkânın avluya açılan kemerinde iki pars figürü vardır. Osmanlı Dönemi eseri olan handaki pars figürleri, Selçuklu sanatının devamı veya Memlûk etkisi olarak görülmektedir. İki katlı olan han 1978 yılında büyük bir yangın geçirmiş ve ahşap olan ikinci kat tamamen yanmıştır. Hanın bugünkü ikinci katı tamamen yenidir.

Sabunhane

Yapı bugün harabe halindedir. Bir diğer adı "Kalaycılar Kervansarayı"dır. "Kalaycılar Masmanası" ya da kısaca "Masmana" olarak da anılmaktadır. "Masmana" ismi sabunların kalıplandığı, basıldığı yer anlamına gelen "Basmene" kelimesinden kaynaklanır. Yapı geçmişte sabun imalathanesi olarak kullanıldığı için halk arasında bu ismi almıştır. Özgününde iki katlı olan yapının üst katı büyük oranda çökmüştür. İki girişi ve iki küçük avlusu vardır. Bugün zemin kat kemerleri dışında yapının çoğu yıkılmış haldedir. Sabun üretimi dışında bulgur yapımı, zeytinyağı işlenmesi gibi işlevler için kullanılmıştır. Zeminde büyük zeytinyağı kuyuları bulunmaktadır.

Kilis Mevlevihanesi

Kilis, Osmanlı Devleti'nin önem verdiği bir Güneydoğu Anadolu kentidir. XVI ve XVII. yüzyıllarda Şah İsmail'in Akdeniz'e inme politikasına karşı Osmanlı Devleti, bu kentte Mevleviliği örgütleyerek onun dâilerine yaptırdığı propagandaları önleme yönüne gitmiştir. Kilis Mevlevihânesi, Osmanlılar'ın teşvikleriyle inşa edilmiştir. Kilis Mevlevihânesi, Canbolat Bey tarafından muhtemelen 1541-1542 yılında inşa edilmiştir.

Sabunhane

Kilis Mevlevhanesi

Günümüzde sadece semâhânesi bulunan Kilis Mevlevihânesi'nin diğer büyük Mevlevihâneler gibi tüm ünitelere sahip olduğu bilinmektedir. Mevlevihânelerde, semâhânenin dışında mescit, şeyhin veya bânisinin türbesi ve hâmûşan yani kabristan, kütüphâne, derviş hücreleri, matbah bölümü ile avlunun bulunması bir gelenektir. Kilis Mevlevihânesi de Osmanlı Dönemi'nde, bir Mevlevihâne'de bulunması gereken ünitelerin tamamının bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Evliya Çelebi'nin Kilis Mevlevihânesi hakkında yazdıkları bu yöndedir. Benzer biçimde diğer yazılı kaynaklarda da semâhânenin güneyinde açık bir türbe ile çevresinde oluşmuş bir hâmûşânın, 153 kişinin namaz kılacağı büyüklükte bir mescidin, semâhânenin hemen önünde yer alan havuzlu ve fıskiyeli bahçenin kuzeyinde, kapıları bahçe yönüne açılan tonozlu derviş hücrelerinin, doğusunda altı dükkân, üstü bir sofa ve iki odayı havi bir şeyh dairesinin bulunduğunu yazmaktadır. Cumhuriyet Meydanı açılırken yıktırıldıkları anlaşılan bu ünitelerin mimari durumları hakkında şimdi net bir bilgi bulunmamaktadır.

Kilis Mevlevihânesi'nin bugün ayakta bulunan en eski ve tek bölümü semâhânedir ve Memlûk ve Osmanlı mimarisinin sentezi durumundadır. Kilis Mevlevihânesi; plân şeması ile cephe ve mihrap detayları yönünden, kendisinden sonra inşa edilen Halep ve Antep Mevlevihâneleri gibi pekçok mevlevihaneye örnek oluşturmuştur. Mevlevhâne kesme beyaz ve sarımtırak taştan yapıldığı için halk tarafından "Ak Tekke" olarak da isimlendirilmiştir.

3.5.2. Dinî Mimari Örnekleri

Ulu Camii (Camii Kebir)

Caminin bulunduğu yerleşim Kilis'in en eski mahallesidir. Kayıtlarda Cami-i Kebir olarak geçmektedir. Kilis'in en eski camisidir. Ancak ilk yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. En eski tamir kitabesinden, caminin 1388 yılında Abdullah oğlu Hacı Halil Efendi tarafından onarıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre yapının Osmanlı öncesi Memlûklar Dönemi'ne ait olduğu sanılmaktadır. Yapı pek çok değişiklik geçirmiş olsa da ilk plan tipini korumaktadır. Camide çeşitli onarımlara ait 11 adet kitabe bulunmaktadır.

Ulu Camii

Ulu Camii

Caminin, yapılış döneminin anlayışına uygun olarak, içe dönük bir düzenleme tarzı bulunmaktadır. Anıtsal olmaktan çok yoğun kent dokusu içinde ferah bir yaşam alanı yaratma anlayışı egemendir. Dar sokaklardan ulaşılan ve dışarıdan algılanmayan geniş cami avlusu şaşırtıcı bir genişlik duygusu verir. Caminin harim bölümü avlu boyunca kibleye paralel uzanan iki bölümlü dar uzun enine dikdörtgen planlıdır. Mihrap önünde tek yüksek bir kubbe vardır. Geri kalan mekânlar çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun diğer kenarlarında ise odalar dizilidir. 1709 yılında geçirdiği onarımın ardından, 1824 yılında meydana gelen depremde zarar gören minarenin, peteği ve külâhı tekrar onarılmıştır.

Akcurun Camii

İnşa kitabesi olmayan eserin kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Avludaki minarenin inşa kitabesinde, Hasan kızı Seyyide Fatime Hatun tarafından 1583 yılında yaptırıldığı yazılıdır. Ancak minarenin medreseye mi, camiye mi ait olduğuna ilişkin kesin bir kanıt yoktur. Kayıtlara göre caminin banisi Şeyh Davud Ağadır. Akcurun adı cami içindeki kuyudan kaynaklanır. “Curun” kelimesi Kilis ağzında “yalak, havuz” anlamına gelir. Bugün de akmakta olan Akcurun Camisi’nin suyu, şehrin kuzeyindeki maksemden gelmektedir. Eskiden düz çatılı olan caminin harim kısmında, sonradan eklenmiş bir mihrap önü kubbesi bulunmaktadır. Harim kısmı enine dikdörtgen tek bir mekândan oluşur. İki sahnalı son cemaat mahalli, harim kısmından büyüktür. Avluya kuzey ve batı yönlerinden iki kapı ile girilmektedir. Geniş avlunun etrafı medrese odaları ile çevrilidir. Batı tarafında ise dükkânlar yer almaktadır. Yapı 1917 yılında onarım geçirmiştir.

Akcurun Camii

Akcurun Camii

Tekke Camii

Tekke Camii

Tekke Camii (Tekye-Canbolat Bey Camii)

16. yüzyıl klasik Osmanlı üslubunda yapılmış, merkezi planlı bir camidir. Etrafındaki yapılarla birlikte Canbolat Paşa Külliyesi'ni oluşturur. Bu nedenle Canbolat Camii olarak da anılır. Vakfiyesine göre cami, 1553 yılında Kilis Sancak Beyi Canbolat Bey tarafından yaptırılmıştır. Mimarı bilinmemektedir. 16. yüzyıl Klasik Osmanlı Mimarisi özellikleri taşıdığı için Mimar Sinan'a ve onun kalfalarına mal edilmekle birlikte, bu durumu aydınlatacak bir belgeye henüz rastlanmamıştır. Ancak Mimar Sinan'a ait Halep'teki Hüsreviye Camii ile benzerlikler göstermesi bu fikri güçlendirmektedir.

Mimari bakımdan Kilis'in en önemli camisidir. Son cemaat mahalli beş küçük kubbe, cami ise büyük tek bir kubbe ile örtülüdür. Cami kubbesi 14,40 metre çapıyla Kilis'in en büyük kubbesidir. Büyük kubbenin görkemli görünümü ve diğer kubbelerle ahenkli uyumu yapının mimarisine damgasını vurur. Caminin en önemli unsurları ise mihrap ve minberdir. Renkli taş ve mermer kullanımı, usta taş işçiliği, karmaşık süslemeleriyle türünün en özgün örneklerini oluştururlar. Minber, Evliya Çelebi tarafından da hayranlıkla övülmüştür. Giriş kapısı üstü mukarnasları da dikkat çekicidir.

Hacı Derviş Camii

1551 yılında yaptırılmış, 1678 ve 1909 yıllarında yenilenmiştir. Cami dikdörtgen planlıdır. Caminin üç kemerli son cemaat yeri ortada iki, yanlarda da birer gömme ayakların taşıdığı üç bölümden meydana gelmiştir. Cami kesme taştan yapılmış duvar örgüsünde yer yer siyah taşlara yer verilmiştir. Minarenin yalnızca kaidesi ve gövdesinin bir bölümü ayakta. Şerefe ve kubbesi tamamen yıkılmıştır.

Çalık Camii

Batı cephesindeki taş kapı üzerinde Mevlevi sikkesi şeklinde bir kitabesi bulunmaktadır. 1682 yılında Hacı Ali Bin Mehmet Ağa (Çalık Hacı Ali) tarafından yaptırılan caminin özgün bölümü; enine dikdörtgen planlı ve mihrap önü kubbeli tek bir mekândan ibarettir. Üç kemerli son cemaat bölümü vardır. Cami, 1960 yılında doğu yönünde genişletilmiş ve son cemaat mahalli de bu yönde üç ek kemerle uzatılmıştır. Caminin kuzeyindeki geniş avluda camiden bir yıl önce yaptırıldığı bilinen medrese yer almaktadır. Minaredeki çini süslemelerin çoğu dökülmüştür. Avlunun iki kapısı vardır. Avluda ayrıca minare, taş bilezikli bir kuyu ve Çalık Ağa ve eşine ait mezarlar bulunmaktadır. 2005 yılı içerisinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonu yapılmıştır.

Çalık Camii

Şurahbil Camii

Şurahbil Camii

Cüneyne Camii

Çekmeceli Camii

Şurabil Camii

Zaviyenin ne zaman yapıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Osmanlı arşivlerindeki 1617 tarihli bir belgede bu zaviyenin ismi geçmektedir. Evliya Çelebi de bu dergâhtan söz etmektedir. Daha önceki dönemi ile ilgili kesin bilgi yoktur. Dergâhı yaptıran ve mimarı hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır. Zaviyenin Şurahbil'e ait olduğu söylenen mezarın yanındaki mescit zamanla doğruya doğru genişletilmiş, avlusunun çevresine diğer yapılar da yerleştirilerek dergâh ortaya çıkarılmıştır. Camide bulunan kitabeden 16. yüzyılın ilk yarısında Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde onarıldığı anlaşılmaktadır. İkinci onarımı 1902 yılında II. Abdülhamit Han zamanında yapılmıştır. Enine dikdörtgen planlıdır. Ana mekân boydan boya dev bir beşik tonoz ile örtülüdür. Avluda bir su kuyusu vardır. Türbenin batısında 1960 yıllarında yapılan minare bulunmaktadır.

Cüneyye Camii

İnşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Ulu Cami'den sonra kentin en eski yapısı olduğu kabul edilmektedir. Caminin bulunduğu yer fetih sırasında şehit düşen Sahabîlerden ötürü şehitlik anlamına gelen 'Meşhetlik' olarak anılır. Sahabiler Hz. Muhammed'i görmüş ve sohbetinde bulunmuş mümin kişilerdir. Bu yüzden camiye 'Küçük Cennet' anlamına gelen "Cüneyye" ismi verilmiştir. 1626 yılında var olduğuna dair Hurûfât defteri kaydı vardır. Avlu girişinin üzerinde yer alan kalın gövdeli minaresi ve enine dar uzun dikdörtgen planı ile dikkati çekmektedir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kubbe bugün yoktur. Zaman içinde özgün özelliklerini yitirmiştir. Avluda 19 yüzyılda camiye onartan Salih Ağa'ya ait taş sandukalı bir mezar bulunmaktadır. 2007 yılı içerisinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonu yapılmıştır.

Çekmeceli Camii

Caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Kayıtlara göre Hacı Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır. Yapının 1781 ve 1805 tarihli kayıtlarda bahsi geçmektedir. Çekmeceli adı Çekmeczizâde soyundan olan Hacı Mustafa Efendi'den kaynaklanır. 1684 doğumlu Hacı Mustafa Efendi'nin büyük babası İstanbul'da Çekmece kazasında otururken Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine gönüllü olarak katılmış, sefer dönüşünde ise Kilis'e yerleşmeyi tercih etmiştir. Soyundan gelenler bu yüzden Çekmeczizâde olarak anılmaktadır. Hacı Mustafa Efendi Aliyilkari namındaki meşhur bir âlimden diploma almış, yüzlerce talebe yetiştirmiş ve kitaplar yazmış, 1757 yılında vefat etmiştir. Yapının özgün halinden bugüne hiçbir şey kalmamıştır. 1909-1910 ve 1950-1959 yıllarında yapılan onarımlara ait dört kitabe bulunmaktadır. Bu onarımlar sırasında yapı eski plan ve mimarisini tümüyle yitirmiştir.

Hasan Attar Camii

İnşa kitabesi olmayan yapının iki adet onarım kitabesi bulunmaktadır. Hurufat defterlerindeki 1802 tarihli kayda göre Attar Hasan Efendi tarafından yaptırılmıştır. Aynı belgede harap olan mescidin Çavuşzade Hacı Mehmet Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Buna göre eserin 18. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği sanılmaktadır.

Onarım kitabesine göre cami harap durumdayken 1911 yılında Hacı Mehmet Efendi tarafından yeni baştan yapılmıştır. 1958 yılında ise eyvan kısmı onarılmıştır. Kısa ayaklar üstüne oturmuş çapraz tonozlarla kaplı harim kısmı oldukça basık ve loştur. Yapının özgün hali kibleye paralel tek sahnin olarak uzanan harim bölümüdür. Son cemaat mahalli sonradan ektir. Minare şerefesi altındaki yelpaze şeklinde oymalar yapının tek süslemeli bölümüdür.

Kadı Camii

Mehmet Paşa Camii

Hindioğlu Camii

Kayıtlara göre Kilis Zabiti Kör Hüseyin Ağa tarafından 1664 yılında yaptırılmıştır. Ancak yapıdaki özgün unsurlar Ağa'nın yaşadığı döneme ait değildir. Eserin 16. yüzyılın ilk yarısında yapılmış ve Kör Hüseyin Ağa'nın camiye onartarak bazı ekler yaptırmış olması mümkündür. Doğu ve batı yönlerinden girişi olan iki girişli bir avlusu vardır. Doğu girişindeki dehlizin üstüne kısa bir minare oturmaktadır. Minarenin sağındaki hücrenin altında Şeyh Osman Çelebi'ye ait olduğu söylenen, Selçuklu tekniğinde yapılmış bir türbenin cenazelik kısmı kalıntısı bulunmaktadır. Harim kısmı enine dikdörtgen planlıdır. Son cemaat mahalli üç kemerlidir. Kuzey köşelerindeki gömme ayakların iç yüzlerinde yer alan sivri kemerli nişlerin, zamanında 'Sadaka Taşı' olarak kullanıldığı anlatılmaktadır.

Kadı Camii

Kayıtlara göre "Karakadı" adıyla tanınan Ali bin Ahmet Alaeddin er-Rumi tarafından 16. yüzyıl başlarında yaptırılmıştır. Bu yüzden Kadioğlu ve Karakadı adlarıyla da anılır. Karakadı Kilis'in Osmanlı Dönemi'nde fetihten önce ve fetih sırasında tahririni yapmış, yaptığı deftere Defter-i Atik adı verilmiştir. Özgün olarak kare planlı olan cami, sonradan 19 ve 20. yüzyılda yapılan onarımlarla doğu-batı yönünde genişletilmiş ve enine uzanan dikdörtgen plana kavuşmuştur. Düz çatılıdır. Kible duvarında, biri sonradan genişletilen bölümde, iki mihrabı vardır. Minber sonradan yapılmıştır. Çapraz tonozlarla örtülü son cemaat yerinin önündeki avlu bölümü, siyah-beyaz taşlı geometrik zemin döşemesiyle kaplıdır. Caminin ana yapısından ayrı olarak kare bir kaide üstünde yükselen minare dikkat çekicidir. Şerefe altı mukarnaslarla bezelidir. 2007'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonu yapılmıştır.

Mehmet Paşa Camii

Kayıtlara göre İbrahim Efendi tarafından 1719 yılında yaptırılan cami ve medrese daha sonraları harap olunca, Halep Valisi Mehmet Paşa tarafından 1831 yılında yeniden yaptırılmıştır. Yapı, "Mehmet Ali Paşa Camii" ve "Öksüz Minare" isimleriyle de anılmaktadır. Bazı kayıtlarda ise Mehmet Paşa Camii Minaresi olarak geçmektedir. Bugün var olmayan cami ise İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa Camisi, Büyük Kütah Camisi ve Yeni Cami gibi adlarla anılmaktadır. Camiyle birlikte yapılan yirmi odalı medrese de yıkılmıştır. Cami ve medreseden geriye sadece giriş kapısı ve minare kalmıştır. Kilis'in en güzel minarelerinden biridir. Kare planlı bir kaide üzerine oturur. Kaidenin ön cephesinde altı köşeli bir yıldız motifi vardır. Şerefe altı gösterişli mukarnaslarla süslüdür, gövde rozetler ve çinilerle bezelidir. Şerefe korkuluğu kesme taştan farklı desenlerle kafes gibi yapılmıştır. Petek kısmında burma şeklinde yivli oymalar vardır. Külâh yivli kesme taştan yapılmıştır.

Muallak Camii

Kilis'te iki katlı olarak yapılmış tek camidir. Canbolatoğulları'nın kâhyası olarak bilinen Tanrıverdi Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır. Kilis muhassılı (tahsildar) olarak görev yapan ve Şamlı bir Türk olan Hasan Bey 1599 yılında vefat etmiştir ve mezarı avluda yer almaktadır. Buna göre inşa kitabesi bulunmayan yapının 16. yüzyılın son çeyreğinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bahsi geçen caminin II. Abdülhamid Han Albümleri'nde de fotoğrafı bulunmaktadır. Caminin alt katında dükkânlar ve depolar, üst katında ise ibadet bölümü yer alır. Bu bölüme üstteki yüksek terastan girilir. İbadet bölümünün üst katta yer alması ve minarenin giriş kapısı üstünde olması caminin "havada, boşlukta duran" anlamında "Muallak" ismiyle anılmasına neden olmuştur. Kapı üstüne oturan minarenin gövdesinde tek bilezik ve mukarnaslı tek şerefe vardır. 2007'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonu yapılmıştır.

Muallak Camii

Özbek Camii

Özbek Camii

Özbek Camii

Caminin kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Bugün kaybolmuş olan bir kitabede 1677 tarihinde hayırsever Yusuf Efendi tarafından yenilediği kaydedilmiştir. Eserin bu onarımdan önceki ve sonraki durumu hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. 1963-1966 yılları arasında halk tarafından genişletilerek onarılan caminin, eskiden günümüze kalan tek ögesi minaresidir. Camiinin kuzey batı köşesindeki minarenin kaidesinde dört mısralı bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeye göre minare 1689 yılında Abdülaziz isimli bir şahıs tarafından yaptırılmıştır. Düzgün kesme taştan yapılan minare köşeleri pahlı kare planlı bir kaide üzerine oturmaktadır. Yuvarlak ve kısa gövdeli minare tek şerefelidir. Şerefe altında üç sıra silme ve iki sıra mukarnas vardır.

Pirlioğlu Camii

İnşâ kitabesi olmayan eserin kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan çeşmenin kitabesi 1654 tarihli. Minare şerefesindeki mukarnasların ve son cemaat mahallindeki rozet kabartmaların stiline ve çeşme kitabesinden ötürü 17. yüzyıl ortalarında yapıldığı söylenebilir. Avluya üç ayrı yönden giriş vardır. Avluda caminin karşı tarafında dört göz hücre bulunmaktadır. Harim kısmı iki sahnalı kibleye paralel olarak enine uzanmaktadır. Cami oldukça yalın olup, son cemaat mahallindeki yuvarlak kabartma motifli rozet ve ortasındaki sekiz kollu yıldız, yapının tek süs ögesidir.

Pirlioğlu Camii

Pirlioğlu Camii

Tabakhane Camii

Tabakhane Camii

Tabakhane Camii

Caminin inşa kitabesi yoktur. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre avluda mezarı bulunan Şeyh Gökçe Ferdi Efendi tarafından yaptırılmıştır. Tarikat serpuşlu sandukasından Şeyh Gökçe Efendi'nin bir din âlimi olduğu anlaşılmaktadır. Kanuni zamanında yaşadığından, caminin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığı tahmin edilmektedir. Yapı, Hurufat Defterleri kayıtlarında Bağhane Camii, Şeyh Gökçe Camii Şerifi, Şeyh Gökçe Ferdi Camii ve Debbağhane Camii isimleriyle de anılmaktadır. Evliya Çelebi eserden 'kireç örtülü' olarak bahseder. II. Abdülhamid Albümleri'nde eski halini gösteren bir fotoğraf bulunmaktadır. Buna göre cami, beş kemer gözlü son cemaat mahalli ile birlikte üzeri toprak damlı, enine dikdörgen bir plan şemasına sahiptir. 1691 yılında Hacı Haydar tarafından inşa ettirilen minarenin şerefesi altında üç sıra mukarnas ve işlemeli silmeler vardır. Minare gövdesinde sekiz adet çini süsleme yer almaktadır. 2007'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonu yapılmıştır.

Şurahbil Hasane Türbesi

Şurahbil Zaviyesi yapıldığı dönemde, kentten uzatta ve kente hâkim bir tepe üzerinde yer almaktaydı. Zaviyenin haziresinde Şurahbil bin Hasene'nin gömülü olduğu söylenmektedir. Şurahbil bin Hasene Mekkeli sahabelerdendir. Habeşistan'a hicret edenler arasında yer almış olup, Hz. Peygamber ile birçok savaşa katılmıştır. Aynı zamanda vahiy katibliği de yapmıştır. Hz. Muhammed vefat ettiğinde Mısır'da elçi olarak bulunmaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminde Şam'ın fethine gönderilmiştir. Ürdün'ü savaşıyla, Taberiyye'yi barışla fethetmiştir. Kilis'te komutanlık yaparken, 639'da koleradan öldüğü bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin tekke olarak bahsettiği eserin kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Türbeye batıdan girilmektedir. Üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Biri büyük, biri küçük iki pencere ile aydınlanır. İç kısmında bezeme yoktur.

Şeyh Muhammed Bedevi Türbesi

Kilis'in batısında bir tepenin üzerinde olup; XIV. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı sanılmaktadır. Türbenin ait olduğu yapı kare planlı, dört kemerli ve üstü sivri kubbelidir. Şeyh Muhammed Bedevi'nin bu bölgeye geldiği ve 639 yılında burada şehit düştüğü bilinmektedir. Türbe ve tüm külliye Kilis Belediyesi ve hayırseverlerin yardımıyla restore edilmiştir.

Şeyh Muhammed Bedevi Türbesi

Şurahbil Hasane Türbesi

Şem'un Nebi Türbesi (Küt Küt Dede Türbesi)

Küçük kubbeli kagir bir yapıdır. Düzgün kesme taşlardan yapılmıştır. Doğu yönünde girişi olan yapının giriş kapısı ve pencerelerinde düz atkılar kullanılmıştır. Dikdörtgen planı olan türbe, mescit ve sanduka odası olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. XVIII. yüzyılda yapılan türbe, 1885 yılında onarım görmüştür.

Mozaikli Bazilika

Oylum Höyük'ün yaklaşık 200 metre batısında bulunan bu kalıntı VI. yüzyıla tarihlenen Erken Hristiyanlık Dönemi'ne ait bir bazilikadır. Uzun dikdörtgen planlı olduğu anlaşılan bu yapıda, yöresel taş (siyah renkli bazalt taş ile kireç taşı) kullanılmıştır. Batı yönünden girişi olan bazilikanın iç mekânı iki sıra sütunla üç nefe ayrılmıştır. Kazı sonucunda iki tane yazıt, çok miktarda Roma ve Orta Çağ dönemlerine ait sikke ve sütun kaidelerine ait kalıntılar bulunmasına karşın, bu sütunlara ait sütun başlıkları bulunamamıştır. Kırmızı, kahverengi, beyaz, gri, kavuniçi, siyah renkli taşlarla bitki (yaprak), malta haçı ve çeşitli geometrik (kesişen daire, baklava dilimi, kare ve zikzak) desenlerle bezenen bu döşeme mozaïği, Erken Bizans Sanatı Dönemi'nin özelliklerini yansıtmakta olup, yaklaşık 800 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır.

Havra

Kilis'te günümüze ulaşan tek Yahudi eseridir. Gaziantep-Kilis Yusuf Piçito Musevi Vakfına kayıtlıdır. Yapının duvarlarında beş adet İbranice kitabe bulunmaktadır. Yapım tarihi tam olarak bilinmemekte, 19. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı sanılmaktadır. Kayıtlara göre yapı Hahamhane, okul ve din görevlilerine ayrılan meşruta evlerinden oluşmuştur. Haham odaları büyük oranda yıkılmış durumdadır. Avlu ortasında altıgen bir havuz vardır. Havuz kenarlarında yıldız motifleri bulunmaktadır. İbadet bölümü cephesi üç kemerlidir. Kemerler üzerinde bitkisel süslemeler vardır. Yanlardaki pencerelerin üzerinde rozet tepe penceresi açıklıklar, ortadaki kapının üzerindeki tepe penceresi ise oyma süslemelidir.

Mozaikli Bazilika

Havra

3.5.3. Askerî Mimari Örnekleri

Ravanda Kalesi

Kilis il merkezine 28 kilometre uzaklıktaki Belenözü Köyü sınırları içinde yer alan Ravanda Kalesi (Ravendan Kalesi), yaklaşık 60 metre yüksekliğinde dik bir tepe üzerindedir. İlk inşa tarihi bilinmemekle birlikte, konum itibarıyla Afrin Vadisi'nin güvenliğinin sağlanması amaçlı olarak kurulduğu tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklara göre 11. yüzyılda Bizanslılar tarafından inşa edildiği ve kaleyi ele geçiren Türkler'in yanı sıra Haçlıların da kaleyi askerî amaçla kullandıkları bilinmektedir. 1176'da Eyyübiler tarafından ele geçirilen kalenin bu dönemde onarıldığı anlaşılmaktadır. Moğollar ve Memlûkluların yönetimine geçen kale, Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlı idaresine geçmiştir. Konumu sayesinde zaptetmesi oldukça güç bir kale olan Ravanda'nın, çeşitli uluslar tarafından sığınma ve savunma amaçlı kullanıldığı, sonraki dönemlerde önemini kaybettiği düşünülmektedir.

Ravendan Kalesi eteğine göre yaklaşık 60 metre yükseklikte olan koni biçimindeki dik ve sarp yamaçlı bir tepe üzerinde yer almaktadır. Biçimi ve konumu itibarıyla tüm Afrin Vadisi'ne hâkim durumda ve stratejik açıdan önemli bir mevkiide bulunmaktadır.

M.S. 6. yüzyıl ortalarındaki Antakya merkezli iki deprem ile, 951 - 952 yıllarında meydana gelen ve tüm Doğu Akdeniz'i etkileyen Suriye merkezli çok büyük bir depremden önemli ölçüde hasar görmüş olduğu tahmin edilmektedir. Kalenin ismi Arap kaynaklarında er-Ravendan, Haçlı belgelerinde Ravandel / Ravandel / Ravenel, Ermeni belgelerinde ise Areventan olarak geçmekte, günümüzde ise Ravanda olarak anılmaktadır.

Kale yapısı, konik tepenin topografik durumuna göre, en üst kısımdaki düzlüğe uyum sağlayacak tarzda oturtulmuş, bundan dolayı da düzgün olmayan dairemsi/oval bir biçim almıştır. En uzun ve en kısa uzunluğu 120 x 100 metre civarındadır. Bu haliyle biçim ve ölçüler bakımından Gaziantep Kalesi'yle benzerlik göstermektedir. Özellikle kale bedenleri kesme taştan yapılmış ve cins olarak da çevrede bolca bulunan yerli kalker taşlar ile bazalt kullanılmış olup, tepenin kenarında kesintisiz devam eden kale duvarları 10 adet kule ile desteklenmiştir. Avludaki anıtsal niteliği olmayan binalar düzensiz toplama taşlardan yapılmışlardır.

Ravanda Kalesi

Ravanda Kalesi

Ravanda Kalesi

Ravanda Kalesi

Ravendan Kalesi'nin kulelerinin tamamı harap halde olduğundan üst yapıları hakkında bilgi edinilememektedir. Bugünkü haliyle, ilk yapıldığına nazaran bir hayli onarım, tâdilât ve ilaveler geçirdiği için yapının çeşitli unsurlarında mimari farklılıklar görülmektedir. Bu durum en çok da kulelerde kendini belli etmektedir. Kulelerin bir kısmı dairesel, bir kısmı da altıgen, sekizgen gibi köşeli olup, bazıları çok düzenli geometrik biçimler göstermekte, bazıları ise arazinin yapısından dolayı simetrik olmayan veya düzensiz biçimlere sahiptir. Ravendan Kalesi'nde genellikle güney kulelerin yuvarlak, kuzey kulelerin ise köşeli yapıldıkları görülmektedir.

Kaleye güney'deki bir girişten girilmekte ve burada bir kapı avlusu bulunmaktadır. Kale bedenlerinden başka, bununla bağlantılı binalarda da kalker kesme taşlar kullanılmıştır. Bunların üst örtüleri genellikle kemerler ve tonoz örtülüdür. Yine, onarım dönemlerine göre farklılık gösteren mekânların örtüleri, beşik tonoz ve çapraz tonoz şeklinde, çoğu dökme-kalıp tekniğinde, daha önemli olanları da kesme taştan inşa edilmiştir. Kuleler de beden duvarları gibi topografik şartlardan dolayı araziye uymak zorunda kalmış, bu yüzden muntazam olmayan boyut ve biçimler göstermiştir. Üst örtüleri genellikle tonozdan ibaret olan kulelerde havalandırma ve aydınlanma için tepe kısımlarında birer pencerenin yer aldığı saptanmıştır. Kuleler, beden duvarı yüzeyine nazaran 7 – 8 metre kadar dışarı taşmaktadır. Beden duvarlarında ve kulelerde düzenli olarak ince uzun mazgal açıklıkları görülmektedir. Beden duvarları bazı yerlerde büyük ölçüde yıkılmış olup, kulelere yakın olan bazı yerlerde de 10 metre yüksekliğe kadar sağlam kalabilmiştir. Kulelerin sağlam kalabilen bölümlerinden iki katlı oldukları anlaşılmaktadır.

Giriş kapısının doğusunda ve 10-15 metre kadar aşağıda görülen dikdörtgen biçimli bir yapının, Gaziantep, Tılbaşar ve Halep kalelerinde de görüldüğü gibi bir ön kule olduğu düşünülmektedir. Bu ön kulenin buradaki görevinin Kale'nin giriş kapısını kontrol etmek olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kalenin avlusunda güney ve güney-batı duvarı boyunca, bir tanesi mescid olmak üzere sıralanmış mekânlar ile biri kuzeyde, birisi kuzey-doğuda diğeri de eski karakol kalesinde olmak üzere üç sarnıç görülmektedir.

Mescidin, ayakta kalmış olan kısımlarına göre dikdörtgen biçiminde yapılmış olduğu anlaşılmakta olup, yapı tipi itibarıyla Selâhaddin Eyyubî'nin tamirâtı sırasında yapılmış veya onarılmış olduğu tahmin edilmektedir. Tamamı kesme taştan inşa edilmiş, üzeri ise güçlü kemerlerin taşıdığı beşik tonozla örtülmüştür. Batı duvarı içinde görülen üç dilimli niş de yine döneminin sanat anlayışını yansıtan unsurlardandır. Bunların dışında, mahiyeti tam olarak anlaşılamayan küçük yapılar saptanmıştır.

Mardin

Mardin

3.6. MARDİN

Mardin, Güneydoğu Anadolu'nun farklı bir yapılaşma gösteren ilginç yerleşmelerindendir. Kent, Mazı Dağları'nın (Masius) güney yamaçlarında, doğudan batıya 2.500 metre uzunluğunda, 500 metre genişliğinde bir alana kurulmuştur. Kaleden ve karşıdan bakıldığında, Mardin evleri birbiri üstüne yığılmış gibidir. Doğal konumdan doğan bu üst üstelik ve sıkışık yapılaşma, kente özgün bir görünüm kazandırmaktadır. Çevrenin görünümüyle kale eteğinden başlayarak ovaya doğru teraslar biçiminde inen ak evler, ilginç bir çelişki yaratmaktadır.

Tarihî Mardin kenti farklı kültürlerin birarada yaşadığı bir kent olarak özgün bir dokuya sahiptir. Kültürel çeşitliliğe ek olarak özgün doğal çevresi de kentin şekillenmesinde son derece etkili olmuştur. Kente karakterini veren doku özellikleri, temelde iklimsel koşullar ve topoğrafyanın getirdiği kısıtlamalara çözüm olarak geliştirilen mekânsal çözümler olduğu gözlenmektedir. Denizden 1000-1200 metre yükseklikte yerleşmiş olan tarihî Mardin kentinde karasal iklim hakimdir Mardin Kalesi yamaçlarında yerleşmiş olan dokunun, yapı malzemesi, yapıların yanyana geliş düzeni, boyutlar, mimari detaylar açısından çevresi ile bir bütün oluşturduğu görülmektedir. Sokak dokusuna bakıldığında da kendine özgü yapısı dikkat çekmektedir. Sokakların organik geometrisi, topografyadan kaynaklanan merdivenli sokak çözümleri, sokağa gölge yapacak şekilde birbirine yakın olarak konumlanmış yapılar veya sokağı sınırlayan yüksek duvarlar dokuya ayrı bir kimlik kazandırmaktadır. Sokakların kesiştiği alanlardaki manzaraya açılan küçük meydancıklar, çıkmaz sokak gibi görünen fakat "Abbara" olarak adlandırılan üstü kapalı geçitlerle birbirine bağlanan mekânlar, merdivenli sokaklar, dokunun kendine has karakterinin oluşmasında önemli unsurlardır.

Sokaklardan görelili olarak geniş olanlar "iskak", patika biçimindekiler ise "zabok" olarak adlandırılmaktadır. Sokaklar arasında genişlik açısından belirgin farklılıklar görülmemektedir. Sokak genişlikleri genel olarak birbirine yakın ve organik bir yapıda olmalarına rağmen sokakların birbirleri ile bağlantı sayıları ve erişilebilirlikleri arasında farklılıklara bulunmaktadır. Yerleşmenin ortasından doğu-batı doğrultusunda geçen 1. Cadde ve paaralet diğer sokaklar süreklilik gösterirken, kuzey-güney yönündeki bağlantılar daha kesiklidir. Merdivenli sokaklar ile organik dokuda yapıların birbiri ile birleştiği noktalarda geçişi sağlayan abbaralar, dokuya kendine özgü bir karakter katarken, sokakların sürekliliğini sağlamada da önemli bir görev üstlenmektedir.

Mardin, Anadolu ev mimarisinde, Orta Anadolu'nun Niğde, Kayseri şehirlerde daha yaygın olarak da Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde örneklenen ve Kuzey Suriye ile benzeşen taş mimarinin görüldüğü önemli şehirlerden biridir. Gerçekten de bölgede çok sayıda ocağı olan sarı kalker taşı, yapı üretimine egemen olmuş, ahşaba, kapı, pencere, asma kat gibi zorunlu kullanımları dışında yer verilmemiştir. Böylece taş, süslemeden, taşıyıcı sisteme kadar her yapı elemanını belirlemiştir. Bu mimarinin biçimlenmesindeki etkenlerden bir diğeri bölgenin iklimidir. Ayrıca mimaride önemli bir yere sahip eyvan, revak gibi yarı açık mekânlar, özellikle batı güneşine karşı gölgede kalabilecek biçimde yönlendirilmiştir. Tarihsel geleneğin günümüze dek sürdürülmesinin bir sonucu olarak özgün mimari karaktere sahip bir yapılaşmayla birlikte anılan Mardin'in, kentle özdeşleşen kagir evleri, gerek plansal özellikleri gerekse malzeme ve bezemeleriyle Anadolu konut mimarisinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Mardin evlerinde kullanılan malzeme taştır. Ancak kullanılan bu taş normal taştan farklı olarak adlandırılan açık renkli sarımsı yapıdadır. Bu taşların en büyük özelliği kesilebilir ve rahat işlenebilir olmasıdır. Bu sayede zengin süslemeye olanak vermektedir. Kolay işlenen ve ocaktan çıkartılan bir süre sonra sertleşen bu kireçli oluşum, Mardin yapılarının her döneminde olduğu gibi bugün de kullanılmaktadır. Bu evlerde herhangi bir sıva malzemesi kullanılmaz. Duvarların örülme işleminde ise kireç harcı kullanılmaktadır.

Mardin evleri kalenin eteklerinden ovaya doğru birbiri üzerine yükselen teraslar halinde, tepenin güney yamacına yerleşmişlerdir. Tarihsel geleneği günümüzde sürdüren yapılaşma ile özgün bir mimari gelişmiştir. Mardin'deki tüm yapıların ön avlular güney cepheye bakmaktadır. Mezopotamya Ovası'na açılan yapılar tepenin eğimi üzerinde kuruldukları için en az iki katlıdır. Hiçbir evin gölgesi birbirinin üzerine düşmemektedir. Güneş ışınlarının aksine düzenlenen daracık sokaklar yazın kavuruculuğunda sıcaktan korur.

Eski Mardin evleri harem ve selamlık denilen iki bölümden oluşmaktadır. Erkeğin konuklarını ağırladığı selamlık, taş işçiliği açısından evin en çok özen gösterilmiş odasıdır ve bölümde genellikle kahve ocağı bulunmaktadır. Harem bölümünün odalarında işlevsel bir ayırım gözetilmemiştir ve odalar; yemek, yatmak ve oturmak için kullanılır. Günümüzde ise bu harem odalardan biri konuk odası düzenlenmektedir. Odalar avluya bakacak biçimde sıralanmıştır. Yaz geceleri eyvanlar yatmak için de kullanılmaktadır. İklim nedeniyle kapı ve pencereler küçük tutulmuştur.

3.6.1. Sivil Mimari Örnekleri

Kayseriye (Bezestan)

Mardin ana caddesinin güneyindeki Ulu Cami'nin kuzeyinde ve çarşı içerisinde bulunan Kayseriye'nin büyük bir bölümü yıkılmıştır. Kitabesi günümüze gelemediğinden yapım tarihi konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Halk arasında Bedestan ismi ile de tanınmaktadır. Farklı zamanlarda yapılan onarımlarla ilk halinden uzaklaşmış ve büyük bölümü yıkılmıştır. Bazı kaynaklarda Kayseriye'nin 1487–1502 yıllarında yapıldığı konusunda bilgilere rastlanmıştır. Yapı kesme taştan yapılmış olup, güneyindeki çarşı içine açılan bir sıra tonozlu dükkân bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı olup, ortaya koyduğu plan seması ile Osmanlı bedestenleri ile benzerlikleri görülmektedir. Mardin yöresinde uygulanan bir paye etrafında dört çapraz tonoz sistemine dayanılarak yapılmış bir bedesten örneğidir. Günümüze gelen kalıntılarda bu bölümlerin içerisinde derin nişler olduğu görülmektedir. Kayseriye'nin üst örtüsü çapraz tonozlu olup, içerisi de payelerle üç bölüme ayrılmıştır. Ayrıca bu payelerin üzerlerinde iç kısımların aydınlatılması için kare şeklinde delikler açılmıştır.

Revaklı Çarşı (Tellallar Çarşısı - Sipahiler Çarşısı)

Mardin il merkezinde Reyhanîye Camisi'nin batısında bulunan Revaklı Çarşı'nın yapım tarihi bilinmemektedir. Kitabesi günümüze gelemediği gibi kaynaklarda da kimin tarafından yaptırıldığı hakkında yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Çevresindeki revaklardan ötürü bu çarşıya Revaklı Çarşı ismi verilmiştir. Kesme taştan yapılmış olan çarşı, ortasından geçen bir yolun iki yanında sıralanmış revaklar ve arkalarındaki beşik tonozlu dükkânlardan meydana gelmiştir. Çarşının doğusunda, önünde çapraz tonozlu bir revak başlangıcı olan ve oldukça derin biçimde bir eyvan görünümünde bir dükkân yer almaktadır. Revak sıralarının güneyde bittiği yerde, çarşının diğer bölümlerine geçen basamaklara yer verilmiştir. Değişik dönemlerde yapılan onarımlarla çarşı özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

Kervansaray

Mardin ana caddesi üzerinde bulunan Mardin Kervansarayı, yöredeki tek kervansaraydır. Kitabesi günümüze gelememekle beraber mimari üslubundan XII - XIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kervansaray dikdörtgen planlı olup, avlunun çevresinde iki katlı revaklı mekânlardan meydana gelmiştir. Giriş eyvanının iki yanında beşer dükkân bulunmaktadır. Ayrıca avlunun çevresinde çapraz tonozlu revakların arkasında, tonozlu odalar bulunmaktadır. Kuzey yönündeki tek kat yüksekliğindeki bir eyvan ve yanında da bir çeşme bulunduğu bilinmektedir ancak bu bölüm günümüze ulaşmamıştır. Kervansarayın kuzey yönündeki bölümler beşik tonozlu geçitlerle doğu ve batıdaki dikdörtgen mekânlarla bağlantılıdır. Ahır olarak kullanılan bu yerlerin üzerleri payelerle desteklenmiş, tonozlarla örtülüdür. Üst kattaki avlu çevresinde bulunan revakların arkasında yine tonozlu odalar sıralanmıştır. Günümüze özelliğinden büyük ölçüde uzaklaşmış olarak gelen kervansarayın üst kat revaklarının bazı bölümleri restore edilmiştir. Vakıf ve arşiv kayıtlarında Mardin'de biri Artuklu, ikisi Akkoyunlu olmak üzere iki kervansarayın daha olduğundan söz edilmişse de bunlardan hiçbirisi günümüze gelememiştir.

Hatuniye Hamamı

Mardin merkezde Savurkapı Mahallesi'ndedir. Yapının üzerinde tarihçesi hakkında bilgi verecek herhangi bir yazıt yoktur. Ancak yazılı kaynaklarda hamamın, 1175- 1185 yılları arasında, Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin hanımı ve Kutbeddin İlgazi'nin annesi Sitti Radviyye tarafından yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 21.09.1979 tarih ve A-1933 sayılı kararıyla tescillenen ve günümüzde sağlam olan hamam, biri 1958 tarihinde olmak üzere farklı dönemlerde onarım geçirmiştir. Yapı, tek hamam olarak meyilli bir arazide inşa edilmiştir ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan, kareye yakın dikdörtgen bir plan göstermektedir. Eser tek bölümlü, sıcaklık kısmı merkezi planlı dört eyvanlı ve dört köşe halvetli olan hamamlar grubuna girmektedir. Yapı, soyunmalık, soğukluk, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşur. Hamam dönüşümlü olarak, hem erkekler için hem de kadınlar için hizmet vermektedir.

Yapının dış cephelerinde kırma taş malzeme kullanılmıştır. Dış cephelerde herhangi bir süsleyici unsur bulunmamaktadır. Kuzey cephe ihata duvarıyla kapatılmıştır. Batı cephe külhana açılan basık kemerli, dikdörtgen formlu kapıyla hareketlendirilmiştir. Güney cephenin ortasında iç mekâna açılan basık kemer açıklıklı, dikdörtgen formlu giriş kapısı mevcuttur. Kapın batısında dikdörtgen formlu bir pencere bulunmaktadır. Kapının doğusunda ise altta dikdörtgen formlu düz atkılı iki pencere üstte mazgal bir pencere yer almaktadır.

Emir Hamamı

Mardin'in güneyinde, Mardin'i kesen ana cadde üzerinde bulunan bu hamamın kitabesi günümüze gelemediği gibi, kaynaklarda da onunla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Farklı zamanlarda yapılan onarım ve eklerle mimari üslubundan uzaklaşmıştır. Hamamın farklı bir plan göstermesi daha önce yapılmış olan bir yapının üzerine ve onun temellerinden yararlanılarak yapıldığına işaret etmektedir. Hamam, yan yana iki büyük kubbeli mekândan meydana gelmiştir. Soyunmalık kısmı üzerinde aydınlık feneri olan büyük bir kubbe ile örtülüdür. Buradan dar bir kapı ile sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık merkezi tromplu bir kubbe ile örtülü olup, köşelerine eyvanlar yerleştirilmiştir. Bu eyvanların arasına da sekizgen planlı küçük hücreler eklenmiştir.

Ulu Cami Hamamı

Mardin Ulu Cami Mahallesi'nde bulunan bu hamamı, Artuklu Sultanı Melik Salih (1312-1363) Ulu Cami'ye vakıf olarak yaptırmıştır. Hamamın kitabesi bulunmamakla beraber, vakıf kayıtlarından ve mimari yapısından XIV. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Ulu Cami'nin doğusundaki bir sokaktan basit bir kapı ve beşik tonozlu bir mekândan girilen hamam dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Kesme ve moloz taştan yapılan hamamın soyunmalık kısmı yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Soyunmalığın doğusunda ortadaki payenin iki yanında iki kemerli çapraz tonozlu bir mekânın oluşu dikkati çekmektedir. Soğukluk kısmı dikdörtgen planlı olup, üzeri beşik tonozla örtülüdür. Buradan geçilen sıcaklık kare planlı, üzeri kubbe ile kapalıdır. Bunun dışında dört köşesine beşik tonozlu eyvanlar yerleştirilmiştir. Ayrıca sıcaklığın köşe hücreleri küçük kubbelerle örtülüdür.

Yeni Kapı (Bab-ı Cedit) Hamamı

Mardin Yeni Kapı (Bab-ı Cedit) Mahallesi'nin güneyinde bulunan bu hamam, Melik Muzaffer Kara Arslan'ın (1258-1285) vakıfları arasındadır. Bu nedenle de XIII. yüzyılda yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Hamam Evkaf Memuru Sükrü Efendi tarafından 1915 yılında onarılmıştır. Günümüzde kalıntıları bulunan hamamın moloz taş ve kesme taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Kalıntılara dayanılarak soyunmalık kısmının değişik bir plan gösterdiği anlaşılmaktadır. Soyunmalık beşik tonozlu olup, buradan ılıkığa geçilmektedir. Sıcaklık dört eyvanlı ve dört köşesinde tromplar bulunan kubbeli odalar ile orta bir mekândan meydana gelmiştir.

Maristan (Emüniddin Külliyesi) Hamamı

Mardin Mâristan (Mesken) Mahallesi'ndeki Emüniddin Külliyesi'nin bir bölümünü oluşturan hamam, XII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Mardin'deki ilk Türk hamamı olan bu yapının yalnızca soyunmalık bölümü günümüze gelebilmiştir. Hamam günümüze oldukça harap bir durumda gelmiştir. Çeşitli araştırmalarda, hamamın yıkılmadan önce çizilen plan krokisinden haç şeklinde bir sıcaklığı olduğu ve buraya da çeşmenin arkasındaki bir geçitten ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Hamamın soyunmalık kısmı büyük ve tek kubbeli olup, içerisinde nişler bulunmaktadır. Bu hamamın hasta tedavisinde kullanıldığı çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir. Bu bakımdan külliye hamamının Anadolu'daki ilk tıp şifahanesi olarak yapıldığı da düşünülmektedir.

Radviyye Hamamı

Mardin'in kuzeyinde Gül Mahallesi'nde, Radviyye Medresesi'nin güneyinde bulunan hamam, XII. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Yanındaki medresenin duvarına kazınmış olan 1206 tarihli vakfiyede hamamın da ismi geçmektedir. Bu durumda hamam 1206 tarihinden önce yapılmıştır. Kesme ve moloz taştan yapılan hamam, soyunmalık, ılık ve sıcaklık bölümlerinden meydana gelmiştir. Dikdörtgen planlı hamamın soyunmalığı dar ve uzun bir plan göstermesine karşılık sıcaklık bölümü kareye yakın planlı ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu mekânın dört tarafına beşik tonozlu dört eyvanlı ve dört kubbeli köşe hücreleri yerleştirilmiştir.

Emünüddin Çesmesi

Mardin Mâristan (Mesken) Mahallesi'nde, Artuklu Sultanı Necmeddin Ilgazi (1108– 1122) yaptırmış olduğu Emünüddin Külliyesi'ne bir de çeşme ilave etmiştir. Çeşme yöresel taştan niş içerisinde bulunmakta olup, kitabesi günümüze gelememiştir. Ayna taşı ve önündeki yalak taşının yanı sıra arkasında çeşmeye su getiren künkler bulunmaktadır.

Altunboğa Medresesi Çesmesi

Mardin'de Altunboğa Medresesi XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başında yapılmıştır. Bu medreseden günümüze yalnızca çeşmesi gelebilmiştir. Bir eyvan içerisinde bulunan çeşme kesme taştan yapılmıştır. Çeşmenin sivri kemerli nişleri olup, arkasında da deposu bulunmaktadır.

Kasımiye Medresesi Çesmesi

Mardin'in güneyinde Akkoyunlu Sultan Kasım'ın 1487–1502 yılları arasında yapımını tamamladığı medresede, avlusunun ana eyvanı içerisinde bir de çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin kitabesi bulunmamaktadır. Ancak, medrese ile birlikte yapıldığı sanılmaktadır. Avlunun kuzeyindeki havuzlu ana eyvanın yanındaki niş içerisinde bulunan bu çeşme sivri kemerli olup, önünde yalak taşı ve arkasında da su haznesi bulunmaktadır.

Savur Kapı (Ayncevzi Bab-ı Savr) Çesmesi

Mardin'de Savur Kapı Medresesi'nin içerisinde bir de çeşme bulunmaktadır. Çeşme medresenin bir bölümünü oluşturduğu gibi bulunduğu yere merdivenle çıkılmaktadır. Çeşmenin medrese ile birlikte XIII.-XIV. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Sivri kemerli nisin içerisine dikdörtgen mermerden ayna taşı yerleştirilmiştir. Çeşme yakın tarihlerde restore edilmiştir.

Mardin Müzesi

Bugün Mardin Müzesi olarak kullanılan eski Süryani Katolik Patrikhanesi ile hemen bitişiğindeki Meryemana Kilisesi, 19.yüzyıl ortalarında inşa edilmiştir. Tam 21 sütun üzerine oturtulan kilisede kemer, yuvarlak taş sütunlar ve avlu korkulukları bulunmaktadır. Patriğin oturma yeri ve vaaz yeri ahşap zeminde, üzüm salkımlı motiflerle bezenmiştir. Kültür Bakanlığı'na 1988'de devredilen Patrikhane'nin bir kısmı XIX. yüzyıl başlarında yol yapımında yıkılmıştır. Mardin Müzesi'nde, Eski Tunç, Orta Tunç, Geç Tunç, İlk Demir Çağı, Assur, Urartu, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Artuklu ve Osmanlı devirlerine ait seramikler, damga ve silindir mühürler, sikkeler, kandiller, figürinler, gözyaşı şişeleri, takılar ve vazolar sergilenmektedir. Müzede arkeoloji ve etnografya sergi salonları, kütüphane, konferans ve dinlenme salonları yer almaktadır.

Dunaysır Köprüsü

Mardin Kızıltepe (Dunaysır) ilçesinde bulunan Dunaysır Köprüsü'nün XII.-XIII. yüzyılda Artukoğulları zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Kitabesi günümüze gelememiştir. Günümüzde harap halde olan bu köprü, beş gözlü olarak yapılmıştır. Köprü'nün ortadaki gözü diğerlerine göre daha büyük olup, iki yanındaki ikişer göz de sivri kemerli ve daha küçüktür. Kesme kireç taşı ve moloz taştan yapılmış olan köprü'nün Artukoğullarından Artuk Aslan Bin Ilgazi Bin Albi Bin Temurtaş Ilgazi tarafından yaptırıldığı bazı kaynaklarda belirtilmiştir. Köprü'nün taş işçiliğinde malzeme ve yapım farklılıkları görülmektedir. Bu da köprü'nün farklı zamanlarda onarıldığını göstermektedir.

Dara Antik Kenti

Mardin'in güneydoğusundaki Oğuz Köyü'nde yer almaktadır. Bugün küçük bir köy yerleşmesi halinde olan ören yeri, eski Mezopotamya'nın en önemli kentlerindendir. Kent, İran Hükümdarı Darayuvaşi tarafından kurulmuş, çeşitli dönemlerde İranlılarla Romalılar arasında el değiştirmiş, Emevi ve Abbasilerden sonra da XV. yüzyılda Türklerin eline geçmiştir. Dara Kent Kalıntıları kayalar içinde oyulmuş, çevresi 8-10 kilometreyi bulan geniş bir alana yayılmış mağara evlerden oluşmaktadır. Buradan çıkan taşların kentin diğer bölümünde kullanıldığı görülmektedir. Mağaraların doğusunda yer alan kaya mezarları Kuruçayla sınırlanmaktadır. Asıl kent çevresi 4 kilometre surla korunmuştur. Güney ve kuzeye açılan iki kapısı vardır. İçkale kentin kuzeyinde ve 50 metre yüksekliğindeki tepenin üst düzlüğüne kurulmuştur.

Dara Antik Kenti

Dara Antik Kenti

Dara Antik Kenti

Dara Antik Kenti

Dara Antik Kenti

Bugün tepe üzerinde yerleşim olduğundan, kalenin temel izlerinden başka bir şeyi kalmamıştır. Kent kalıntıları içinde kilise, saray, çarşı ve depoları, zindan, tophane ve su bendi halen görülebilmektedir. Köyün kuzeyinde, güneye doğru inen kayalar oyularak, görkemli bir su bendi yapılmıştır. Ayrıca köyün etrafında kayalara oyulmuş Geç Roma-Erken Bizans'a yani 6.yüzyıla tarihlenen 6-7 mağara ev bulunmaktadır. Dara Antik kentinde son yıllarda yapılan kazılar nekropol alanında ve ikinci büyük sarnıç yapısında kazı ve temizleme çalışmaları devam etmektedir. Müze Müdürlüğüne antik kentin tespit çalışmaları yapılmış olup, ana giriş kapısı, agora, su sarnıçları, şarap mahzenleri ortaya çıkmıştır. Ören yerinde bulunan mozaiklerin, güvenlik tedbirlerin alınarak yerinde teşhirinin sağlanması amaçlanmaktadır.

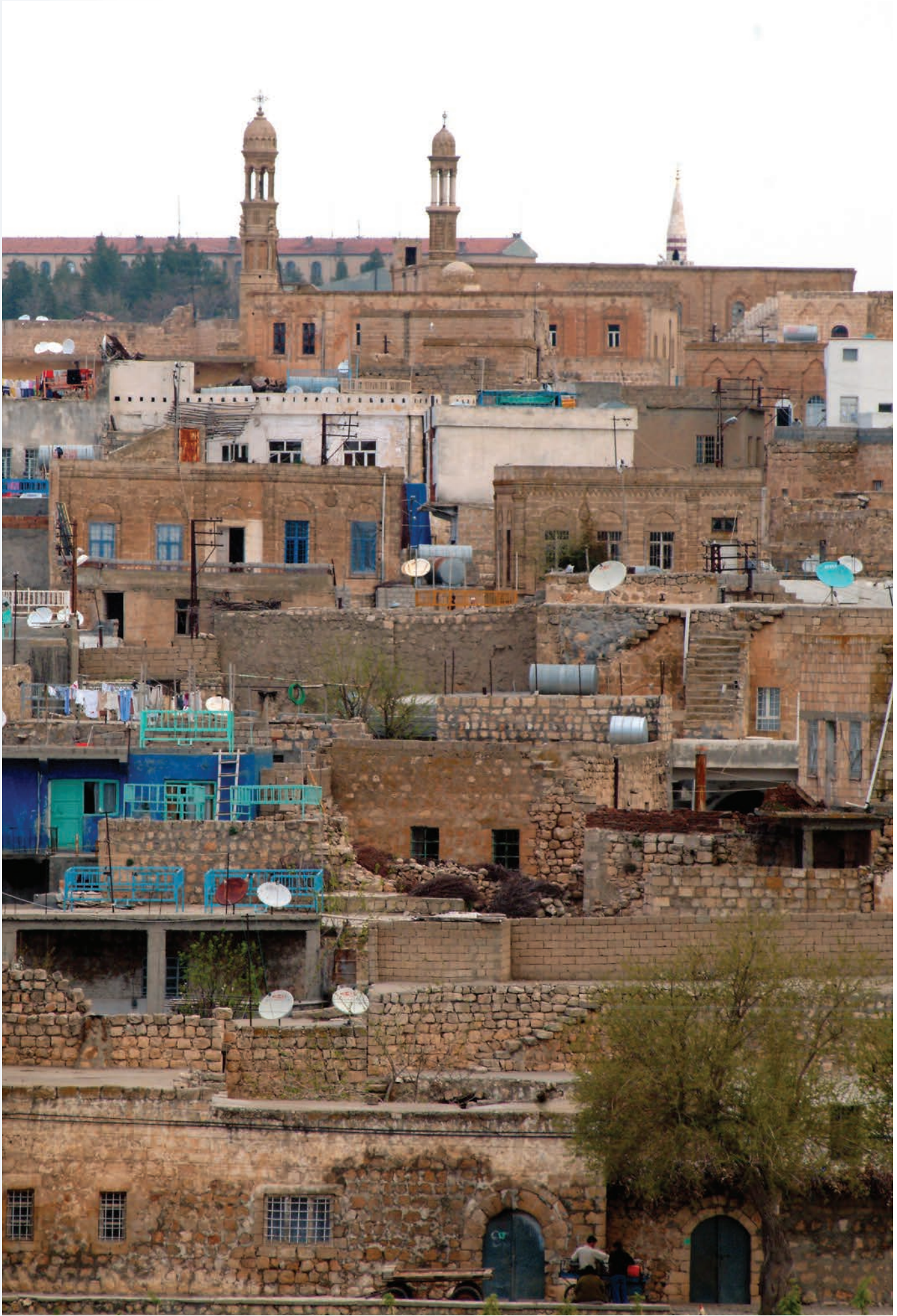
Midyat

Midyat

Midyat

Midyat

Mardin iline bağlı bir ilçe olan Midyat, kültürel zenginliği ve çeşitliliğiyle ilgi çeken bir yerleşimdir. Farklı kültürleri ve inançları kentsel dokusunda barındıran bir merkez olarak, bölgenin diğer yerleşimlerine göre kendine has bir görünüm sunmaktadır. İlçede, farklı kültürlerin etkisiyle oluşmuş çok renkli bir mimari biçim görülmektedir. Farklı inançlara ait ibadet mekânları (manastır, kilise, cami) ile hanlar, ticaret alanları ve çok sayıda geleneksel evden oluşan tarihî dokusuyla, özgün niteliklerini büyük ölçüde korumaktadır.

Midyat geleneksel kent dokusu, yoğun ve sıkışık bir görünüm sunmaktadır. Yerleşme, topografyaya uygun gelişmiş, evler bitişik nizamli ve avluludur. Merkezinde ve özellikle yüksek kesimlerde gösterişli, kenar mahallelere doğru ise daha mutevazı konutlar göze çarpmaktadır. Evler genellikle bir avlu etrafında yapı kanatlarının sıralanmasından oluşmuştur. Bu kanatların yükseklikleri dört kata kadar çıkabilmektedir. En çok iki katlı evlerin tercih edildiği kentte, ihtiyaç duyuldukça evlerdeki avlunun bir kenarına veya evin uygun bir yerine yeni bir yaşama birimi eklenmiştir. Servis mekânları ve ıslak hacimler, ev halkı tarafından ortak kullanılmaktadır.

Midyat evleri, avlu, teras, dam, eyvan, revak, balkon ya da oda gibi çok amaçlı mekânlar ve ahır, kiler gibi özelleşmiş mekânlardan oluşmaktadır. Bölgedeki diğer yerleşim yerlerinin aksine, harem-selamlıklı plan düzeni görülmektedir. Midyat'ta yer alan çok sayıda geleneksel konut bol süslemeli cepheleriyle oldukça etkileyicidir. Kalker taşı-
nın işlenmesindeki kolaylık sayesinde gelişmiş bir süsleme sanatı oluşmuş, bu durum cephelerde ince bir taş işleme sanatının uygulanmasına olanak sağlamıştır. Sokak cepheleri, avlu cephelerine göre daha sadedir. Sokak cephelerinin sadeliğine karşın içe dönük avlu cepheleri, özellikle büyük ve zengin ailelerin evlerinde çok renkli bir mimari biçim sunmaktadır. Avlu cephelerinde süslemeli kapı, pencere, eyvan ve revakların oluşturduğu kemer boşlukları ile değişik süslemeli silmeler, korkuluklar ve yazıtlar yer almaktadır. Genellikle eyvanlı cephe, eyvan yoksa aralıklı cephe değişik süsleme ve bezemelerle ön plana çıkarılmıştır.

Midyat

Midyat

Midyat

Midyat

Midyat tarihi kent dokusu, yeni kentin eski kent dokusundan kopuk olarak gelişmesi sonucu, oldukça iyi korunmuştur. Midyat'ta kentsel sit kararı alınmış ve Midyat ve Estel kentsel sit alanlarının koruma imar planları tamamlanmıştır. Kentsel sit alanı içinde, biri Kaymakamlığa ait Devlet Konukevi, diğeri yine eski bir konak restore edilerek düzenlenmiş bir otel hizmet vermektedir. Ayrıca, Midyat kentsel sit alanı girişinde telkari ürünleri ağırlıklı, turizme yönelik çok sayıda iş yeri açılmıştır. Midyat Belediyesi tarafından restorasyonu sürdürülen tarihi konak Belediye Kültür Evi olarak hizmete açılacaktır. Mardin Valiliği ve Midyat Kaymakamlığı tarafından başlatılan "Tarihi Dönüşüm Projesi" kapsamında tarihî konakların restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Proje kapsamında Akçakaya ve Işıklar Mahallesi'nde bulunan tarihi yapıların dış cepheleri aslına uygun olarak yeniden düzenlenmektedir. Düzenlenen Estel Köşk Meydanı, eski taş evlerden meydana gelen dokusuyla güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Midyat Kent Müzesi ise Harap ve yıkık durumdaki tarihî han durumundayken Midyat Belediyesi'nin olanaklarıyla onarılarak, 2007 yılında hizmete açılmış, yerli ve yabancı turistlerin gözde mekânı haline gelmiştir. Müzede ilçeye ait fotoğraflar, gündelik hayata ilişkin objeler sergilenmektedir.

Midyat- Mor Kuryakos Kilisesi

Savur

Savur'da Geleneksel yerleşmenin Özellikleri

Savur geleneksel kent dokusu, karşılıklı iki tepenin yamaçlarındaki yerleşim alanlarından oluşmaktadır. Kalesi, topografyaya göre biçimlenmiş sokakları, çarşısı, sosyal ve kamu yapıları, konakları ve evleri geleneksel yerleşim düzeninin özgün değerlerini yansıtmaktadır. Dağlık bir bölgede kurulmuş olan ilçenin batısını sınırlayan çevre yolunun altından Savur Çayı geçmektedir. Derenin hayat verdiği ovalar, yeşillikler ve ormanlarla kaplıdır. Kuzeydeki tepenin üstünü kuşatan, ancak günümüze sadece kalıntıları ulaşan Savur Kalesi'nin sardığı alanın, ilk yerleşim bölgesi olduğu düşünülmektedir.

Savur yerleşim alanı Devlet, Evren ve Gazi adlı üç mahalleden oluşmaktadır. Geleneksel kent dokusunun en belirgin özelliği, organik düzendeki sokaklardır. Topoğrafyanın etkisinin büyük olduğu sokaklarda, önceden düzenlenmiş bir biçimlendirme yoktur. Doğal süreçte, yapıların parsel oturmasından sonra geriye kalan alanlar sokakları oluşturmuştur. Yerleşime bağlı olarak doğu-batı, kuzey-güney ve ara yönlerde gelişen sokaklar, her iki tepenin yamaçlarına dik, paralel, kıvrımlı olarak ilerlemekte, yer yer bazı düz alanlarda birleşmektedir. Yamacın alt yönünde birbirine paralel iki caddenin yer yer bağlandığı dik sokaklar Mardin'de olduğu gibi basamaklandırılmıştır. Bazıları da eğimin fazlalığından adeta merdivene dönüşmüştür.

Geleneksel yaşamın ağır bastığı kentte, at ve eşeklerle taşımacılık günümüzde de devam etmektedir. Savur'da, genişliği 1,80 metre ile 5,30 metre arasında değişen sokakların bir kısmı günümüzde özgün dokusuyla uyum göstermeyen kilitli parke taşıyla kaplanmıştır. Geriye kalanları da doğal taş zemin ve toprak olarak bırakılmıştır. Konakların ve büyük evlerin çevresinden geçen sokakların kesişme noktalarında, meydan olarak nitelendirilebilecek alanlar bırakılmıştır. Bu alanlarda odun kesme, tandırlarda ekmek pişirilmesi gibi işler için kullanılmaktadır.

Kentin yerleşim alanı, bazı alanlarda yoğun ve sıkışık bir görünümündedir. Kuzey-güney doğrultusunda gelişen kent bütünü önceden planlanmamış, ihtiyaç oldukça yeni evler eklenmiştir. Her iki tepenin üst noktalarından itibaren çevreye kıvrımlar halinde yayılan dokuda, konak ve büyük evlerin parselleri adalar şeklinde düzenlenmiştir. Diğer evler, ara parsel, tek yönden bitişik köşe parsel, çift yönden bitişik köşe parsel veya topografyayla sınırlandırılmış parseller üzerine oturmuşlardır. Savur merkezde dinî mimari örneği olarak iki cami ve bir türbe bulunmaktadır. Camilerden biri kalenin bulunduğu tepenin yamaçlarında, Gazi Mahallesi'nde yer alan Eski Cami, diğeri ise çarşının kuzeyinde Devlet Mahallesi'nde bulunan Yeni Cami'dir. Eski Cami, bölgede uzun süre yaşayan Süryanilere ait bir kilise iken, Artuklular Dönemi'nde camiye çevrilmiştir. Sitti Legliye Türbesi ise ilçenin doğusunda bulunan mezarlıkta yer almaktadır. Kentin mezarlığı, yerleşim alanının doğu tarafında, güneyde düz bir alana yayılmıştır. İlçede yaşamış olan Süryanilere ait mezarlık bulunamamıştır. Geleneksel niteliklerini büyük ölçüde koruyan evler, özgün kullanımlarını günümüzde de devam ettirmektedir.

Ulu Camii

Ulu Camii

3.6.2. Dinî Mimari Örnekleri

Ulu Camii (Camii Kebir)

Mardin Ulu Cami Mahallesi'nde, şehri batıdan doğuya doğru ikiye bölen ana caddenin güneyinde, çarşı içerisinde geniş bir alanı kaplayan Ulu Cami'nin yapım tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Camide çeşitli kitabeler olmasına karşın, ilk yapıldığı dönem ve geçirdiği onarımlar kesin olarak belgelenememektedir. Buna karşın Ulu Cami'nin XII. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı en güçlü ihtimal olarak kabul edilmektedir.

Mimari yönden incelendiğinde Ulu Cami'nin enine plan düzenine göre geliştiği, mihrap önünde neflerin kesildiği görülmektedir. Revaklı avlusu Anadolu'daki erken cami örneklerinden olduğuna işaret etmektedir. Revaklı avlunun aonradan eklenmediği, inşası sırasında yapıldığı sanılmaktadır. Yanındaki yıkılmış ve orijinallikinden uzaklaşmış olarak günümüze gelen tek nefli, çapraz tonozlu bölümün de ilk yapıldığı dönemden kaldığı sanılmaktadır. Revaklı avlunun iki ucunda bulunduğu sanılan iki minaresiyle, Kızıltepe Ulu Camisi ile birlikte Anadolu'nun belki de en erken tarihli çifte minareli yapısı olduğu kabul edilmektedir. Yapıda düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bugünkü durumu, kuzeyde yer alan dikdörtgen revaklı bir avlunun güneyinde, mihrap duvarına enine uzanmış beşik tonozlu üç nefli plan düzenindedir. Mihrap önü kubbesi ise yapının simetrik düzenini bozmuştur. Ana mekân kapıların dışında kuzey, doğu ve batı uçlarında ve avluya giriş kısımlarında açılan pencereler ile aydınlatılmıştır. Ayrıca doğu ve batı duvarlarında çok küçük aydınlatıcı özellikleri olan mazgal pencereler bulunmaktadır. Mihrap iki kademeli ve oldukça yüksek istiridye kabuğu şeklindedir. Geç devirlerde yapıldığı anlaşılan mihrap nişi payandalar üzerine oturtulmuş üçgen bir alınlıkla sona ermektedir. Mihrap çeşitli çiçekler ve köşe dolguları ile bezenmiştir. Rumî palmet frizleri, asma dalları burada yan yana sıralanmıştır.

Hızır Camii

Mardin'in doğusunda bulunan bu cami oldukça harap bir durumda olmasına rağmen yapı üslubundan XII. yüzyılda, Artuklular zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesme taştan kareye yakın planlı olan caminin yalnızca minare kaidesi ve ibadet mekânının duvarlarından bir bölümü ayakta kalmıştır. Minare kaidesi özgün konumda olmasına rağmen caminin diğer kalıntıları çeşitli yapıların arasında kalmıştır.

Kale Camii

Mardin Kalesi giriş koridorunun doğusunda bulunana Kale Camisi'nin yapım tarihi, kitabesi olmadığından kesinlik kazanamamıştır. Bununla beraber yapı üslubu, Akkoyunlu Dönemi mimari üslubuna yakınlık göstermektedir. Bu yüzden de XII. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Cami düzgün kesme taştan yapılmıştır, harap durumda olmasına rağmen yine de mimari yapısı hakkında bilgi vermektedir. Duvarlarının büyük bir kısmının iç dolguları ortaya çıkmıştır. Cami kare planlı olup, üzeri kubbe ile örtülüdür. Batısında da üç bölümlü çapraz tonozlu bir mekân bulunmaktadır. Bugün caminin yalnızca söveli kapısı iyi bir durumda olup, bu bölüme dar bir koridorla girilmektedir. İbadet mekânı doğuda bir, güneyde de iki pencere ile aydınlatılmıştır. Caminin güneyindeki iki pencere arasına sivri kemerli mihrap nişi yerleştirilmiştir.

Hamit (Seyh Zebun) Camii

Mardin Savur Kapısı'na giden yolun sağında bulunan bu caminin kitabesi bulunmadığından yapım tarihi bilinmemektedir. Mimarisinden XIV. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Bazı kaynaklarda caminin Seyh Zebuni tarafından 1347 yılında yaptırıldığı yazılıdır. Cami enine dikdörtgen planlı olup, doğu yönünde bir iç avlu, batı yönünde de üzeri kubbe ve tonozlu mekânlar bulunmaktadır. Bu şekilde farklı birimlerden meydana gelmiş oluşu, caminin aynı zamanda tekke veya zaviye olarak kullanıldığını da düşündürmektedir. Camiyi XIX. yüzyılın sonlarında Hamit Paşa onartmış ve bu yüzden de onun ismi ile tanınmıştır. Cami avlusuna kuzeydeki basit bir kapıdan girilmektedir. Girişin sağında birkaç basamakla çıkılan çapraz tonozlu bir mekân bulunmaktadır. Bu mekânın karşısına sonradan yapılan küçük oda ile birlikte aradaki bölüm de katılarak beşik tonozlu eyvana dönüştürülmüştür. Avlunun güney duvarında basit bir mihrap nişi, kuzeyinde de çapraz tonozlu bir revak bulunmaktadır. Bu revağın batısındaki kapıdan, caminin ibadet mekânına geçilmektedir. İbadet mekânının üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. İbadet mekânında kubbeli sivri kemerli bir bölüm ve batısında da boydan boya uzanan beşik tonozlu mekânlar bulunmaktadır.

Eminüddin Külliyesi

1123 yılında Artuklu döneminde inşa edilmiş olup, cami, medrese, ve hamamdan oluşmaktadır, Kentin güneybatısında, Mesken Mahallesi'ndedir. Artuklu Sultanı Necmeddin İlgazi (1108-1112) ile kardeşi Eminüddin tarafından yaptırılmıştır. Yapılar topluluğu cami, medrese, hamam, çeşme, dârüşşifa (hastane) yapılarından oluşmaktadır. Dârüşşifa olarak kullanıldığı dönemde büyük ün kazanmıştır.

Şehidiye Camii ve Medresesi

Şehidiye Mahallesi'ndedir. 1214 tarihinde Artuklu hükümdarı Melik Mansur Nasrettin Artuk Aslan tarafından medrese olarak inşa ettirilmiştir. Medrese güney kısmında bir cami, kuzeyde bir eyvan ve çeşme, doğuda eğitim için odalar ve kuzeyde revak ve odalardan oluşmuş olup, yapılar avluyu çevrelemiştir. 1916 yılında camiye bu gün ayakta duran minaresi eklenmiştir. 2004 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon 2006 yılında tamamlanmıştır.

Şehidiye Camii ve Medresesi

Şehidiye Camii ve Medresesi

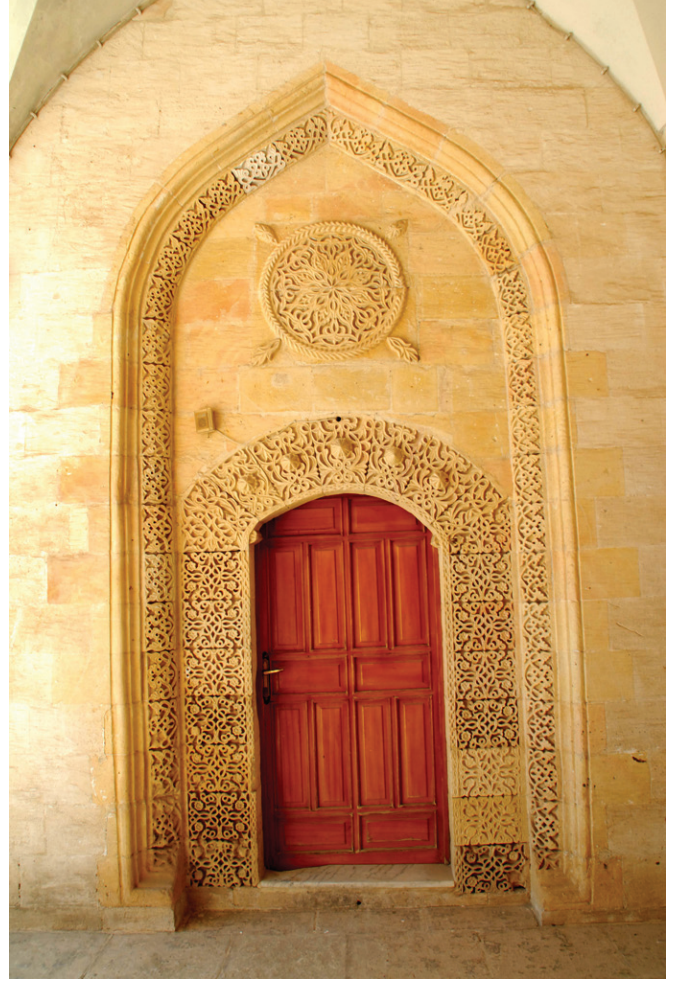

Şehidiye Camii ve Medresesi

Şehidiye Camii ve Medresesi

Şehidiye Camii ve Medresesi

Şehidiye Cami ve Medresesi

Şeyh Çabuk Camii

Mardin Cumhuriyet Alanı'nda, Diyarbakır Kapı Mahallesi'nde bulunan bu caminin kitabesi bulunmamakla beraber, yapı üslubundan XV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bazı kaynaklarda da bu yapının kiliseden camiye dönüştürüldüğü belirtilse de bu iddia kesinlik kazanamamıştır. Cami enine gelişen dikdörtgen bir plan düzeni göstermektedir. Avlusuna basit ve sivri kemerli bir kapıdan girilmektedir. Bu avlu içerisindeki camiye kuzeybatısındaki eyvan biçiminde olan kapalı bir bölümden girilmektedir. Giriş eyvanının güneyinde bir mekân bulunmakta olup, bunun hangi amaçla yapıldığı anlaşılamamıştır. Bu bölümün bir dergâh fonksiyonunu üstlendiği de ileri sürülmüştür. İbadet mekânı düzgün bir plan düzeni göstermemektedir. Dört paye ile üzerleri beşik tonoz örtülü iki nefe ayrılmıştır.

Pamuk Camisi

Mardin Medrese Mahallesi'nde, ana cadde üzerinde bulunan bu yapının, bir Bizans şapeli üzerine yapıldığı sanılmaktadır. Günümüze orijinalliğinden epey uzaklaşmış olarak gelen bu caminin bazı kayıtlarda, Seyh Mehmet Dinari tarafından XI. yüzyılda yaptırıldığı yazılıdır. Kesme taştan yapılmış olan caminin ibadet mekânı kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve kuzey yönünde çapraz tonozlu bir girişi bulunmaktadır. İbadet mekânı ortada çapraz, yanlarda da beşik tonozlarla örtülüdür.

Kıseyri Camisi

Mardin Emüniddin Mahallesi'nin alt kısmında, Maristan'ın batısında bulunan bu caminin kitabesi bulunmakla beraber, bu kitabe yeterli bir bilgi vermemektedir. Caminin 1559–1560 tarihinde yapıldığı öğrenilmektedir. Cami uzun süre depo olarak kullanılmıştır. Caminin kareye yakın dikdörtgen bir planı vardır. Kesme taştan yapılmış olan cami, iki pencere, basık tonozlu ibadet mekânı ile batısındaki kare planlı ek bir yapıdan meydana gelmiştir. Bahçesinde kesme taş mihraplı selsebilli bir çeşme dikkati çekmektedir.

Reyhanîye Camisi

Mardin'de Hasan Ayyar Çarşısı içerisinde Ulu Cami ile Sehidiye Medresesi arasında bulunan bu caminin kitabesinden, XIX. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami 1756 yılında Ahmet Paşa'nın kızı Ayşe Hanım tarafından onartılmıştır. Cami fevkânî görünümde olup, enine gelişen bir plan yapısına sahiptir. Bu plan yapısı ile Mardin yöresindeki örneklerde rastlanan enine planlı, mihrap önü kubbeli yapıların gelişmiş bir biçimidir. Hasan Ayyar Çarşısı içinden oldukça basit kapalı bir geçitle caminin avlusuna girilmektedir. Taş döşeli olan bu avlunun kuzeyinde oldukça derin selsebilli bir eyvan ile yanında küçük bir oda bulunmaktadır. İbadet mekânı girişi çapraz tonozludur. İbadet mekânı payelerle iki nefe bölünmüştür. Bunlardan kuzeydeki bölüm daha dar olup, iki yanındaki mekânlar beşik tonoz, ortada da çapraz tonoz ile örtülmüştür. Caminin üç mihrabı vardır. Bunlardan ortadaki mihrap kubbelidir. Mihrap nişi ise istiridye kabuğu motifleri ile bezenmiştir. Minare sekizgen gövdeli olup, şerefeden sonraki petek kısmı silindirik.

Abdüllatif (Latifiye) Camii

Mardin il merkezinde, Cumhuriyet Alanı'nın güneyinde bulunan Abdüllatif Camisi, iki Artuklu Sultanı'na hizmet etmiş olan Abdüllatif Bin Abdullah tarafından 1371 yılında yaptırılmıştır. Tamamen kesme taştan yapılmış olan caminin içinde, mihrap duvarındaki pencerelerin üzerinde dolaşan uzun bir vakfiye kitabesi bulunmaktadır. Caminin bugünkü minarelerini Musul Valisi Gürcü Mehmet Paşa 1846 yılında yaptırmıştır. Cami, enine gelişen ana mekân ve bunun ortasında tromplu mihrap önü kubbesi, iki yanında sivri beşik tonozlu ikişer neften meydana gelmiştir. Avlu içerisinde ana mekâna geçilen, yan yana üç giriş kapısı bulunmaktadır. Bunlardan doğudaki giriş kapısı günümüzde en iyi

korunmuş olan kapılarından. İki renkli taştan dilimli bir kemerin ve mukarnas dolgunun çevrelediği kapı, 6 ve 8 kollu yıldızlardan oluşmuş bir silme ile bezenmiştir. Avlu kuzeyindeki selsebilli eyvan Artuklu dönemi geleneğini yansıtmaktadır. Avlunun kuzey kanadı taş payeler üzerine oturtulmuş, sivri kemerli çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun doğu ve batı revaklarının arkasında iki katlı medrese bölümü yer almaktadır. Bu avluda 1968 yılında yapılan değişikliklerle kuzey kanadı duvarla örülmüş ve odalar haline getirilmiş, böylece özgün halinden kısmen uzaklaşmıştır. Caminin ibadet mekânı mihrap önü kubbeli, beşik tonoz örtülü iki neften meydana gelmiştir. Caminin mihrabı fazla bir özellik göstermemekle beraber geç dönemlere ait ahşap minberi ve köşk kubbesi ile dikkati çekmektedir.

Melik Mahmut (Bab Es Sur) Camii

Mardin Savur Kapısı'na giden yolun kuzeyinde bulunan bu caminin giriş kapısı üzerinde 1364 yılında yapıldığını gösteren bir kitabesi bulunmaktadır. Artuklu Dönemi'nde yapılmış olan camiye, 1367–1368 yıllarında öldüğü tahmin edilen Malik Mahmut'un gömülmesinden sonra Melik Mahmut ismi verilmiştir.

Cami basamaklarla çıkılan dikdörtgen bir plan düzeni göstermekte olup, çevresindeki evler arasına sıkışmış, çarpık bir avlunun güneyindedir. Caminin doğusunda sivri kemerli iki sıra mukarnasla dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış giriş kapısı bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde sel sebili eyvanın yanlarında biri beşik, diğeri de çapraz tonozlu iki oda daha bulunmaktadır. Caminin ibadet mekânı ortada kubbeli bir bölüm ile onun iki yanındaki beşik tonozlu bölümlerden meydana gelmiştir. Caminin güney duvarında dıştan dilimli yarım kubbelerle sonuçlanan payandalar arasında kalan pencereler camiye aydınlatmaktadır. Caminin batısında beşik tonozlu bir türbe bulunmaktadır. Bu türbe basit bir mimaride olup, geniş bir kemerle de ana mekâna bağlanmaktadır.

Melik Mahmut Camii

Molla Hari (Süleyman Paşa) Camisi

Mardin Şehidiye Mahallesi'nde bulunan caminin kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Bununla beraber, mimari yapısından Artuklu Dönemi'nde, XIV. yüzyılın sonunda yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami kesme taştan inşa edilmiştir ve kareye yakın dikdörtgen planlıdır. İbadet mekânı özgünlüğünü korumuş, mihraba paralel iki nef bölünmüştür. Beşik tonozla örtülü neflerin ortasında çapraz tonozlu ve enine gelişen bölümler dikkati çekmektedir. İbadet mekânı doğu ve güneydeki ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Mihrap istiridyе kabuğu biçimindedir.

Şeyh Mahmud Türkî (Seyh Ali) Camii

Mardin Necmeddin Mahallesi'nde bulunan bu caminin kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber XV. yüzyılda Artuklular Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Cami kesme taştan dış görünümü ile bir evi andıracak biçimde yapılmıştır. İbadet mekânı içeriden yarımda yarım, ortada iki paye ve beşik tonozlarla iki nef'e bölünmüştür. Bu payeler birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmıştır. İbadet mekânını güneydeki iki penceresi aydınlatmaktadır. Mihrap oldukça basittir. Caminin minaresi bulunmamakla birlikte, kuzey yönündeki taş kalıntısının minare kaidesi olduğu sanılmaktadır.

Arap (Azap) Camii

Mardin Savur Kapısı'na giden yol üzerinde olan bu caminin kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesinlik kazanamamıştır. Ancak XVI. yüzyıl kayıtlarında ismi geçmektedir. Bu kayıtlarla bağlantı kurulduğunda Arap Camisi'nin XVI. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Cami kesme taştan dikdörtgen planlı olup, üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Batıdan girilen ibadet mekânı oldukça basit görünümdedir. İçinde bezeme unsuruna rastlanmamaktadır.

Zairi (Seyh Muhammed Ez-Zerrar) Camii

Mardin Necmeddin Mahallesi'nin güneyinde bulunan caminin kitabesinden, XVII. yüzyılın sonlarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Avlu içindeki caminin kareye yakın dikdörtgen bir planı vardır. XIX. yüzyılda yapılan eklerle ibadet mekânı genişletilmiştir. Dikdörtgen çerçeveli giriş kapısı oldukça gösterişli taş işçiliğini yansıtmaktadır. Buradaki kemerin içerisinde de 1690–1691 tarihli bir kitabe görülmektedir. Giriş kapısı önünde basit bir mihrap nişi ve iki yanda taş konsollarla bir mekân meydana getirilmiş ve burası bir son cemaat yerine dönüştürülmüştür. İbadet mekânı iki paye ile ortadan bölünmüştür. Bunlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Böylece ibadet mekânı beşi çapraz tonozlu, mihrap önündeki de kubbeli olmak üzere altı mekâna ayrılmıştır. İç mekânda bezeme unsuruna rastlanmamaktadır. Caminin minaresi yoktur.

Hacı Ömer (Halife) Camii

Mardin Diyarbakır Kapısı'na giden ana caddenin güneyinde, sokak içinde bulunan caminin yapım tarihinin 1724–1725 olduğu kitabesinden anlaşılmaktadır. Cami moloz taştan yapılmış dikdörtgen planlıdır. İbadet mekânına kuzeydeki basit bir kapıdan girilmektedir. İbadet mekânının üzeri beşik tonozlarla örtülmüştür. Güneyindeki beşik tonozlu mekânın türbe olduğu sanılmaktadır.

Şeyh Kasım Mescidi

Mardin Yenikapı Mahallesi'nde bulunan bu cami, Yenikapı Hamamı ile evler arasında kalmıştır. Kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesinlik kazanamamıştır. Yapı üslubundan XV - XVI. yüzyıllarda yapıldığı sanılmaktadır. Kesme taştan olan cami küçük bir yapıdır. XX. yüzyılın sonlarında onarılmış ve avlusunun kuzeyine bir eyvan ve ekler yapılmıştır. Giriş kapısının yanındaki dar eyvandan türbeye inilmektedir. Bu türbenin Şeyh Kasım'a ait olduğu sanılmaktadır.

Dunaysır Ulu Camii

Mardin Kızıltepe ilçesinin kuzeybatısında bulunan Dunaysır Ulu Camisi, kitabesinden öğrenildiğine göre; yapımına Artukoğullarından Yavlak Arslan tarafından başlanan caminin tamamlanması ise 1204 yılında kardeşi Artuk Arslan döneminde olmuştur.

Ulu Cami dış görünüşü ve yapı detayları yönünden Meyyafarkin Ulu Camisi'ne benzerlik göstermektedir. Kesme taş ve tuğladan yapılmış olan caminin girişi, doğudaki avlu duvarındandır. Cami mihrap duvarına paralel üç nefli ve dikdörtgen planlıdır. Bu nefler mihrap önünde bir kubbe ile kesilmiştir. Kubbeye geçişi sağlayan trompların dördü de birbirinden farklı olup, kubbe dıştan hafif oval görünümündedir. İbadet mekânı mihrap önü kubbesinin eteğinde ve kasnağındaki pencerelerle aydınlatılmıştır. Caminin üzerini düz bir dam örtmektedir. Caminin mimari süslemeleri zengin bir görünüm ortaya koymuştur. Giriş kapısının iki renkli taştan yapılmış dilimli kemerlerinde Zengi mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Giriş kapısının nişi dilimli bir çerçeve içine alınmıştır. Aynı zamanda burada zengin bordürler, iki taraftaki yan portallerde de tekrarlanmıştır. Bunların aralarına zincir motifleri, şamdanlar, çeşitli yıldız şekilleri kabartma olarak işlenmiştir. Mihrap son derece zengin bir taş işçiliğini göstermektedir. Giriş kapısına benzeyen dilimli çerçeve içerisinde boydan boya uzanan zengin bir kitabe kuşağı bulunmaktadır. Yıldız ve geçmelerin oluşturduğu geniş bir bordür de mihrap nişinin etrafını çerçevelemektedir. Yakın tarihlerde Ulu Cami restore edilmiş, ancak bu yenileme başarılı olmamış, yapının özgünlüğünü olumsuz yönde etkilemiştir.

Cevat Paşa Camii

Mardin Midyat ilçesinde bulunan Cevat Paşa Camisi, 1925 yılında Cevat Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami Midyat'a özgü kesme taştan ve oldukça kalın duvarlı, kare planlı bir yapıdır. Avlulu cami plan düzeninde olup, caminin giriş kapısından sonra dikdörtgen planlı bir mekân bulunmaktadır. Bu mekân son cemaat yeri özelliği taşımaktadır. İbadet mekânına açılan kapı kavisli olup, çevresi palmet motifleri, üzeri de yuvarlak daireler şeklindeki motiflerle bezenmiştir. İbadet mekânın üzeri yuvarlak kemerlerle birbirleri ile bağlanmış 12 sütunun taşıdığı düz bir örtü ve küçük bir kubbe ile örtülmüştür. Küçük kubbe kasnağının çevresine pencereler yerleştirilmiştir. Ayrıca ibadet mekânı iki katlı sıra halindeki yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Mihrap dört bölüm halindedir. Mihrabın birinci ve ikinci bölümleri bitkisel bezemelerle, üçüncü bölümü kare prizmalar şeklindeki taş dilimlerinden oluşmuştur. Dördüncü bölüm ise yarım küre şeklinde taştan yapılmıştır. Caminin minaresi Midyat taşından yuvarlak gövdeli ve iki şerefelidir.

Ulu Camii

Mardin Midyat ilçe merkezinde bulunan Ulu Cami 1800 yılında yaptırılmıştır. Kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Cami yöresel Midyat taşından inşa edilmiştir ve dikdörtgen planlı, avlulu cami şeması göstermektedir. Cami yapıldığı dönemden sonra birkaç kez onarım geçirmiş, orijinallikinden kısmen uzaklaşmıştır. İlk yapıldığı dönemde üzeri çatı ile örtülü olan caminin bugün batı bölümünde bir kubbesi bulunmaktadır. Caminin güneyinde mihrap ve minber yer almaktadır. Mihrabın çevresi bitkisel motiflerle bezelidir. Mihrabın üzerinde 1901 tarihi yazılıdır. Bu da caminin 1901 yılında büyük ölçüde bir onarım geçirdiğini göstermektedir. Caminin doğu duvarına bitişik olarak minaresi vardır. Minare yöresel Midyat taşından yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Minare şerefesi üzerinde bitkisel motiflere yer verilmiştir.

Hacı Abdurrahman Camii

Mardin Midyat ilçe merkezinde bulunan cami 1915 yılında yaptırılmıştır. Cami Midyat taşından kare planlı olarak yapılmıştır. Oldukça sade ve küçük bir camidir. Avlulu cami plan tipindedir. Caminin cephesi altı kemerle hareketlendirilmiştir. Bu kemerlerden beşinin içine birer pencere açılmıştır. Mihrap ve minber bitkisel bezemelidir. Caminin minaresi kare kaide üzerine yuvarlak gövdeli olup, tek şerefelidir. Minare şerefesinde Ulu Cami'de benzerleri görülen bitkisel motiflere yer verilmiştir.

Zeynel Abidin Camii

Mardin Nusaybin ilçesinde bulunan, Hz. Muhammed'in torunu Zeynel Abidin adına yaptırılan caminin, kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesinlik kazanamamıştır. İlçenin en önemli camilerinden biri olan bu yapı, önce mescit olarak yapılmış, daha sonra genişletilmiş ve önüne bir de son cemaat yeri eklenmiştir. Kesme taştan olan yapı dikdörtgen planlıdır. Önüne eklenen son cemaat yeri yuvarlak kemerli olarak dışarı açılmıştır. İbadet mekânında bezeme unsuru görülmemektedir. Caminin yanında Hz. Muhammed'in torunlarından Zeynel Abidin'in ve kız kardeşi Zeynep'in türbeleri bulunmaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in berberliğini yaptığı söylenen Selma-ı Pak'ın ziyaretgâhı da burada bulunmaktadır.

Kışla Camii

Mardin Nusaybin ilçesinde eski kışla yakınında bulunan cami, Mervani hanedanı'ndan Behlül Beg Bin Elvan Beg tarafından 1588'de yaptırılmıştır. Minare kaidesindeki kitabeden de Saban Bin Abdullah isimli bir kişi tarafından onarıldığı yazılıdır. Kesme taştan dikdörtgen planlı olarak yapılan caminin cephe görünümü masif duvarlar halindedir. Yanında bulunan minaresi Orta Çağ İslâm mimarisi minarelerine yakınlık göstermekte olup, kesme taştan yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Yapıdan günümüze orijinal hali ile yalnızca bu minare gelebilmiştir.

Eski Camii

Savur'da bulunmaktadır. M.S. 369 yılında Melik Şeydal tarafından kilise olarak yapılan bu eser, yanında bulunan medrese ile birlikte külliye hüviyeti kazanmıştır. Manastır her ne kadar ilk başlarda kurucularının adı ile anılmış ise de M.S. 668 yılında kiliseyi yöneten metropolit Mergabriel Elbakistani'ye ithaf edilmiştir. XI. yüzyılda Artuklular tarafından camiye çevrilmiştir. Kare kaideli minaresi ile ilgi çekmektedir. Şerefesi sonradan eklenmiştir.

Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi

Mardin il merkezinin kuzeyindeki Gül Mahallesi'nde bulunan bu medreseyi, Artuklu Sultanlarından Necmeddin Alpi'nin eşi Sitti Razviye (Radviyye) yaptırmıştır. Yapının kitabesi bulunmamakla beraber 1177–1185 arasında yapıldığı sanılmaktadır. Günümüze gelen kalıntılarından medresenin iki eyvanlı, revaklı avlulu ve iki katlı olduğu, köşelerine de kubbeli türbe kısımlarının yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu plan tipi Anadolu medrese mimarisinin gelişiminin XIII. yüzyılda belirlenmeye başladığını da göstermektedir. Medrese, çeşitli dönemlerde yapılan eklerle özgün biçiminden kısmen de olsa uzaklaşmıştır. Yapının asıl girişi bilinmemektedir. Güney eyvanının kuzeyindeki bölüm sonradan cami olarak kullanılmıştır. Bu arada mihrap duvarının solundaki mekânlar bozulmuş ve buraya bir de balkon eklenmiştir. Nitekim kuzeydeki giriş, eyvanının kemer izleri bugün görülebilmektedir. Avlunun batısında, çapraz tonozlu revakların arkasında üzerleri beşik tonozlu bir bölüm, günümüze kadar iyi bir durumda gelebilmiştir. Avlunun doğusundaki kemerlerden burada bir takım medrese hücrelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Revaklar üzerindeki aralara örülmüş kemerler, bunların üzerinde ikinci bir katın olduğuna işaret etmektedir. Ana eyvanda bulunan mihrabın bezemeleri dikkat çekicidir. Üzerleri sıvanmış ve badanalanmış olmasına rağmen, bunların altında zengin bir taş işçiliği olduğu da dikkati çekmektedir. Mihrap nisinin iki yanında iki sütun bulunmakta olup, bunlar birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanmış, aralarında kalan bölüm altıgen yıldızlarla doldurulmuştur. Bu yıldızlar Artuklu döneminde çok sık kullanılmış olan kartal armalarına benzemektedir. Mihrap kubbesine frizler ve üç sıra silme ile geçilmektedir. Ana mekândaki kare planlı türbe eyvanın doğusunda olup, üzeri tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Bu yapıda baklava bezemeli taştan kafesli iki pencereye yer verilmiştir. Türbe mihrabı, sıvandığından altında kalan bezemeler bozulmuştur. Ancak izlerinden burada iki sütunçenin taşıdığı dilimli kemer, zikzaklı silmeler ve kufi yazıya benzeyen çerçeveler içerisine alınmış, iç içe altıgenler olduğu görülmektedir. Türbe içerisinde yan yana iki sanduka bulunmakta olup, bunlardan birisinin üzerinde çiçekli bir kitabeye yer verilmiştir.

Zinciriye Medresesi

Zinciriye Medresesi

Zinciriye Medresesi

Zinciriye Medresesi

Mardin Medrese Mahallesi'nin kuzeyinde bulunan Zinciriye Medresesi, Melik Necmeddin Dsa Bin Muzaffer Davut Bin El Melik Salih tarafından, 1385 yılında yaptırılmıştır. Medrese geniş bir alanı kaplamakta olup, cami, türbe ve ek yapılardan meydana gelmiştir. Medresede avlu çevresinde sıralanan mekân düzeninden uzaklaşıldığı görülmektedir. Medresenin doğu ve batısındaki kenarlarında, dilimli kubbeleri olan anıtsal giriş kapıları bulunmaktadır. Bunlardan güneydekinde dilimli kubbenin altında türbe, doğudakinde ise yine dilimli kubbenin altında camiye yer verilmiştir. Bu iki mekân arasında dışarıya açık dört revak kemeri ile kubbelerin altındaki dilimli yarım kubbeli duvar payandaları, yapıyı görkemli bir şekilde sokmustur. Revak kemerlerinin altında, sivri kemerli bir de çeşme görülmektedir. Birkaç basamak merdivenle çıkılan medresenin giriş kapısı, iki sıra mukarnasla dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Burada kufi bordürlü bezeme, iki yandaki sütunçelerin taşıdığı üç dilimli niş kemeri ile çevrelenmiştir. Buradaki mukarnas dolgunun altında nişi çepeçevre dolaşan bir kitabe kuşağı bulunmaktadır. Onun altındaki yan duvarlarda ise bitkisel motifli rozetler bulunmaktadır. Ayrıca giriş kapısının üzerindeki yazılar da madalyonlar halindedir. Bu madalyonların altında iki ayrı çeşit taş süslemenin olduğu da dikkati çekmektedir. Üstteki bezemede, aralarında altıgenler ve üç kollu yapıların olduğu birbiri içerisine girmiş kıvrımlı çizgilerden örgü motiflerine yer verilmiştir. Ortadaki küçük altıgenlerde bazı sözcükler yazılıdır. Bunun altındaki bezemelerde karşılıklı palmetler varsa da bunlar kakma olarak islendiğinden çoğu düştür. Bu kapıdan üzeri tonoz örtülü bir giriş kısmına geçilir.

Medresenin ikinci katına çıkılan merdivenler ise girişin sonundadır. Bunun solunda beşik tonozlu bir koridor ile zemin kattaki avluya geçilir. Bu avlu aynı zamanda dışa da açık olup, revaklarla çevrilidir. Koridorun kuzeyine beşik tonozlu küçük bir oda ile L biçimli bir mekân yerleştirilmiştir. Koridorun güneyinde cami bulunmaktadır. Koridora bakan pencerelerle aydınlanan cami ortada mukarnaslı, tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin dışında kalan bölümler de beşik tonozlu mekânlardan oluşmuştur. Caminin palmet biçimindeki kakma motiflerle bezeli mihrap nisinin üzerinde, madalyonlar ve yazı frizleri bulunmaktadır. Ancak mihraptaki bezeme ve kitabelerin çoğu bozulmuş, kakmaların kimileri düşmüştür.

Caminin kuzeyindeki dar bir koridor sonunda dikdörtgen bir avluya ulaşılır. Bu avlunun güneyinde beş kemerli, üzerleri çapraz tonoz örtülü bir revak bulunmaktadır. Revakların güney duvarındaki küçük mihrap nişinin yanlarında da ikişer kemerli bir bölüm medresenin güney yönüne açılmaktadır. Avlunun kuzeyinde, içerisinde selsebil olan beşik tonozlu bir eyvan bulunmaktadır. Bu eyvanın iki yanındaki odaların, ilk yapıldığı döneme ait olmayıp sonradan buraya eklendiği anlaşılmaktadır.

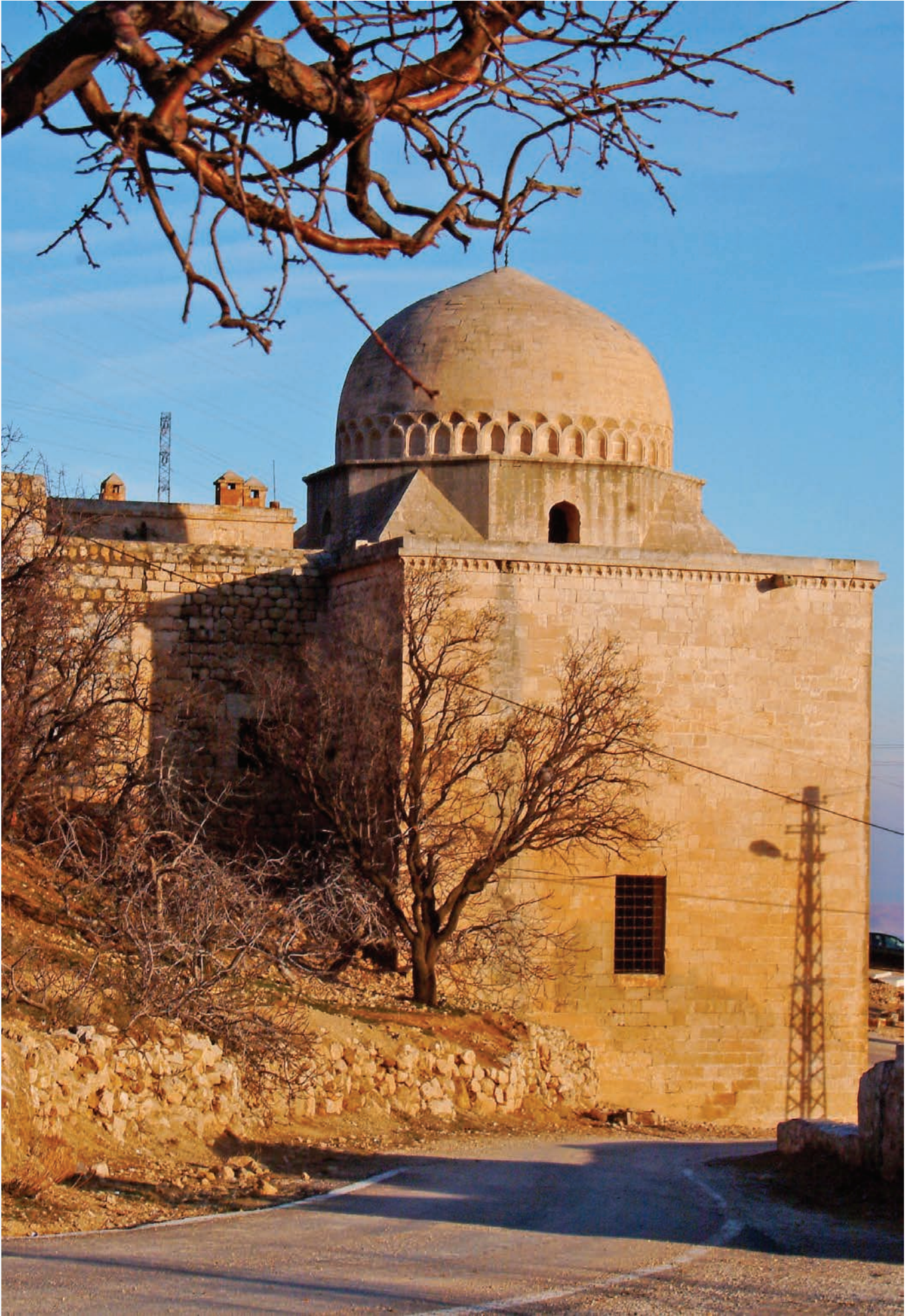
Güneydeki mekânın üzerindeki kitabesinden burasının bir türbe olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Dsa'ya ait olan türbe, kare planlı olup, üzeri kubbe ile örtülüdür ve içinde bir sanduka bulunmaktadır. Türbedeki mihrabın ve giriş kapısının bezemelerinden çoğu yerlerinden düşmüştür. Melik Dsa, Timur ordusu ile savaşmış ve bir süre bu medresede hapsedilmiştir. Cami ve türbenin yüksekliği ikinci katla aynı düzeydedir. Avlunun batısı kemerli olup, çapraz tonoz örtülüdür. Bu bölümün de sonradan yapıldığı sanılmaktadır. Bu mekânla üst katın batı ve doğu bölümleri birleştirilmiştir. Mardin Müzesi yeni binasına taşınmadan önce Zinciriye Medresesi'nde hizmet vermektedir.

Kasımiye Medresesi

Mardin'in güneybatısındaki tepenin altında bulunan Kasımiye Medresesi'nin yapımına Artuklu döneminde başlanmış, Akkoyunlu hükümdarı Sultan Kasım döneminde de tamamlanmıştır. Buna karşın Medresenin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Akkoyunlu Hükümdarı Cihangiroğlu Kasım, Mardin'i onarmak için geniş bir çalışma başlatmış, bazı yapıların yanı sıra medreseler de yaptırmıştır.

Kasımiye Medresesi XIV. yüzyıl Artuklu mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Kesme taş ve yumuşak yöresel taştan yapılan medresenin giriş kapısı sol tarafa kaydırılmıştır. Bezemesi Zinciriye Medresesi ile yakınlık göstermektedir. Kapının dışında mukarnaslı bir kuşak, içeride köşe sütunları ve üç dilimli bir kemer bulunmaktadır. Üzeri kubbe ile örtülü bir girişten beşik tonozlu koridora geçilmektedir. Bu koridordan avluya ve camiye ulaşılmaktadır. Cami üzeri kubbeli kare bir mekân ile yanlarındaki beşik tonozlu mekânlardan meydana gelmiştir. Avlunun arkasında, üç yöne doğru uzanan medrese odaları sıralanmıştır. Revakların güneyinde dilimli kubbeleri ile dikkati çeken türbeler bulunmaktadır. Ayrıca avlunun kuzeyinde içerisinde havuz bulunan bir ana eyvan vardır. Bu eyvanın iki yanına da beşik tonozlu birer oda yerleştirilmiştir. Medresenin alt ve üst kat planları birbirinin eşidir.

Kasımiye Medresesi

Kasımiye Medresesi

Kasımiye Medresesi

Kasımiye Medresesi

Kasımiye Medresesi

Şehidiye Medresesi

Mardin Şehidiye Mahallesi'nde bulunan ve Semanin Medresesi ismi ile de tanınan bu yapının girişindeki vakfiyesinden öğrenildiğine göre, Necmeddin Gazi döneminde yani 1239–1260 yılları arasında yaptırılmıştır. Ancak Kâtip Ferdi günümüze gelemeyen bir kitabeye dayanarak medresenin Artuk Aslan döneminde, 1201–1239 yıllarında yapıldığını ileri sürmüştür. Bu kaynaklara dayanılarak medresenin XIII. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı kabul edilebilir. Medrese, farklı zamanlarda çevresine yapılan eklerle özgünlüğünü yitirmiş ve plan şekli bozulmuştur. Bugünkü durumunda dikdörtgen bir avlu çevresinde sıralanmış yapılardan meydana gelmiştir. Günümüzde sokak seviyesinin altında kalan, yüksek ve derin bir niş içerisine alınmış ana kapı, balıksırtı sütunçeler ve palmetlerle bezelidir. Bu kapıdan beşik tonozlu bir koridorla avluya geçilmektedir. Koridorun solundaki kapı, avlunun solunda karşılıklı sıralanmış, iki sıra halindeki medrese odalarının bulunduğu başka bir koridora açılmaktadır. Avlunun kuzeyinde selsebilli bir eyvan, batısında da revaklı bölümler bulunmaktadır. Medresenin camisi enine iki nefli olup, doğu ve batısında çatılı iki girişi vardır. Caminin minaresi 1916–1917 yılında yapılmıştır. Taş kaide üzerindeki minarenin gövdesi yivler ve burmalı sütunlarla karışık bir görünümündedir. Ayrıca medresenin günümüze çok bozulmuş olarak gelmesine rağmen taş işçiliğinin güzel örneklerini yansıttığı da kalıntılarından anlaşılmaktadır.

Altunboğa Medresesi

Mardin Tekke Mahallesi'nde bulunan Altunboğa Medresesi, Kâtip Ferdi'nin kayıtlarına göre Melik Mansur'un veziri Altunboğa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi bulunmadığından yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak, Melik Mansur'un hüküm sürdüğü dönem ve medresenin mimari yapısı, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başında yapıldığını göstermektedir. Medrese günümüze harap bir durumda gelmiştir, yalnızca çesmesi iyi durumdadır. Çesmenin bulunduğu bu bölümün selsebilli bir eyvan olduğu sanılmaktadır. Çesmenin arkasında deposu, yanlarında da sivri kemerli nişler vardır. Eyvanın güneyindeki mukarnas ve bitkisel bezemeli kapıya dayanılarak da yapının oldukça geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında medrese ile ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Melik Mansur Medresesi

Mardin Gül Mahallesi'nin kuzeydoğusunda bulunan bu medrese, kaynaklarda Seyh Aban Seyh Libben ve Haliliye Medresesi olarak da geçmektedir. Medresenin kitabesi bulunmamakla beraber Artukoğullarından Melik Mansur'un yasadığı dönem ve mimari yapısından ötürü Medresenin XIII. yüzyılın sonu veya XIV. yüzyılın başında yapıldığı anlaşılmaktadır. Medrese günümüze harap bir durumda gelebilmiş olup, bu nedenle de planı tam olarak anlaşılamamıştır. Yalnızca güneydeki sağlam durumda olan bölümünün mescit olduğu anlaşılmaktadır. Burada mihrap önünde çapraz tonozlu bir bölüm, yanlarda da beşik tonozlu mekânlar bulunmaktadır. Kuzeydeki cephesi kapı ve pencerelerle dışa açılmakta olup, mekânın içerisinde bazı lahitler de vardır.

Marufiye Medresesi

Mardin Sar Mahallesi'nin kuzeyinde bulunan bu medrese, Beytil Artuki veya Hacı Maruf Medresesi ismi ile tanınmaktadır. Kitabesi günümüze gelememiştir. Mimari yapısına dayanılarak medresenin XIII. yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır. Medrese günümüze harap bir durumda gelmiş, kalıntıları oldukça geniş bir alana yayıldığından yapının çok büyük olduğu anlaşılmaktadır. Cephe kalıntıları oldukça zengin olup, aynı zenginlik medresenin içerisine de yansımıştır. Medresenin kuzey bölümü selsebilli bir eyvana sahip, doğu ve batısı eyvanlarla genişleyen, kubbeli bir mekânı yansıtmaktadır. Buradaki selsebil taş ve mermer mozaiklerle bezenmiştir. Selsebilden çıkan sular, mozaik kanallarla kubbeli bölüme, oradan da avluya ulaşmaktadır. Selsebilli mekânın solundaki kalıntıların çapraz tonozla örtülü olduğu görülmektedir. Medresenin doğu eyvanı oldukça geniş bir plan göstermektedir. Bunun kuzeyinde, avludan içerisine girilen, altı çapraz üstü beşik tonozla örtülü bir baska mekân daha dikkati çekmektedir. Bunun güneyindeki beşik tonozlu oda ile mescidin farklı dönemlerde eklendiği anlaşılmaktadır. Marufiye Medresesinin planı Mardin'deki Sultan Dsa ve Sultan Kasım medreselerinde de aynen tekrarlanmıştır. Büyük olasılıkla bu medrese, cami ve türbe ile bütünlüşerek, iki katlı açık medreselerin ilk örneklerinden biridir.

Şah Sultan Medresesi

Mardin, Tekke Mahallesi'nde bulunan bu medrese, Akkoyunlu İbrahim Bey'in eşi Şah Sultan tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İbrahim Bey'in eşi Şah Sultan'ın yaşadığı dönem ve medresenin mimarisi dikkate alındığında, bu yapının XV. yüzyıl sonu veya XVI. yüzyılın başında yapıldığı anlaşılmaktadır. Günümüze harap bir durumda ulaşan bu medresenin kalıntılarından; açık avlulu, iki katlı medrese planında olduğu anlaşılmaktadır. Medresenin batı ve doğusunda, revakların arkasında, medrese hücreleri sıralanmıştır. Medresenin kuzeyinde selsebilli bir eyvanı vardır. Ana eyvanın yanlarında ise üzerleri tonozla örtülmüş iki odaya yer verilmiştir. Kuzey ve batı yönünde ise, ikinci kata ait izler dikkati çekmektedir.

Savur Kapı Medresesi

Mardin'de, Bab es Sur Camisi'nin yakındaki dar bir sokak içerisinde bulunan bu medresenin kitabesi bulunmadığından yapım tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Kaynaklarda da bu medrese ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Medrese günümüze harap bir halde gelmiştir. Bu yapının Artukoğulları döneminde, XIII.-XIV. yüzyıllar arasında yapıldığı sanılmaktadır. Kalıntılardan medresenin avlulu ve iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Zemin katta dükkânlarla ve ahırlara yer verilmiştir. Üzerindeki ikinci kat, iki mekâna ayrılmış ve bunların üzeri de yan yana ikişer çapraz tonozla örtülmüştür. Birbirleri ile aralarında geçişler olan bu mekânların sonradan araları örülmüştür.

Harzem Taceddin Mesud Medresesi

Mardin Kızıltepe ilçesinin 8 kilometre kuzeydoğusunda, Zerkan Suyu kıyısında bulunan bu medresenin iç kapı kitabesinden öğrenildiğine göre; Artukoğullarından Melik ül-Mansur Nasireddin Artuk Arslan'ın Azatlı kölesi Taceddin Mesud bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır. XIII. yüzyıl eseri olan bu yapı, sonraki dönemlerde yapılan ilavelerle, yapı planı düzeninde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu nedenle medresenin tam bir planını çıkarmak mümkün olamamıştır. Yalnızca günümüzde mescit olarak kullanılan türbesi ile cami mekânı ayaktaadır.

Hamza-i Kebir Zaviyesi

Mardin Meydanbaşı yakınındaki Hamza-i Kebir Zaviyesi'nden günümüze yalnızca türbesi ulaşabilmiştir. Bu zaviyenin Akkoyunlu Karayürük Osman'ın oğlu Hamza Bey tarafından 1438'de yaptırıldığı kitabesinden öğrenilmiştir. Türbe de sonradan değiştirilerek mescit haline getirilmiştir. Türbenin üzerindeki kitabesinden Akkoyunlular döneminde, 1438-1439 yılında yaptırıldığı yazmaktadır. Büyük olasılıkla da türbe, Akkoyunlu Hamza Bey'e aittir. Türbenin yanındaki zaviyeden hiçbir iz günümüze gelemediğinden yapı şekli hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Türbe, kesme taştan yapılmış, mescide çevrildikten sonra eklemelerle şekli bozulmuştur. Haça benzer bir planı olduğu anlaşılan türbenin dışarıya taşkın kapısı üzerinde geometrik bezemeler varsa da bunlar da zamanla bozulmuştur. Türbenin üzeri tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Haçın kollarını oluşturan mekânlar da tonoz örtülüdür.

Cihangir Bey Zaviyesi ve Türbesi

Mardin'in güneyinde, Artuklular zamanında yapılmış olan Kasımiye Medresesi'nin batısında bulunmaktadır. Zaviye, Akkoyunlu Cihangir Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi bulunmadığından kesin tarihi bilinmemektedir. Bununla beraber Cihangir Bey'in yaşadığı dönem ve yanındaki türbenin günümüze gelen kalıntıları, XV. yüzyılın başlarında yapıldığını göstermektedir. Zaviye dikdörtgen planlı olup, ortası çapraz tonoz, iki yanı da beşik tonozlarla örtülmüştür. Yapının doğusundaki bölümünün içerisine bir ocak nişi yerleştirilmiştir. Girişi kare bölümlü olup, yapının sivri kemerli bir girişi bulunmaktadır. Buradan kare planlı tonozlu bir bölüme girilmektedir. Çapraz tonoz örtülü bir kapıdan da beşik tonozlu bölümlerin peş peşe sıralandığı hücrelere geçilmektedir. Cihangir Bey Zaviyesi ve Türbesi yakın tarihlerde onarılmıştır. Kesme taş kullanılarak onarılan yapı, kare planlı iki ayrı bölümden meydana gelmiştir. Girişi yuvarlak kemerli olup, sağ tarafta türbe, sol tarafta da zaviye bulunmaktadır. Bunların üzeri içten tonoz, distan da düz dam şeklindedir.

Hamza-i Sagir Zaviyesi

Mardin il merkezinde bulunan Hamza-i Sagir Zaviyesi Mardin'in en büyük zaviyelerinden birisidir. Abdülğani Efendi'ye göre 1474-1475 yıllarında yapılmıştır. Günümüzde değişikliğe uğrayan zaviyenin planını çıkarmak mümkün olamamıştır. Zaviyenin bir bölümüne elektrik jeneratörü, bir bölümüne de soğutma havuzu yerleştirilmiş, kalan kısımları da mazot deposu olarak kullanılmıştır. Günümüze gelen kalıntılara dayanılarak zaviyenin iki yana yönelik beşik tonozlu mekânları olduğu ve bunların arasında da çapraz tonozlu bir ana mekânın yer aldığı anlaşılmaktadır ve üzeri yıldız tonozla örtülüdür.

Hamza-i Kebir Türbesi

Mardin Meydanbaşı mevkiinde bulunan Hamza-i Kebir Zaviyesi, Akkoyunlular Dönemi'nde 1438-1439 yılında yapılmıştır. Zaviyenin yanında düzgün kesme taştan yapılmış olan bir türbe bulunmaktadır. Bu türbenin kime ait olduğu kesinlik kazanamamakla beraber, Hamza Bey'e ait olduğu da iddia edilmiştir. Türbe haç planlı olup, dışa taşkın giriş kapısı üzerinde geometrik geçmelerden oluşan bir bezeme bulunmaktadır. Bu bölüm birbirlerinden farklı taşlarla doldurulmuş ve bunlar mozaik tekniğinde, kapı üzerine yerleştirilmiştir. Türbe, kare planlı olup, üzerini tromplu bir kubbe örtmektedir. Kubbenin dışında kalan haçın kollarını oluşturan mekânlar, beşik tonozludur. Türbenin yanında bulunan zaviyeden, temel kalıntıları dışında, herhangi bir bölümü günümüze ulaşmamıştır.

Şeyh Kasım Türbesi

Mardin Yeni Kapı Hamamı yakınında, evler arasında sıkışmış bir durumda kalan Seyh Kasım Halveti Türbesi ve Mescidinin yapım tarihi bilinmemektedir. Yapı üslubundan XVI. yüzyıldan sonra yapıldığı sanılmaktadır. Türbe son yıllarda onarılmış, bir takım ekler yapıldıktan sonra mescit olarak kullanılmıştır. Türbenin giriş kapısı kuzeyde olup, dar bir eyvanla içerisine girilmektedir. Türbenin alt katında, birkaç basamakla inilen mumyalık kısmı bulunmaktadır. Seyh Kasım Türbesi moloz taştan yapılmış, üzeri de tonozla örtülmüştür. Kare planlı olan iç mekân, iki pencere ile aydınlatılmıştır. Türbe içerisinde iki sanduka bulunmakta olup, bunlardan birinin Seyh Kasım Halveti'ye, diğerinin de kızına ait olduğu sanılmaktadır.

Şeyh Hamit Türbeleri

Mardin'in doğusunda, Meydanbaşı'ndan Savur'a giden yol üzerinde bulunmaktadır. Mardinli Sadık Hamidi'nin belirttiğine göre, türbenin yapımına Şeyh Hamidi'nin ölümünden sonra 1880-1881 yılında başlanmıştır. Bu türbeler grubu dört ayrı türbe ile bir mescidin birleşmesinden meydana gelmiştir. Türbeler plan düzeni olarak birbirinin benzeridir. Moloz taştan yapılan türbeler, kare planlıdır. Üzerleri tromplu kubbelerle örtülmüştür. Türbeler grubunun kuzeyindeki kemerli bir kapıdan dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonoz örtülü bir mescide girilmektedir. Batı yönündeki üzeri kubbeli türbe bu mescit ile bağlantılıdır.

Selman-i Pak (Selman-i Farisi) Türbesi

Mardin Nusaybin ilçesinde bulunan Selmân-ı Pâk Türbesi günümüzde ziyaretgâhtır. Selmân-ı Pâk'ın Hz. Muhammed'in berberi olduğuna dair bir söylenti bulunmaktadır. Kaynaklardan öğrenildiğine göre; Selmân-i Pâk, İsfahanlı olup, Mecusi (atesperest) idi. İran'da Hristiyan olmuş, sonra Anadolu'ya gelmiş ve kiliselerde hizmet etmiştir. Gençlik yıllarının bir bölümünü Nusaybin'de bir kilise papazının yanında geçirdiği söylenmektedir. Sonraları Sam'a, oradan da Medine'ye geçmiştir. Söylentiye göre bir Yahudi'nin kölesi iken, Hz. Muhammed ile karşılaşmıştır. Hz. Muhammed onu satın alarak serbest bırakmıştır. Bundan sonra Peygamber'in berberliğini yapmış ve bu arada İslamiyet'i kabul etmiştir. Hz. Ömer zamanında yüksek makamlara getirilir.

Mor Petrus ve Paulus Kilisesi

Mardin Gül Mahallesi'nde bulunan bu kilise, Patrik II. Abdullah döneminde Papaz Abdülmesih'in çabaları ile Aziz Petrus ve Paulus adına 1914 yılında yapılmıştır. Kesme taştan yapılmış olan kilise dikdörtgen planlı olup, üzeri çatı ile örtülüdür. Taş işçiliğinde dikkati çeken bir bezemeye rastlanmamaktadır. Kilisenin en büyük özelliği kök boyalarla yapılmış el işi baskı perdeleridir.

Mor Behnam (Kırklar) Kilisesi

Mardin Sar Mahallesi'nde bulunan bu kilisenin V. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Kırk din şehidine ait kemiklerin 1170'de bu kiliseye getirilmiş olmasından ötürü aynı zamanda Kırk Şehitler Kilisesi ismiyle tanınmıştır. Günümüzde Mardin Metropolitlik Kilisesi'dir. Kilise yöresel kesme taştan, geniş bir avlu içerisinde yapılmıştır. Duvar işçiliğinde son derece ince bir işçilik uygulanmıştır. Üç ayrı girişi olan kilisenin cephelerinde dantel gibi islenmiş taş örgüler dikkati çekmektedir. Apsisi, çan kulesi ve 1500 yıllık kök boya perdeleri ile dikkat çekici bir yapıdır.

Surp Kevork (Kırmızı) Kilisesi

Mardin Ermeni cemaatinin kullandığı bu kilise, kayıtlarından öğrenildiğine göre 420 yılında yapılmıştır. Ancak değişik zamanlarda yapılan onarımlar sonucunda özgün mimarisinden büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Kesme taştan yapılmış olan kilisenin ibadet mekânı 10 payenin taşıdığı bir çatı ile örtülmüştür. Apsisindeki geometrik taş süslemeleri ile dikkati çekmektedir.

Protestan Kilisesi

Mardin il merkezinde bulunan bu kilise oldukça geniş bir alan üzerine 569 yılında yapılmıştır. Kesme taştan yapılmış olan kilisede geometrik ve çeşitli bitkisel motiflere yer verilmiştir.

Mor Hırmıs Kilisesi

Mardin il merkezinde bulunan bu kilise 430 yılında yapılmıştır. Başlangıçta Hristiyanların kullandığı kiliseyi 1552 yılından sonra Nasturiler kullanmıştır. Kesme taştan yapılmış olan ve yer yer geometrik taş bezemelerin bulunduğu kilisede, iki metropolitin mezarının bulunması daha da önem kazanmasına neden olmuştur.

Mor Yusuf Kilisesi

Mardin il merkezinde bulunan bu kilise, Ermeni Meclis-i Mebusan üyesi Hovsep Kazasyan'ın önderliğinde ve Ermeni Katolik cemaatinin katkılarıyla Patrik VIII. Grigoryus tarafından Mardin Metropolitliğine getirilen Melkun Nazaryan tarafından yaptırılmıştır. Mimari Lole'dir. Kilisenin yapımına 1864 yılında başlanmış ve 1894 yılında da ibadete açılmıştır. Ayrıca kilisenin yanına ruhbanların ikametine ayrılan bir bina ile ruhban okulu da eklemiştir. Kilise kesme taştan bazilika planında olup, üzeri düz bir dam ile örtülüdür. İbadet mekânının içerisinde 21 sütun bulunmaktadır. Ayrıca altı apsisi ve koro balkonuna yer verilmiştir.

Meryem Ana Kilise ve Manastırı

Mardin il merkezinde bulunan kilisenin cemaati yeterli olmadığından uzun süre kendi halinde kalmış, 1958 yılında ana caddenin genişletilmesi sırasında yıkılmıştır. Kilise, Patrik Antuan Semheri tarafından 1860 yılında yaptırılmıştır. Kesme yöresel taştan yapılan kilise dikdörtgen planlı olup, ibadet mekânı 21 sütun ile üst örtüyü taşımaktadır. Kilise, patriğin oturduğu yer ve İncil okunan bölümlerdeki üzüm salkımı motifleri ile dikkati çeken bir yapı görünümündeydi. Kilisenin yanında bulunan ve Antakya Patriği İğnatios Benham Banni tarafından 1895 yılında yapılan patrikhane günümüzde Mardin Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Meryem Ana Kilisesi

Mardin Savur Kapı Mahallesi'nde bulunan kilisenin kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 1857'de ibadete açılmıştır. Kesme taştan yapılmış, üzeri dam ile örtülü kilise uzun süre terkedilmiş ve günümüze yıkık bir durumda gelmiştir.

Mor İvennis Kilisesi

Mardin, Eski Kale Köyü'nün güney doğusunda bulunan bu kilise, 793 yılında Mor Circis Kilisesi ile birlikte yaptırılmıştır. Kilise kesme taştan olup üzeri düz bir dam ile örtülmüştür.

Mor Circis Kilisesi

Mardin Eski Kale Köyü'nün kuzeybatısında bulunan bu kilise, Mor İvennis Kilisesi ile birlikte 793 yılında yaptırılmıştır. Kilise kesme taştan olup üzeri düz damla örtülmüştür.

Mor İliye Kilisesi

Mardin Çiftlik Köyü'nde bulunan bu kilisenin yapım tarihini belirten bir kitabe veya belgeye rastlanılmamıştır. Kesme taştan, dikdörtgen planlı olarak yapılan kilisenin yanında ayrı bir bölüm halinde, alçak tavanlı iki oda bulunmaktadır. Bu bölümün ruh ve sinir hastalıkları tedavisinde yararlanıldığına inanılmıştır. Kilisenin Taka diye isimlendirilen bu bölümü ziyaret edilmektedir.

Mor Yakup (Mor Kuryakus) Kilisesi

Mardin Bülbül Köyü'nde bulunan bu kilisenin kitabesi bulunmadığı gibi kaynaklarda da yapım tarihini gösteren bir bilgiye rastlanılamamıştır. Bununla beraber III. yüzyılda manastır kilisesi olarak yapıldığı bilinmektedir. Kesme taştan düz damlı olarak yapılan kilisede, bezeme elemanlarına rastlanılmamıştır.

Meryem Ana Kilisesi

Mardin Göllü Köyü'nde bulunan bu kilisenin yapım tarihi bilinmemektedir. Kesme taştan yapılmış olan kilise yıkık durumdadır.

Mor Yuhanna Kilisesi

Mardin Dereiçi (Kıllıt) Köyü'nde bulunan bu kilise, 370 yılında yapılmıştır. Kesme taş ve moloz taştan yapılan kilise dikdörtgen planlıdır. Üzeri düz bir dam ile örtülüdür.

Mor Babi Kilisesi

Mardin Nusaybin ilçesi Günyurdu Köyü'nün kuzeybatısında bir tepede bulunan bu kilisenin yapım tarihi bilinmemektedir. Kilise, kayaların yontulmasıyla yapılmıştır. Bu nedenle de Mağara veya Yeraltı Kilisesi olarak da tanınmaktadır.

Mor Aho Kilisesi

Mardin Nusaybin ilçesi Günyurdu Köyü'nün kuzeyinde, bir tepe üzerinde bulunan kilisenin yapım tarihi bilinmemektedir. Patrik III. Yakup döneminde kiliseye bazı eklemeler yapılmıştır. Kilise moloz taştan ve dikdörtgen planlı olarak yapılmış, üzeri düz bir dam ile örtülmüştür.

Mor Semun Kilisesi

Mardin Nusaybin ilçesi Günyurdu Köyü'nün kuzeyinde bulunan bu kilisenin yapım tarihi bilinmemektedir. Kaynaklarda da onunla ilgili yeterli bir bilgiye rastlanamamıştır. Bununla beraber yapı üslubundan IIIV. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Kesme taştan yapılmış olan kilise, dikdörtgen planlıdır ve üzeri de düz bir damla örtülmüştür.

Mor Yuhanna Kilisesi

Mardin Nusaybin ilçesinde, Turabdin Dağı'nın kayalık yamacında yer alan kilisenin yanında, çeşitli müstemilat yapıları bulunmaktadır. Halk arasında "Deyr-Gazel" diye bilinmektedir. Mar Evgin Manastırı'na 5 kilometre uzaklıktadır. Kilisenin yapımında kesme taş ve kayalardan yararlanılmış olup, dikdörtgen planlıdır. Üzeri düz bir damla örtülmüştür. Kilise içerisinde bezeme elemanlarına rastlanılmamıştır.

Mor Sumuni Kilisesi

Mardin Nusaybin ilçesi, Eski kale Köyü'nün güneyinde bulunan kilise, yazılı kaynaklara göre, 793 yılında yapılmıştır. Yapımında kesme taş kullanmıştır. Dikdörtgen planlı olup, üzeri düz bir damla örtülmüştür.

Mor İliyo Manastırı

Mardin merkezinden 10 kilometre uzaklıktaki çiftlik köyünün yakınındaki bir dağ eteğindedir. 6. yüzyıl eseridir. Günümüzde de kullanılmaktadır.

Patrikhane

Patrikhane 1895 yılında Antakya patriği İnatios Benham tarafından inşa ettirilmiştir. 1988 yılına kadar faaliyet göstermiş ve bu yıldan sonra Kültür Bakanlığına devredilmiş, restorasyonu tamamlanmıştır. Mardin merkezde yer alan patrikhane, genişliği, motifleri, revakları ve mimari tarzıyla etkileyici bir yapıdır. Kuzeyden ve güneyden giriş kapıları vardır. Patrikhane, 1998 yılından bu yana müze olarak kullanılmaktadır.

Mor Şmuni Manastırı

Mardin Teker mahallesinde, Mardin kalesi surlarının dışınada bulunmaktadır. Ancak şehir, sur dışına taşınca kilise de şehrin ortasında kalmıştır. Kilisenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 6. yüzyıl eseri olduğu sanılmaktadır. Kilise Süryani Kadim Ortadoks kilisesi olup, halen ibadete açıktır.

Deyrulzafaran Manastırı

Deyrulzafaran Manastırı

Deyrulzafaran Manastırı

Mardin'in 3 kilometre doğusunda bulunan Daru'z-Zaferan Manastırı, Yukarı Mezopotamya'ya bakan yamaçlarda bulunmaktadır. Manastırın güney kısmı dışında çevresi dağlarla çevrilidir. Manastır IV. yüzyılda kurulmuş Süryani cemaatinin önemli bir dinî merkezi olmuştur. IX-X. Yüzyıllarda en parlak dönemini yaşamış, 1293–1932 yılları arasında da patriklik merkezi olmuştur. Süryani havarilerinden Petrus adına dikilen bir dikili taşın Hz. İsa'dan kaynaklanan bir de kutsal önemi vardır. Hz. İsa'nın Petrus'a "Temel kaya sensin, senin üzerinde kilisem inşa olunacaktır" dediği ve bu taşın dikildiği kilisenin de merkez olacağı kabul edilmiştir. Yapımındaki harçta yörede yetisen zaferan çiçeği kullanıldığı içinve bu temel taşından ötürü kiliseye Deyru'z-Zaferan Kürsüsü Kilisesi denilmiştir. Bu olaydan sonra da kilise Süryanilerin haç merkezi konumuna gelmiştir. Her yıl dünyanın çeşitli yörelerinden Süryaniler, yaklaşık 700 yıldan beri bu manastırı görmek için Mardin'e gelmektedir. Manastırın ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir tarihlendirme yapılamamaktadır. Bununla beraber manastırın Mardin ili ile birlikte kurulduğu sanılmaktadır. Bu manastır ilk defa XIX. yüzyılda dikkati çekmiştir. Manastırın en büyük özelliklerinden birisi de Süryani patriklerinden elli ikisinin burada gömülü ve özel şekilde korunmakta oluşudur.

Çevresi yüksek duvarla çevrili olan manastırın yakınlarında çok eski mahzenler, kemerler ve burçlar bulunmaktadır. Manastır iki katlı büyük bir bina olup, duvarlarının temelinde çok büyük blok taşların harçsız olarak birbiri üzerine oturduğu görülmektedir. Bunun üzerine yöresel taşlardan manastırın duvarları örülmüştür. Manastırın mimari yönden en büyük özelliği tavanıdır. Manastırın mozaikli mihrabı orijinal halini korumuştur. Ayrıca mabedin her iki tarafında kurban sunulan kemerli bölümler bulunmaktadır. Yapının içerisindeki kubbe ve sütunlar ile ahşap el işlemeli kapıları da orijinalliğini korumaktadır. Manastır çeşitli dönemlerde yapılan eklerle genişletilmiş, ayrıca farklı dönemlere ait Mor Hanonya, Meryem Ana, Mor Petros kiliseleri ile bir şapel burada yapılmıştır. Ayrıca kuzeyindeki dağda, kayalara oyulmuş olarak, belirli aralıklarla Meryem Ana, Thedoros, Mor Yakub, Mor Dzozi, Mor Behnam manastırlarıyla Mor Yusuf Savmaası yapılmıştır.

Mar Barbara Manastırı

Mardin il merkezinde bulunan Mar Barbara Manastırı, XVII. yüzyılda yapılmıştır. Kaynaklarda bu manastır ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kesme taştan dikdörtgen planlı kilisenin yanında manastırın müstemilat yapıları bulunmaktadır. Günümüzde bu manastır harabe halindedir.

Mor Efram Manastırı

Mardin'de bulunan bu manastır, Patrik Cercis Selhet tarafından 1884 yılında yaptırılmıştır. Kesme taştan yapılan kilise, çevresinde papaz odaları ve çeşitli yapılardan oluşmuştur. Günümüzde harap bir durumdadır.

Mor Dimet Manastırı

Mardin Savur ilçesi Dereiçi Köyü'nde bulunan bu manastırın ne zaman yapıldığı konusunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Manastır, kilise ve onun çevresindeki yapılardan meydana gelmiştir. Kesme ve moloz taştan yapılmıştır. İnanişâ göre, bu manastıra gelen romatizma hastaları burada sifa bulmaktadır. Bu nedenle de manastıra Romatizma Manastırı ismi de verilmiştir.

Mor Circis Manastır

Mardin, Derik ilçe merkezinde bulunan Mor Circis Manastırı'nın yapım tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Manastır, kesme taştan yapılmış bir kilise ile çevresindeki müstemilattan meydana gelmiştir. Dikdörtgen planlı kilise, kesme taştan yapılmıştır. Kilisenin özellikle yüksek tavanı ve apsisine yönelik U şeklindeki koro balkonunun oluşturduğu, kendisine özgü bir mimarisi vardır.

Deyrulumur Manastırı

Mardin, Midyat ilçesinin 18 kilometre doğusunda bulunan Deyrulumur Manastırı, Savurlu Mor Samuel ile Kartminli Mor Semun tarafından 397 yılında yaptırılmıştır. VII. Yüzyılda, metropolitlik merkezi olmuş ve bu durum 1049 yılına kadar sürmüştür. Manastıra Mor Şemun tarafından barınma ve dua yerleri, İmparator Theodosius zamanında içerisine lahitlerin konacağı anıtsal bir yapı, Meryem Ana Kilisesi, Resuller Kilisesi, Kırk Sehit Kilisesi, Mor Samuel kilisesi yapılmıştır. Söylentiye göre İmparatorun kızı Theodora'nın Mor Samuel tarafından iyileştirilmesinden ötürü de manastıra Theodara Kubbesi eklenmiştir.

Yakup Manastırı

Mardin Nusaybin ilçesinde bulunan manastır, Yukarı Mezopotamya bölgesindeki kiliselerin en eskisi sayılmaktadır. Mor Sabo ve on bir öğrencisinin öldürülmesinden ötürü yaptırıldığı bilinmektedir. Manastır, Mor Yakup'un 328 yılında öldürülmesi üzerine aynı yerde bulunan bir mecuşi mabedi üzerine yaptırılmıştır. Manastır kesme taş ve moloz taştan yapılmıştır. İbadet mekânının üzeri ana kubbeyi destekleyen yarım kubbelerle örtülmüştür. Manastır kilisesinin batı cephesinin duvarları sonradan yıkılmış ve 872 yılında yenilenmiştir. Manastır içerisinde Mor Yakup'un Türbesi bulunmaktadır. Episkopos Mor Yakup ile öğrencisi Mor Efram Nikeia'da Hristiyanlığın konsil toplantılarına katıldıktan sonra Nusaybin'e döndüklerinde burada Nusaybin Okulunun yapımına başlamışlardır. Bu okulu 326'da açmışlar ve Mor Efram 38 yıl boyunca bu okulu yönetmiştir. Bu okul putperestlik döneminden kalan bir yapı üzerine kurulmuştur. Bu okulda felsefe, mantık, edebiyat, geometri, astronomi, tıp, hukuk eğitimi verilmiştir. Aynı zamanda bu okuldaki çalışmalar sonunda Grekçe'den birçok yazma eser Süryanice'ye çevrilmiştir. Bu okulun en büyük özelliği, o dönemde Nusaybin'in ileri düzeyde bir eğitim merkezi olduğunu göstermesidir. Mor Yakup, 338'de ölümünden sonra kilisenin bodrum katına gömülmüştür. Ondan sonra Episkoposluğa Mor Babo, Mor Logos, Mor Abraham getirilmiştir. Bu dinî merkezin son Episkoposu, Rahip Hanna olmuştur. Nusaybin Okulu Sasanilerin 363'de Nusaybin'i almasına kadar öğretime devam etmiştir. Bundan sonra okulun öğretim kadroları dağılmış ve Suriye'de öğretime devam edilmiştir. Sonraki yıllarda Bizanslılar, Nasturilere karşı baskı kurunca Urfadaki (Edessa) okul Nusaybin'e nakledilmiş ve burası Nasturilerin dinî merkezi olmuştur. Okulun yönetimindeki Narsay ve Episkopos Barsavmo'nun yerine geçen II. Mor Husoh döneminde okul büyük ün yapmıştır. Bu nedenle de Nusaybin "İlimlerin besliği, eğitim şehri ve öğretmenlerin annesi" olarak isimlendirilmiştir. Manastır XIX yüzyıla kadar işlevini sürdürmüştür. Mor Yakup Kilisesinin restorasyonunu Nusaybin Belediyesi ÇEKÜL Vakfı ve Mor Yakup Kilisesi Süryani Kadim Cemaati Midyat Metropolitliği, Deydülzaferin Kilisesi Vakfı tarafından restore edilmiştir.

Mor Evgin Manastırı

Mardin Nusaybin ilçesi, Girmeli Bucağının 7 kilometre kuzeyinde, Tûr Abidin Dağı yamacında ovoiden yaklaşık 500 m. yüksekliğinde kurulmuştur. Manastırın çevresinde bazı mabet ve yapı kalıntıları bulunmaktadır. Mor Evgin'in Hristiyan azizlerinden olduğu bilinmektedir. Manastırın kurulduğu dönem kesinlik kazanamamıştır. Halk arasında bu manastır "Deyr-Marog" ismiyle de tanınmıştır.

Mor Abraham Manastırı

Mardin Nusaybin ilçesinde, Bagok Dağı'nda kayalar arasında kurulmuş olan bu manastırın yapım tarihi bilinmemekle beraber geçmişinin çok eskiye indiği tahmin edilmektedir. Buradaki yapı topluluğu, Hristiyanlığın ilanından sonra manastıra çevrilmiştir. Yapı olarak yüksek duvarları ile manastırdan çok bir kaleyi andırmaktadır.

Mardin Kalesi

3.6.3. Askerî Mimari Örnekleri

Mardin Kalesi

Mardin şehri iki bölümden meydana gelmiştir. Bunlardan biri kale içerisinde, diğeri de kalenin eteklerinde bulunan yerleşim alanlarıdır. Kale dışındaki yerleşim alanı Dış Mahalle olarak isimlendirilmiş ve bugünkü şehir de burada kurulmuştur. Kale içerisindeki yerleşim de doğudan batıya doğru 800 m, kuzeyden güneye 30 m. ile 150 m. arasında değişen düzlükte yer almıştır. Bu yerleşim alanı kale yamacının bittiği noktalarda sarp kayalıklarla ayrılmıştır. Bu yüzden Kartal Yuvası ismi verilen kalenin duvarları ile burçları kayalıkları da kapsayacak biçimde yapılmıştır. Bundan ötürü de kale, doğal bir görünümündedir. Kalenin girişi güneyde olup, bu giriş rampa şeklinde yükselir ve bir merdivene ulaşır. Tarih boyunca ele geçirilemez olarak ün yapan Mardin Kalesi'nden, ilk defa IV. yüzyılda Bizans tarihçisi Ammianus Marcellinus söz etmiştir. Ardından İmparator Justinianus dönemi tarihçilerinden Prokopios'tan sonra uzun süre bu kaleden söz edilmemiştir. VII. yüzyılda Arap akınları sırasında, Arap tarihçileri arasında bu kaleden söz edenler olmuştur. XIX. yüzyılda Fransız Dupré kalenin geçmişinin çok eski tarihlere indiğini, Bizans imparatorları tarafından da onarıldığını belirtmiştir.

Mardin Kalesi X.yüzyılda Al-Bâz (Sahin Kalesi), XIV. yüzyılda Kal'at al Sahba, Kal'at-ı Kuh ve Kal'at Gurâb (Karga Kalesi) olarak isimlendirilmiştir. 1471 yılına ait kayıtlarda, şehirden yüksekte bulunan ve merdivenlerle çıkılan kale içerisinde yoğun bir nüfusun ve 300 evin bulunduğunu belirtilmektedir. Evliya Çelebi'ye göre de kalenin altındaki mağara ve mahzenlerde hububat saklanmakta ve sarnıçlarında da su biriktirilmektedir. XVIII. Yüzyıl yazmaları kalenin oldukça sağlam olmasına karşın, tahrip gördüğünü belirtmiş, içinde 80'i oturulabilir durumda olan 200 kadar ev bulunduğunu belirtmiştir. XIX. yüzyılın başlarında bazı gezginlerin notlarına göre, Bağdat Paşası kaleyi tamir ettirmiştir.

Buna karşın, Mardin Kalesi'nin yapım tarihi kesinlik kazanamamıştır. Bununla beraber bazı kaynaklarda bu kalede Sübari, Sümer, Babil, Mitaniler, Asur, Pers, Roma, Bizans, Emevi ve Abbasilerin de hâkim olduğu yazılıdır. Bazı kaynaklarda ise; kalenin X.yüzyılda Hamdaniler tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Kalede bulunan kitabe ve kabartma parçaları ise kesin bir tarihleme vermekten çok uzaktır. M5.442'da veba salgınından dolayı kaledeki halkın birçoğu ölmüş ve Mardin Kalesi MS. 542'ye kadar boş kalmıştır. M.S. 975-976'da Hamdaniler'den Hamdan Bin El Hasan Nasır El Devle Bin Abdullah Bin Ham binlerce yıldır hâkim bir konumda bulunan bu doğal kaleyi bir takım eklemelerle, daha korunaklı bir hale getirmiştir. Sonraki yıllarda Selçuklular, Artuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safaviler ve Osmanlılar da bu kaleyi savunma amaçlı olarak kullanmışlardır. Kalenin ovadan yüksekliği 1.000 m. kadardır. Kalenin bir kısmı sarp kayaların üzerine oturmuştur. Meyilin fazla olduğu yerlerde ise surlar eklenmiştir. Kalenin güney kesiminde bir kule günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Kalede daha önceleri mesken olarak kullanılan kalıntılar bulunmaktadır. IX. yüzyılın ilk yarısında mevcut olan surların, bugün bazı yerlerde yalnız temellerine rastlanmaktadır. Birçok kez kuşatılan kale, saldırılara karşı direnişini, bünyesinde barındırdığı su sarnıçları ve ambarları sayesinde sağlamıştır.

Kalenin altı kapısı bulunmaktadır. Bunlar; ilin batısında Diyarbakır Kapı, Doğuda Savur Kapısı, Kuzeyde Bab-ı Savt, Kuzeybatıda Bab-ı Hamara, Güneybatıda, Bab-ı Zeytun, Güneyde Bab-ı Cedid (Yeni kapı) dir. Bu kapıların ve sur duvarlarının sağlamlığı ve topoğrafik konumu kalenin uzun yıllar ele geçirilemeyeşinde önemli bir etkidir. Güney yönündeki basit ve yuvarlak kemerli ana kapıdan içerisine girilen kalenin duvarları yer yer kayalarla desteklenmiş olup, kesme taş ve tuğladan yapılmıştır. Güney yönünde kesme taş ve yuğla örgülü bir burç dikkati çekmektedir. Besgen planlı olan bu burç dışa doğru çıkıntılıdır.

Kız Kalesi (Kal'at ül al Mara-Lorna-Jurekm)

Mardin il merkezinin 5 kilometre doğusunda bulunan Kız Kalesi gözetleme ve karakol kalesi niteliğinde bir yapıdır. Kalenin ne zaman ve kimler tarafından yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kale, yöreye özgü kesme taştan yapılmıştır. Kale içerisinde, bölgede hüküm sürmüş bir kralın kızına ait olduğu söylenen bir taht, su sarnıçları, kuyular, çeşitli yapı kalıntılarının temelleri ile mağaralar bulunmaktadır. Günümüze harap bir durumda gelebilmiştir.

Dara Kalesi (Daras Anastasiupolis)

Mardin il merkezinin 30 kilometre doğusunda, Dara Harabelerinin bulunduğu yerdeki yığma bir tepede bulunan kalenin yapım tarihi bilinmemektedir. Bazı kaynaklara göre de Pers Hükümdarı Darius tarafından yaptırılmıştır. Tarih boyunca Perslerle Romalılar arasında sürekli el değiştirmiştir. Kalenin bulunduğu yerleşim alanı, kendi dönemi içinde Yukarı Mezopotamya bölgesinin en önemli merkezlerinden biridir. Çağının önemli bir eğitim merkezi de burada kurulmuştur. Günümüze, kale dışında tiyatro kalıntıları, su sarnıçları gelebilmiştir. Kale yöresel kesme taş, moloz taş ve tuğladan yapılmıştır.

Anır Kalesi

Mardin il merkezine 5 kilometre uzaklıkta, Deyrulzaferan Manastırı'nın arkasındaki tepe üzerinde bulunan kalenin kitabesi günümüze gelememiştir. Ayrıca kaynaklarda da yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Bu bakımdan yapım tarihi kesinlik kazanamamıştır. Savunma ve gözetleme amaçlı yapılan kale, yöresel kesme taş ve moloz taştan yapılmıştır. Günümüzde oldukça harap durumdadır.

Zarzavan Kalesi

Mardin-Diyarbakır Karayolu üzerinde bulunan bu kalenin yapım tarihi bilinmemektedir. Tarihî İpek Yolu'nu koruma amaçlı olarak 50 metre yüksekliğindeki bir tepe üzerine, kesmetaş kullanılarak inşa edilmiştir. Günümüze kalenin bazı bölümlerine ait kalıntılar ulaşabilmiştir.

Rabat Kalesi

Mardin Derik ilçesinin 15 kilometre batısında, Hisaraltı Köyü'nde bulunan Rabat Kalesi'nin kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Kale Artuklular Dönemi'nde onarıldığı ve bazı ekler yapıldığı ve genişletildiği bilinmektedir. Artuklu Dönemi öncesi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Günümüze gelebilen kalıntılardan kalenin yöresel kesme taştan ve yer yer de moloz taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Büyük bir kale olan Rabat Kalesi'nin 15 burcu bulunmaktadır ve dikdörtgen planlıdır. Köşelerinde dört gözetleme kulesi yer almaktadır. Buradaki burçlar ve kuleler, 15 metre yüksekliğe kadar ulaşmaktadır. Kalenin doğu ve batısında iki kapısı vardır. Kale içerisinde, yeraltında depolar ve birtakım barınaklar olduğu kalıntılara dayanılarak tahmin edilmektedir. Kale içerisindeki kalıntılardan bir bölümünün, kalenin askeri amirine ait bir köşkün kalıntıları olduğu tahmin edilmektedir.

Dermetinan Kalesi

Mardin Mazıdağı ilçesinin 20 kilometre kuzeybatısında Gümüşyuva Köyü'nde bulunmaktadır. Yapım tarihi bilinmemektedir. Dermetinan Kalesi 150 metre yüksekliğinde bir tepe üzerinde kurulmuştur. Yöresel kesme taş ve moloz taştan yapılmış olan kalenin 8 burcu ve gözetleme kuleleri bulunmaktadır. Kalenin giriş kapısı kuzey yönündedir. İçinde su sarnıçları ve bazı yapılara ait temel kalıntıları bulunmaktadır. Burada yapılan yüzey araştırmalarında, Bizans Dönemi'ne ait mezarlar ve küçük buluntular ele geçirilmiştir. Ayrıca duvarlarında kabartmalar bulunmaktadır.

Savur (Sauras) Kalesi

Mardin Savur ilçesinde, yüksek bir tepe üzerindeki düzlükte bulunan bu kalenin, MS. II. yüzyılda Romalılar tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Konum olarak yöreye hâkim bir yerde olan kale, belli bir süre Romalılar ile Araplar arasında sürekli el değiştirmiştir. İpek Yolu'nun korunması yönünden de önemli bir konumdur. Günümüze gelebilen kalıntılardan yöresel kesme taş ve moloz taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Mimari yönden planı henüz çıkarılmamıştır.

Aznavur Kalesi

Mardin Nusaybin ilçesinin 14 kilometre kuzeydoğusunda, geniş bir vadi üzerindeki bu kale; Hamdan Bin A1 Hasan Hasır Al-davla Bin Abdullah Bin Hamdan tarafından, 970 yılında yaptırılmıştır. Kale yöresel kesme taş ve moloz taştan inşa edilmiştir ve doğudan batıya 400 metre uzunluğundadır. Genişliği ise 30-60 metre arasında değişmektedir. Üzerinde kurulduğu düzlük alan doğuda 800 metre, batıda da 300 metre yüksekliğindedir. Kalenin güneydeki kapısı dışında başka bir girişi yoktur. Kalenin 14 burcu ile 2 gözetleme kulesi bulunmaktadır. Bunlardan Suriye Ovası'na hâkim olan kulelerden biri, iyi bir durumda günümüze gelebilmiştir.

Rahabdium (Hafemtay) Kalesi

Mardin Nusaybin ilçesinin 20 kilometre kuzeydoğusunda, bugünkü Suriye sınırına yakın bir tepe üzerinde bulunan kale, MS. II. yüzyılda Romalılar tarafından yaptırılmıştır. Doğusundaki Nusaybin-Midyat kervan yolunu kontrol altında tutmak amacıyla yaptırıldığı ve Suriye'den gelebilecek Arap akınlarına karşı bir karakol görevini de üstlendiği bilinmektedir. Tarihî kaynaklara göre Araplar ile Romalılar arasında belli aralıklarla el değiştirmiştir. Kale kesme ve moloz taştan yapılmış olup, güneyden kuzeye kadar uzanan sur duvarları 14 burç ve 2 gözetleme kulesi ile desteklenmiştir. Uzunluğu 1,500 metreyi bulan surların yüksekliği 10 metre, burç ile gözetleme kulelerinin yüksekliği de 20 metreyi bulmaktadır. Kalenin güney yönünden tek bir girişi vardır. Kale içerisinde su sarnıçları, erzak depoları, mahzenleri ve ne oldukları anlaşılamayan yapı temel kalıntıları bulunmaktadır.

Merdis Kalesi

Mardin Nusaybin ilçesinin 15 kilometre kuzeydoğusunda bulunan bu kale, eski Merdis kentinin üzerindeki kayalık alanda yapılmıştır. Kalenin yapım tarihi kesinlik kazanamamakla beraber, duvar işçiliğinden Bizans Dönemi'nde yapıldığı veya onarıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin çevresi 1,500 metre genişliğinde olup, 12 kule ve burçla desteklenmiştir. Güneyde demir bir kapısı bulunmaktadır. Kalenin sur ve burçları iyi bir durumda günümüze gelebilmiştir. Kalenin doğusunda Merdis Kralı'nın şatosu yer almaktadır. Kayalar üzerindeki bu şato 5 x 18 metre ölçüsünde olup, derinliği de 5 metredir. Şatonun altında ayrıca kayalara oyulmuş mahzenler ve bir sarnıç bulunmaktadır.

Haytam Kalesi

Mardin Nusaybin ilçesinde Günyurdu ve Dibek köyleri arasındaki İzlo Dağı'nın doğusunda bulunan bu kale, MS.351 yılında Büyük Constantinius'un oğlu Custas tarafından yaptırılmıştır. Kalenin yakınında Deyrul Umur Manastırı bulunmaktadır. Kale Akkoyunlular ile Bizanslılar arasında birkaç kez el değiştirmiş, 1462'de de Uzun Hasan tarafından ele geçirilmiştir. Kesme taş ve moloz taştan yapılan kale günümüze harap bir durumda gelebilmiştir. Planı ve duvar işçiliği, günümüze gelen kalıntılardan tam olarak anlaşılamamaktadır.

Yeni Kale

Mardin, Midyat-Nusaybin kervan yolu üzerindeki dar bir boğazın üzerinde kurulan kaleyi Bizans İmparatoru II.Constantinius'un emri ile Dimitrios yaptırdığı bilinmektedir. Kaleye halk arasında yakıştırılan Saçlı Ali isminin nereden kaynaklandığı bilinmemektedir. Kalenin Midyat-Nusaybin kervan yolunu kontrol amacıyla inşa edildiği tahmin edilmektedir. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan kalenin çevresi 1,000 metreyi bulmaktadır. Surlarının yüksekliği de 10 metreden fazla olduğu düşünülmektedir. Moloz taş ve kayalardan yapılan kaleden bazı mekânlar, su sarnıçları ve duvarları destekleyen burç kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmistir.

Yeni Kale

Sirvan Kalesi

Mardin Nusaybin ilçesi, Günyurdu Köyü'nün kuzeydoğusunda, Turgutlu ile Değirmencik köyleri arasında bulunan kale, V. yüzyılda Sasaniler tarafından Bizanslılara karşı bölgeyi korumak amacı ile yapılmıştır. Kale kesme taş ve moloz taştan inşa edilmiştir. Günümüzde harap bir durumda olduğundan ve kalede yeterince bir araştırma yapılmadığından planı ve yapı şekli hakkında bilgiler yetersizdir.

Erdemest Kalesi

Mardin Yeşilli ilçesi, Bülbül Köyü ile Arur Kalesi arasındaki bir tepe üzerinde bulunan kalenin yapım tarihi bilinmemektedir. Tarihî kaynaklarda da ismine rastlanmamıştır. Kalenin kesme taş ve moloz taştan yapıldığı temel kalıntılarından anlaşılmaktadır.

Mardin

3.7. SİİRT

Siirt ilinin doğası, çevresindeki Botan Suyu, Reşan Çayı ve Akdağ'ın yamaçları bölgenin sivil mimarisini de etkilemiştir. Ayrıca iklim koşulları da buna belirgin şekilde etki etmektedir. Siirt'in ilk kurulduğu ana merkez olan Akdağ yamaçlarındaki eski mahallelerde bulunan evlerin bir bölümü günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlar, dar sokaklar boyunca sıralanmış, kalın ve yüksek duvarları olan evlerdir. Duvarların kalın ve yüksek oluşunun nedeni yazın sıcaklığın, kışın da soğukun etkilerinden korunmaktır. Ayrıca evlerin dikdörtgen pencerelerinin çok küçük oluşlarında da yine bölgenin sert ikliminin iklimin etkisi bulunmaktadır.

Siirt evlerinde kapalı bir yaşam biçiminin etkisi açıkça görülmektedir. Evlerin, kalınlığı 50-120 cm arasında değişen duvarları, yığma tekniğinde moloz taştan örülmüş ve "cas" denilen yöreye özgü bir tür sıva ile sıvanmıştır. Siirt sivil mimarisinde yaygın biçimde kullanılan cas, şehrin çevresinden sağlanan alçı taşının fırınlarda yakılıp öğütülmesi ile elde edilmiş kaba bir alçı sıva türüdür. Çabuk sertleşmesinden ötürü, evlerde sık görülen kubbelerin kalıp dökülmeden yapılmasında olanak vermiştir.

Siirt evlerinde ahşap malzemeye fazla yer verilmemiştir. Bunun nedeni de kuşkusuz yörede ağacın az oluşudur. Mimaride kubbeler, yuvarlak kemerlere ve tonozlara yer verilmiştir. Özellikle yuvarlak hatlar, yapıların belirgin özelliklerindendir. Yöreye özgü olan kubbe türü, Kambik denilen içi boş toprak kaplar yerleştirilerek inşa edilmektedir.

Siirt sivil mimarisinde varlıklı kesimin evleri, harem ve selamlık bölümleri bir avlu içinde bulunan ancak bu bölümlere farklı kapılardan ulaşılan bir düzendedir. Evlerin girişinde, ortadaki ana bir avlu etrafında, zemin katlarda mutfak, tandır ve depolar, üst katlarda da yine bir sofanın çevresinde odalar sıralanmaktadır. Evlerin dış cephelerinde katları birbirinden ayıran silmelere yer verilmediğinden, evlerin kat sayısı, düz duvarlar üzerinde sıralanmış küçük pencere sıralarına dayanılarak anlaşılmaktadır. Odaların içerisinde ahşap malzemeye yer verilmemiştir. Döşemeler bile castan yapılmış, üzerleri kalın hasırlarla örtülmüştür. Ancak günümüzün yapılarında casın kullanımı oldukça azalmış, onun yerini taş, tuğla ve briket almıştır.

Siirt evleri genellikle şehir merkezinde iki ve üç katlı olup, giriş kapılarına özen gösterilmiş, çoğu kez de devşirme malzemeler kullanılmıştır. Zenginlerin oturduğu evlerin giriş kapılarının çevresinde sütunlar, bunları birbirine bağlayan dilimli ve yuvarlak kemerler süsleme unsurları olarak öne çıkmaktadır. Bezeme olarak yalnızca bu giriş kapılarına önem verilmiştir.

Siirt'in kırsal kesimindeki evler çoğunlukla tek katlı, küçük kapılı ve pencereli düz damlı yapılardır. Döşemelerde sıkıştırılmış toprak, tavanlarda ise kavak ağaçları veya çalı-çırpı kullanılmış, bunların üzerine de sıkıştırılmış toprak döşenmiştir. Siirt yöresinin Eruh, Kurtalan ilçelerinde mağara evlerle karşılaşmaktadır. Bu evlerde mağaralar oyularak odalar yapılmış, önlerine de yığma taşla örülmüş duvarlar çekilmiştir. Ayrıca uygun yerlere de pencere ve baca delikleri açılmıştır.

3.7.1. Sivil Mimari Örnekleri

Saat Kulesi

Siirt il merkezinde, Vilayet Konağı karşısında, park içerisinde bulunan Saat Kulesi, 1974-1975 yıllarında yapılmıştır. Kesme taştan yapılan Saat Kulesi, taş kaide üzerinde, silmelerle birbirinden ayrılmış dört bölüm halindedir. Her bölümün üzerinde dikdörtgen çerçeveli birer pencere bulunmaktadır. Bu bölümlerin üzerinde dikdörtgen prizmanın her yüzüne birer saat kadranı yerleştirilmiş, yüzeyi daha küçük bir prizma üzerinde kubbe ile örtülmüştür.

Cas Evleri

Yapı malzemesi ve iklim koşullarına bağlı olarak Siirt'te karakteristik bir konut mimarisi gelişmiştir. Kentin eski kesimlerinde iki-üç katlı, yukarıya doğru daralan, küçük pencereli, düz damlı konutlar "cas" adı verilen harçla sıvanmıştır.

Cas Evleri

Cas Evleri

Cas Evleri

Kent çevresinde bulunan alçı taşının yakılıp öğütülmesiyle elde edilen cas, çabuk sertleşmesi sonucu, kalıpsız kubbe yapımına olanak vermektedir. Cas konutların kapı ve pencerelerinin çevrelerinde güzel taş oymacılık örneklerinede rastlanmaktadır. Kent merkezinde birkaç örneği kalmış bu evlerden biri restore edilerek kültür evi olarak hizmet vermektedir. Cas evlerinin en vurucu noktalarından birisi “Dergah” adı verilen süslü ve “Mısraheyn” isimli çift kanatlı kapılarıdır.

Gerre Han

Siirt-Eruh-Şırnak yolu üzerinde, Ormanardı mevkisinde Botan Irmağı'nın kenarındaki yamaçta kurulmuştur. Siirtten yaklaşık 40 kilometre uzaklıktadır. Han, kuzey-güney doğrultusunda olup iki ayrı yapı olara ele alınmıştır. Osmanlı Dönemi'nde yani XVII. yüzyılda Musul-Cizre-Eruh ve Siirt-Bitlis hattı üzerinde, ticaretin canlı tutulması inşa edildiği sanılmaktadır.

Gözlüce Köyü Hanı

Şirvan'a bağlı Gözlüce Köyü'ne gelmeden yolun solunda bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde yaptırılmıştır.

Doğruca Köyü Hanı

Şirvan'a bağlı Doğruca Köyü'nün girişinde yer almaktadır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde yaptırılmıştır.

Şirvan Han

Şirvan Merkez Küfre Mahallesi'nde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde yapıldığı tahmin edilmektedir. Eser günümüzde kısmen yıkılmıştır.

Çarpıran Köprüleri

Baykan-Bitlis arasında iki köprüdür. Birinci köprü, Bitlis Çayı üzerinde, ikincisi ise birinci köprü'nün doğusunda ve Bitlis Çayı'na dökülen derenin üzerindedir. Köprülerin Osmanlı Dönemi'nde, XVI - XVII. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir.

Nasreddin Köprüsü

Siirt-Eruh yolu üzerinde, Lif Kaplıcası'ndan ayrılan yolda, Başur Çayı'nın üzerinde yaptırılmıştır. Selçuklulardan kalma olduğu tahmin edilen köprü beş gözlüdür ve günümüze kadar sağlam ulaşabilmiştir.

Oymakılıç Köyü Köprüsü

Eruh ilçesinin Oymakılıç Köyü'nün içinden geçen Zarova Deresi'nin üzerine kurulmuştur. Osmanlı Dönemi'nde, XVII. yüzyılda inşa edilmiştir.

Üzümlü Köyü Köprüsü

Eruh İlçesi Üzümlü Köyü'ne varmadan, Zarova Deresi'nin üzerinde yeni köprü'nün doğusundadır. Osmanlı Dönemi'nde, XVII. yüzyılda inşa edilmiştir. Günümüzde yıkık olan köprü'nün ayakları kısmen sağlam kalmıştır.

Zarova Köprüsü

Eruh-Çizmeli Köyü yol ayrımında ve Eruh-Bilgili Köyü güzergâhında, Eruh'tan 10 kilometre mesafede, Zarova Deresi üzerindedir. Plan, malzeme ve inşa tekniği açısından Osmanlı Dönemi'nde yani XVII. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde kullanılmayan köprünün tabliyesi kısmen yıkılmış, en güneydeki gözün yuvarlak kemeri ve tabliyesi sağlam kalmıştır.

Yerliçoban Köyü, Güllü Hanım Köprüsü

Eruh ilçesi Yerliçoban Köyü'nün kurulduğu vadinin içinden akan derenin üzerinde bulunmaktadır. Köprü, köy ile köyün güneydoğusunda yer alan bir bey konutunun arasındaki ulaşımı sağlamak için yapılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde, XVII. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır. Günümüzde hâlâ kullanılan köprü, tamamen sağlam durumdadır.

Gerra Han Köprüsü

Eruh ilçesi Gerre Hanı'nın yanında, Botan Nehri'ne dökülen çayın üzerinde kuzey-güney doğrultusunda kurulmuştur. Köprü, aynı adla anılan hanla beraber Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiştir.

Değirmen Köprüsü (Beyaz Su Köprüsü)

Şirvan'a bağlı Yağcılar Köyü'nde, Beyaz Su Deresi'nin üzerindedir. Osmanlı Dönemi'nde, XVIII. yüzyılda yaptırılmıştır. Köprü oldukça harap durumdadır.

Süleyman Bey Köprüsü

Şirvan ilçe merkezine yaklaşık 5 kilometre mesafede ve Baykan-Şirvan arasındaki tali yol üzerindedir. Osmanlı Dönemi'nde, XVIII. yüzyılda yaptırılmıştır. Köprü bugün kullanılmaz durumdadır.

Gözlüce Köyü Köprüsü: Şirvan

Gözlüce Köyü'ndeki derenin üzerindedir. Yapının üzerinde herhangi bir kitabe yoktur. Osmanlı Dönemi'nde, XVIII – XIX. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Antik Erzen Şehri ve Kalesi

Kurtalan ilçesine bağlı Yunuslar Köyü, Gökdoğan mevkisinde, geniş bir alana yayılan Erzen Kenti, Siirt'teki ilk yerleşim yerlerinden biri olarak kabul edilmektedir. I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olan Erzen, Garzan Çayı'nın kenarında düz ve verimli bir alan üzerinde kurulmuş olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Şehirden iç kale, dış kale ile üç girişi günümüze gelebilmiştir. İç kale günümüzde tespit edildiği kadarı ile 90x60 metre ebatlarında hilal biçimindedir. İç kalenin surları düzgün yekpare taşlardan inşa edilmiştir. İçindeki yapılar ve üst örtüde de yekpare taş ve horosan harcı kullanılmıştır. Şehrin etrafını kuşatan dış kale yaklaşık olarak dikdörtgen planlıdır. Dış kalede 66 tane burç bulunmaktadır.

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

3.7.2. Dinî Mimari Örnekleri

Siirt Ulu Camii

Merkez ilçedeki Ulu Cami en önemli islam yapısıdır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Ulu Cami'nin, 1129 yılında Selçuklu Sultanı Muğiseddin Mahmut tarafından onarıldığı bilinmektedir. Dıştan kesme taş, içten ise moloz taşlarla inşa edilmiş olan caminin, Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki ceviz ağacından minberi, Selçuklu ağaç oymacılığının güzel örneklerindendir. Caminin minaresi ise geometrik çini motiflerle bezeli silindirik gövdesi ile ilgi çekicidir.

Cumhuriyet Camii (Hıdrul Ahdar), Şeyh Maruf Camii İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı Türbeleri

Aydınlar ilçe merkezinde bulunan türbe, din ve astronomi bilgini olan İbrahim Hakkı tarafından hocası İsmail Fakirullah için yaptırılmıştır. Türbenin asıl özelliği Tillo'nun 3 kilometre doğusundaki bir tepe üzerine yapılmış (Kale-t'ul Üstad) duvarda yer alan 40 x 40 cm boyutlarındaki bir pencereden, her yıl 21 Mart gününün belli bir anında geçen güneş ışınlarının, kuledeki prizmadan yansıtılarak İsmail Fakirullah'a ait sandukanın baş tarafını aydınlatmasının sağlanmasıydı.

Ancak 1963 yılındaki bir onarımla yapının bu özelliği ortadan kalkmış ve düzenek bozulmuştur. Yapı ekler ve yenileme çalışmalarıyla özgünlüğünü yitirmiştir. Ancak geçtiğimiz yıllarda farklı üniversitelerden katılan araştırmacılar tarafından bir ekip, düzeneğin yeniden çalışmasını sağlamıştır. Işık, türbeye yaklaşık 3 kilometre uzaklıktaki tepeden, Kale-t'ül Üstad diye anılan mevkiden geçerek yansıtılmıştır. Tepede İbrahim Hakkı tarafından yapılan duvar ve ortasındaki oyuk hala durmaktadır. Bu oyuktan bakıldığında türbe görülmektedir. Bu alan aynı zamanda Botan Vadisi'ne dik inen bir yamacın üzerinde yer almakta olup Botan Vadisi seyir terası niteliğindedir. Türbe yakınlarında, torunlarının gönüllü çalışmaları sayesinde, İbrahim Hakkı'nın bilimsel çalışmaları ve özel eşyaları ile eserlerinin bir kısmının orjinallerinin sergilendiği tek odadan oluşan küçük bir müze yapılmıştır.

Kurtalan Camileri

Kurtalan ilçesine bağlı köylerde halen ibadete açık olan çok sayıda Osmanlı Dönemi camisi bulunmaktadır. Bu camilerden Kayabağlar Köyü Camii, Oyacık Köyü Camii ve Yellice Köyü Camii halen ibadete açıktır. Göktaş Köyü Doğanpazar Mezrası Camii ve Yanarsu Garzan Köyü İç Kale Camii ise metruk durumda olup kullanılmamaktadır.

Merkez Camii

Şirvan ilçesi merkezinde Küfre Mahallesi'ndedir. Mimari özelliklerinden caminin XVII. yüzyıl ortalarında Osmanlı Dönemi'nde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yakın zamandaki tamir sonrasında, yeni yapılan bölüm caminin bir bölümü haline dönüştürülmüştür.

Eruh Camiler

Eruh ilçesine bağlı köylerde halen ibadete açık olan çok sayıda Osmanlı Dönemi camisi yer almaktadır. Bu camilerden Bilgili Köyü (Eski Eruh) Camii ve Kaşıkayla Köyü Camii halen ibadete açıktır. Oymakılıç Köyü (Kaya Oyma) Camii, Nehvan Camii, Kelhok Kalesi Camii, Bozatl Köyü Camii, Eski Kavaközü Köyü Camii, Yerliçoban Köyü Eski Camii, Çırpılı Köyü Camii, Eski Yediyaprak Köyü Camii, Budamış Köyü Eski Camii, Oymakılıç Köyü Sariya Hatun Mescidi, Eski Kavaközü Köyü Kaya Oyma Camii ise terk edilmiş durumda olup kullanılmamaktadır.

Eruh Türbeler

Eruh ilçesinde bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait başlıca türbeler ise Oymakılıç Köyü'nde Sariya Hatun Türbesi, Erenkaya Köyü'nde Şeyh Veli Türbesi, Kavaközü Köyü'nde Emir Nasreddin Türbesi, Bilgili Köyü Kaya Mezarı ve Çetinkol Köyü Kaya Mezarı'dır. Eruh ilçesinde bulunan diğer Osmanlı yapıları ise; Oymakılıç Köyü Medresesi, Mir Nasır Medresesi, çok sayıda çeşme ve sarnıçtır.

Veysel Karani Türbesi

Baykan ilçesinin Ziyaret Beldesi'nde, Diyarbakır-Bitlis karayolu üzerinde yer almaktadır. Türbe, 1901 yılında, cami ise 1887 yılında inşa edilmiştir. Yöreye özgü "cas" harcıyla yapılmış olan kubbe örtülü türbe, 1967 yılında yıktırılmış, 1974 yılında ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Türbe, karayolundan geçen bütün araçların uğrak yeri olduğu gibi, bahar mevsiminde özellikle Mayıs ayında yurdun dört bir yanından gelen ziyaretçilerin akınına uğramaktadır. Veysel Karani Türbesi ve çevresi 2002 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş, türbe, cami, şadırvan ve idari binadan oluşan yapılar büyükçe bir meydana birleştirilmiştir. Ancak türbe çevresindeki niteliksiz ticari birimler önlenememiştir. Ziyaret yeri çok yoğun olarak kullanılmaktadır. Veysel Karani Türbesi bölgede dinî turizm açısından önemli bir merkezdir.

Veysel Karani Türbesi

Veysel Karani Türbesi

Veyssel Karani Türbesi

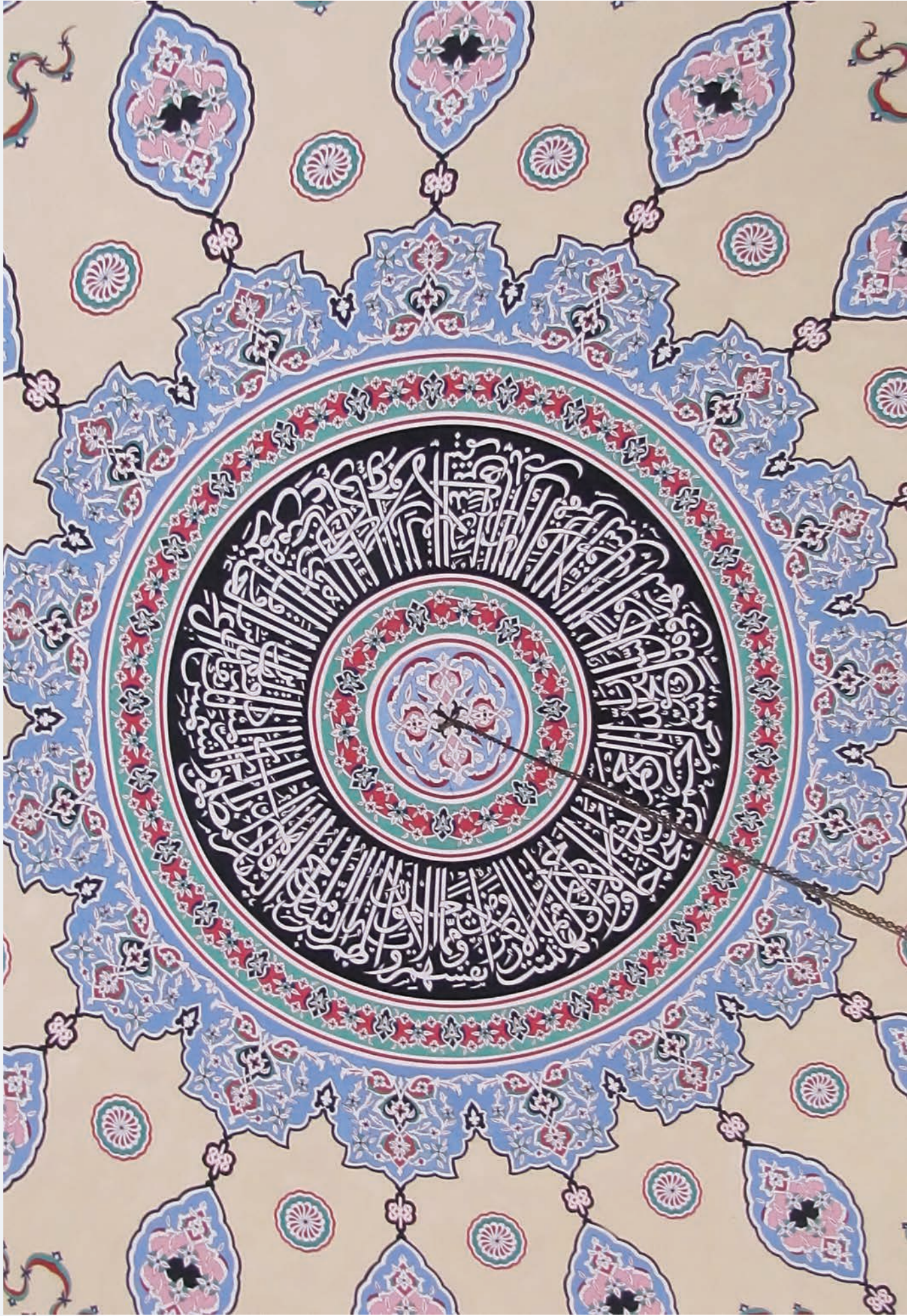

Veysel Karani Türbesi

Veysel Karani Türbesi

Veysel Karani Türbesi

Deyr Mir Yakup Manastırı

Siirt il merkezinin 3 kilometre güneyinde bulunan Deyr Mir Yakup Manastırı doğu-batı istikâmetinde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Manastır; ana kilise, kütüphane, keşiş hücreleri, misafirhane ve yemekhaneden oluşmaktadır. Günümüzde ana kilisenin bir bölümü, keşiş hücreleri ve yemekhane bölümü yıkılmıştır. Yapının inşasında genel olarak taş kullanılmış olup, sadece kilise ve eyvanlı bölümde tuğla kullanılmıştır.

3.7.3. Askerî Mimari Örnekleri

Derzin Kalesi

Baykan ilçe merkezinin 8 kilometre doğusunda, Adakale Köyü'nün kuzeydoğusundaki doğal kayaların üzerinde yer almaktadır. Yapı, tepenin topografyasına göre inşa edilmiş olup düzgün bir plan göstermektedir. Derzin Kalesi, Siirt ilindeki Bizans Dönemi'ne tarihlenen kaleler içerisinde en önemli olanıdır. Kalenin gözetleme kuleleri bugün hala özgün şeklini korumaktadır.

Çaykara Köyü Kalesi

Baykan-Siirt yol güzergâhında ve ilçeden 15 kilometre uzaklıktaki Çaykara Köyü yakınlarındaki sarp kayalık üzerinde yer almaktadır. Kale, çevreye ve köye hâkim bir konumdadır. Kalenin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir ve Osmanlı zamanında son şeklini aldığı anlaşılmaktadır.

Kelhok Kalesi

Eruh-Bilgili (Eski Eruh) Köyü güzergâhındadır. Osmanlı Dönemi'nde; ticaret yolu üzerindeki hanların korunması amacıyla inşa edilen kalelerden biri olduğu kabul edilmektedir. Yapıda kullanılan malzeme ve inşa tekniğinden, Osmanlı Dönemi'nde, XVII. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Çattepe Köyü Kalesi

Kurtalan İlçesi'nde, Dicle Nehri ile Botan Irmağı'nın birleştiği yerde kurulmuş bir Osmanlı kalesidir. Nehir suları tarafından tahrip edilen surların üzerinde bugünkü Çattepe Köyü yer almaktadır.

İnce Kaya (Kormas) Kalesi

Şirvan ilçesi, İncekaya Köyü'nde yer alan kalenin, Bizans Dönemi'ne ait olduğu belirtilmektedir. Kale, Bizans Tekfurlarından Selçuklulara geçmiş, Osmanlılar Dönemi'nde barınak olarak kullanılmıştır. Dış görünüşü itibarıyla bir şatoyu andırmaktadır.

İrun Kalesi

Şirvan ilçesinin 40 kilometre kuzeyinde, sarp dağların zirvesinde kurulmuştur. Kalenin, bulunduğu dağın eteğinden geçen nehirle yer altı tüneli ile bağlantısı bulunmaktadır.

Şirvan (Küfre) Kalesi

İlçe merkezinin 4 km doğusunda, ilçenin adıyla anılan kaledir. Doğal bir kayanın üzerinde hâkim mevkide inşa edilmiştir.

Urfa Kalesi

3.8. ŞANLIURFA

Mimarlık tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen, Neolitik Çağ'a ait Nevalı Çori gibi yerleşmelerin dışında Şanlıurfa'da yapılan çok sayıdaki arkeolojik kazıda Kalkolitik, Tunç, Demir ve Hellenistik Çağ ile Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Anadolu Selçuklu, Eyyübi, Memluk ve Osmanlı devirlerine ait mimari kalıntılara rastlanılmış olması, bölgenin mimarlık tarihi açısından zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

Şanlıurfa'nın İslamlaşmasından sonra, Balıklıgöl ve çevresinde, İslam kültürünün gerektirdiği cami, mescid, tekke, zaviye, medrese ve hamam gibi anıtsal yapılar, mezarlıklar ve yine İslam toplumuna bağlı insanların yaşam biçimine uygun evler yoğun bir doku oluşturmuştur.

Eyyübiler devrine ait Halil-ür Rahman Camii, adına 1373 tarihli bir vakfiyede rastlanan Toktemur (Tahtamor) Mescidi, Akkoyunlular devrinde inşa edilen Hasan Padişah Camii, Osmanlı devrine ait Rızvaniye Camii ve Medresesi, Mevlid-i Halil Camii Külliyesi, Hasan Padişah Medresesi. Toktemur Mescidi doğusundaki Rahimiye Medresesi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Halil-ür Rahman Gölü kenarında olduğu belirtilen İbrahim Halil Tekkesi, 1779 tarihli Rızaiye Vakfiyesi'nde geçen Halil-ür Rahman Hamamı, 3 Mart 1852 tarihli bir arzda geçen Halil-ür Rahman Mevlevi Zaviyesi, içersinde mescid, medrese, tekke ve zaviyenin yer aldığı Sakıbiye Külliyesi, Halil-ür Rahman Gölü başına Urfa valisi Ethem Paşa tarafından 1903 yılında inşa ettirilen Halil-ür Rahman Karakolu; biri Aynzeliha Gölü'nün batısında diğeri Şanlıurfa Kalesi eteğindeki iki mezarlık, Halepli Bahçesi'ndeki Sakıb'ın Köşkü, Büyük Yol Kilisesi yakınındaki Küçük Hacı Mustafa Hacıkamiloğlu Konağı ve sivil mimarlık örneği daha birçok tarihi ev bu dokuyu meydana getiren mimari eserlerdir.

Küçücük bir bölgede bu kadar çok sayıda inşa edilen İslam eserlerinden Halil-ür Rahman Camii, Toktemur Mescidi, Hasan Padişah Camii, Rızvaniye Camii ve Medresesi ile Mevlid-i Halil Camii Külliyesi, Sakıb'ın Köşkü, Küçük Hacı Mustafa Hacıkamiloğlu Konağı ve bir kaç sivil yapı örneği günümüze kadar gelebilmiş, diğer eserler ise maalesef yıktırılmıştır.

Ahşap malzemenin bulunmayışı, Urfa taşının kolay işlenebilmesi ve yüzyıllardan beri süregelen bir taş işçiliği geleneği, taşın Şanlıurfa mimarisinde hakim malzeme olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Diyarbakır'daki bazalta karşılık Urfa yöresinde açık renkli sarımsı kalker taşı mimariye hakimdir. Kolay işlenen ve oaktan çıktıktan bir süre sonra sertleşen bu kireçli oluşum, Urfa yapılarının her devrinde rahatlıkla kullanılmış ve kullanılmaktadır. Halk arasında "Hevara Daşı" olarak adlandırılan bu taşın kentin güneybatısındaki dağlık bölgeden getirildiği bu bölgeye yayılmış çok sayıdaki antik taş ocağından anlaşılmaktadır. Dağın bir yamacının delinerek diğer yamacından çıkılan taş ocakları (Delikli Mağara) yanında, uzunluğu 50-75 metre, eni 25-30 metreyi bulan büyük taş ocaklarına; Kanlı Mağara Deresi, Kasarcı Deresi ve Ehber Deresi'nde yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır.

Halkın yaygın bir efsanesi olan Kanlı Mağara ile yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan Şakşak, İpek, Direkli, Nalbant Harabası, Şaharı Yuvası, Hamam Mağarası, Köko'nun Mağarası gibi ve daha isimsiz yüzlerce mağara, bölgedeki önemli taş ocakları arasında yer almaktadır. Taş ocaklarının hakim olduğu bu bölgede yapılan araştırmalarda taşçı arabalarının kayalıklar üzerinde açmış oldukları derin teker izlerinin meydana getirdiği antik yollara rastlanılmıştır. Taşın bu kadar yaygın olarak kullanılmasına karşılık, duvarları ve tavanları Bağdadi Tekniği'nde yapılmış bir iki ev dışında Urfa yapılarında ahşap malzemeye pek rastlanılmamaktadır. Ancak evlerdeki odaların iç dekorasyonunda, pencere ve kapı kanatlarında zengin süslemeli ahşaba büyük ölçüde yer verilmiştir.

Şanlıurfa'daki mimari eserlerde zengin bir plan çeşitliliği göze çarpar. Binlerce yıllık tarihi geçmişi bulunan bu yörenin mimarları, çeşitli devirlerdeki mimari eserlerden etkilendiklerinden yapılarında farklı plan uygulamalarına gitmişlerdir. Tarih Öncesi dönemlerden Osmanlı Dönemi'ne kadar çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Urfa'da, bütün bu devirlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan plan tipleri, birbirlerinin kopyaları olmaktan daha çok, yeni arayışlar içerisinde varyasyonlar meydana getirecek şekilde zenginlik göstermektedir.

Mimarinin her dalında olduğu gibi “Urfa Evleri”nde de farklı plan arayışları dikkati çekmektedir. Yazlık ve kışlık eyvanlı, kalıplaşmış bir plana sahip olarak görünmelerine rağmen yüzlerce ev arasında birbirini aynen taklit eden evlere rastlanılmayışı, Urfa’lı mimarların değişik plan arayışına ne denli önem verdiklerini göstermektedir. Urfa’daki mimari eserlerde, evler dışında mimari süslemeye pek önem verilmemiştir. Urfa evlerindeki zengin taş işçiliğine karşılık cami, han, hamam ve medrese gibi anıtsal yapılarda çini süslemeye hiç, taş süslemeye ise nadir olarak rastlanması ilgi çekici bir konudur. Ağaç süsleme de anıtsal eserler arasında yok denecek kadar azdır. Anıtsal eserlerdeki bu duruma karşılık; ağaç süsleme Urfa evlerinde şaşırtıcı derecede bir zenginlikle karşımıza çıkmaktadır. Evlerdeki odaların kapıları, pencere kanatları, duvar kaplamaları, süslemeli ahşap rafların meydana getirdiği nişler, aynalar ve çeyiz sandıkları ağaç oyma sanatının inceliklerini ve motif zenginliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Evlerdeki ahşap kapı ve pencere örneklerinden önemli bir grup, Şanlıurfa Müzesi’nde sergilenmektedir.

Urfa mimari eserlerinde taş ve ağaç işçiliğinin anıtsal eserlerden ziyade, evlerin iç mekânlarında zengin olarak kullanılmış olması, Fransız Sanat Tarihçisi Albert Gabriel’in “Türkler süsü kendi zevkleri için yaparlar, gösteriş için değil” sözünü doğrular niteliktedir. Büyük bir kısmı İslami dönemlere ait olmak üzere, Şanlıurfa’da mimarinin her alanından eser örneği bulunmaktadır. Bu eserlere, bugün ayakta olmayan ve yazılı kaynaklarda adı geçenler de eklendiğinde Şanlıurfa’nın çok zengin bir mimariye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.8.1. Sivil Mimari Örnekleri

Şanlıurfa Kurtuluş Müzesi

1903 yılında, Avrupalı tarzda konak mimarisi ile geleneksel tarzda Şanlıurfa evi mimarisinin kaynaştığı bir özelliğe sahip olan ve oldukça geniş bir alana yayılan Osmanlı Dönemi’ne ait Mahmut Nedim Konağı, Şanlıurfa Kurtuluş Savaşı’nda, Fransız kuvvetlerince işgal edilerek karargâh olarak kullanılmıştır. İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği ve Kültür ve Turizm Bakanlığı finansmanıyla restorasyon ve çevre düzenlemesi yapılan Mahmut Nedim Konağı, 2009 yılında “Şanlıurfa Kurtuluş Müzesi” olarak hizmete açılmıştır.

Mahmut Nedim Efendi Konağı

Atatürk Mahallesi’ndeki Kehriz Sokak ile Hastane Caddesi arasına Kürkçüzade Mahmut Nedim Efendi tarafından 1903 yılında yaptırılmıştır. Avrupa mimarisi ile geleneksel Urfa evi mimarisinin kaynaştığı bir özelliğe sahip olan ve oldukça geniş bir alana yayılan konak, haremlik ve selamlık bölümlerindeki yapılardan meydana gelmiştir. Haremlik bölümünü oluşturan kesme taştan iki katlı yapının doğuya bakan esas cephesi ortada bir eyvan ve zarif sütunlarla teşkilatlandırılmış; bu cephenin iki yanına eyvandan öne taşan bir görünüm verilmiştir. Doğu cepheye nazaran daha az hareketli olan batı cephede dikdörtgen ve elips pencereler ile ortasından ince sütunlarla ayrılmış, eyvan fonksiyonu gören üç gözlü büyük bir pencere bulunur.

Küçük Hacı Mustafa Hacıkamiloğlu Konağı (Vilayet Konukevi)

Şanlıurfa merkezinde, Vali Fuat Bey Caddesi’nin (Büyükyol) Halil-ür Rahman Gölü’ne yakın kesiminde Selahaddin Eyyübi Camii’nin batısındadır. Bu tarihi konak 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir (1890 yılları). Haremlik ve selamlık bölümleri vardır. Konakta inşaat malzemesi olarak Urfa taşı kullanılmıştır. İki katlı selamlık bölümüne, kuzey cephedeki sokak kapısından girilmektedir. Selamlık bölümünün zemin katında develik, bir tuvalet ve hizmetçi odaları yer almaktadır. Erkek misafirlere ayrılmış olan ikinci kat, odalarla teşkilatlandırılmıştır. İkinci katın kuzeye bakan cephesinde ortası sütunla iki göze ayrılmış eyvan fonksiyonunu gören iki mekân bulunur. Güney cephenin ortasında yer alan benzer eyvanın döşeme kısmı merdivenle teşkilatlandırıldığından burası dekoratif bir fonksiyona kavuşmuştur. Selamlığın güneyinden haremlik kısmına geçilmektedir. Konağın haremlik bölümü, selamlığın aksine modern mimarinin çizgilerinden tamamen sıyrılarak geleneksel biçimde inşa edilmiştir. Bu bölümdeki mekânlar gele-

neksel bir Urfa evinin vazgeçilmez ögesi olan, havuzlu bir 'hayat'ın (avlu) çevresinde yer almıştır. Hayat'ın doğu cephesinde ön tarafı 'gezenek'li (balkon) iki oda ve bunların bodrum katında 'zerzembe' (kiler) yer alır. 'Tandırılık' hayatın güneydoğu köşesindedir. Hayatın güney cephesi revaklı olup bu cephede altta ve üstte olmak üzere birer oda, orta kısımda bir sarnıç yer alır. Batı cephede haremlığın sokağa açılan kapısı, iki yanında birer tuvalet ve duvar üzerinde ortadan bir sütunla iki göze ayrılmış 'kuş takası' (kuş evi) bulunmaktadır.

Sakıp'ın Köşkü

1796-1876 yılları arasında yaşayan Şair Sakıp Efendi tarafından yaptırılan bu konak, Halepli Bahçe içerisinde bulunmaktadır. Nedim Efendi Konağı gibi haremlilik ve selamlık bölümlü olarak geniş bir alanı kaplamaktadır. 1985 yılında Şanlıurfa Belediyesi tarafından onarılmıştır. Halen Park ve Bahçeler Müdürlüğü olarak kullanılan iki katlı konak, doğu batı istikametinde dikdörtgen planlıdır. Alt katta kuzey cephede ortada beşik tonozlu büyük bir eyvan ve yanlarında birer oda yer almaktadır. Çatıyla örtülü ikinci katın ön tarafı, ortası sütunlu iki kemerle gezenek olarak teşkilatlandırılmış ve yanlara odalar yerleştirilmiştir. İkinci katın doğusunda yer alan odanın duvarlarını Sakıp Efendi'nin mavi boyalı ahşap üzerine ta'lik hattıyla yazılmış 1845 tarihli şiiri süslemektedir. Konağın da bu tarihte yapıldığı tahmin edilmektedir. Konak avlusunun batısında soğukluk, sıcaklık ve külhan bölümleri olan küçük bir hamam bulunmaktadır.

Millet Hanı

Şanlıurfa Belediyesi arkasında yer alan tarihi Millet Hanı (Askerî Kışla), 17 dönümlük alan üzerinde kuruludur. İki hanın birleştirilmesiyle oluşan Millet Hanı iki katlıdır ve 5,000 m²'lik ve 2,000 m²'lik iki avlusu bulunmaktadır. Uzun yıllar kaderine terk edilmiş ve tahrip olmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Şanlıurfa Valiliği ve Milli Emlak Genel Müdürlüğü'nün girişimleri sonucu restorasyonu planlanmaktadır.

Barutçu Hanı

Demirci Pazarı'nda yer alan han düzgün kesme taşlardan yapılmıştır. Gümrük Hanı'ndan sonra Şanlıurfa'daki en güzel han örneklerindendir. Ayrıca, mimari olarak Anadolu'da taş işçiliğinin de ender örneklerdendir. Barutçu Hanı ilgisizlik nedeniyle tahrip olmuş durumdadır ve restorasyonu planlanmaktadır.

Hacı Kamil Hanı (Çukurhan)

Şanlıurfa'daki Osmanlı hanlarının güzel örneklerinden biri olan bu han yer seviyesinden birkaç basamak aşağıda olduğundan, halk arasında Çukur Han olarak bilinmektedir. Han 1823 tarihinde yaptırılmış olup, kare bir avluya sahiptir. Zemindeki dükkânların üzerinde önleri revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Han halen manifaturacı ve terzi esnafı tarafından işyeri olarak kullanılmaktadır. Han oldukça tahrip olmuş durumdadır. Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nce restorasyonu planlanmaktadır.

Mencek Han

Pamukçu Pazarı doğusundaki bu hanın kitabesi bulunmadığından inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1716 tarihli bir vakfiyede adına rastlanılmış olması 18. yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. Dış cephe-leri dükkânlarla çevrelenmiş olan hana, kuzey cephedeki tonozu bir dehlizden girilir. Kare avluyu çevreleyen dükkânların üzerinde önleri revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Doğudaki revaklar payeli, diğer cephedekiler sütunludur. Avlunun güneybatı köşesine her iki katta eyvan şekli verilmiştir. Yapı günümüzde terziler ve tuhafiyeciler tarafından işyeri olarak kullanılmaktadır.

Topçu Hanı

Topçu Hanı; kent merkezinde vilayet binasının batı tarafında bulunan tarihî bir Osmanlı hanıdır. Geçmişte Topçu sınıfına ait bir askerî birliğin burada görevli bulunmasından dolayı buraya “Topçu Hanı” denildiği ifade edilmektedir. Oldukça tahrip olan han için Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü restorasyonu planlanmaktadır.

Sipahi Pazarı

Gümrük Hanı'nın batısına bitişik olarak inşa edilmiş, kuzey güney istikametinde beşik tonozla örtülü bir kapalı çarşıdır. Çarşayı boydan boya örten tonozun üzerinde belirli aralıklarla aydınlatma pencereleri bırakılmıştır. Yerden yarım metre yükseklikte karşılıklı sıralar halinde dükkânların yer aldığı bu çarşı, güneyde boyahane çarşısına, kuzeyde isotçu pazarına açılır. Çarşının üçüncü bir kapısı da güneydoğu tarafından bedestene açılmaktadır. Bu kapının, bir dükkânın bozularak gerçekleştirildiği 1741 tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır. Sipahi Pazarı günümüzde halı, kilim, kürk ve keçe türünden eşyaların satıldığı ve mezar edildiği bir çarşı olarak kullanılmakta, eski tarihî özelliğini korumaktadır. Bu tarihî çarşı 1998 yılında ŞURKAV tarafından restore edilmiştir.

Kazzaz Pazarı (Bedesten)

Kazzaz Pazarı, 1562 tarihli Gümrük Hanı'nın güneyine bitişik olarak aynı tarihte inşa edilmiştir. 1740 tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesi'nde “Bezzazistan” adıyla geçmekte ve tamir ettirildiği belirtilmektedir. Doğu-batı istikametinde beşik tonozlu ve arka arkaya 4 kubbeli olarak uzanan yapının, batı kısımlarından güneye doğru uzayan tonoz örtülü ikinci bir bölümü daha vardır. Bedestenin doğuda Han Önü Çarşısı'na açılan ana kapısı, Sipahi Pazarı'na açılan batı kapısı, Pamukçu Pazarı'na açılan güney kapısı ve Gümrük Hanı'na açılan kuzey kapısı olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır.

Sağlı sollu olarak uzanan ve yer seviyesinden yaklaşık 1 metre kadar yüksekte bulunan dükkânlarda kazzaz esnafı oturmakta, ayrıca Urfa yöresi mahalli kadın ve erkek giysileri satılmaktadır. Şanlıurfa Bedesteni, Anadolu'da otantik değerini bugüne kadar koruyabilmiş ender çarşılardandır. Kazzaz Pazarı, 1999 yılında ŞURKAV tarafından restore edilmiştir.

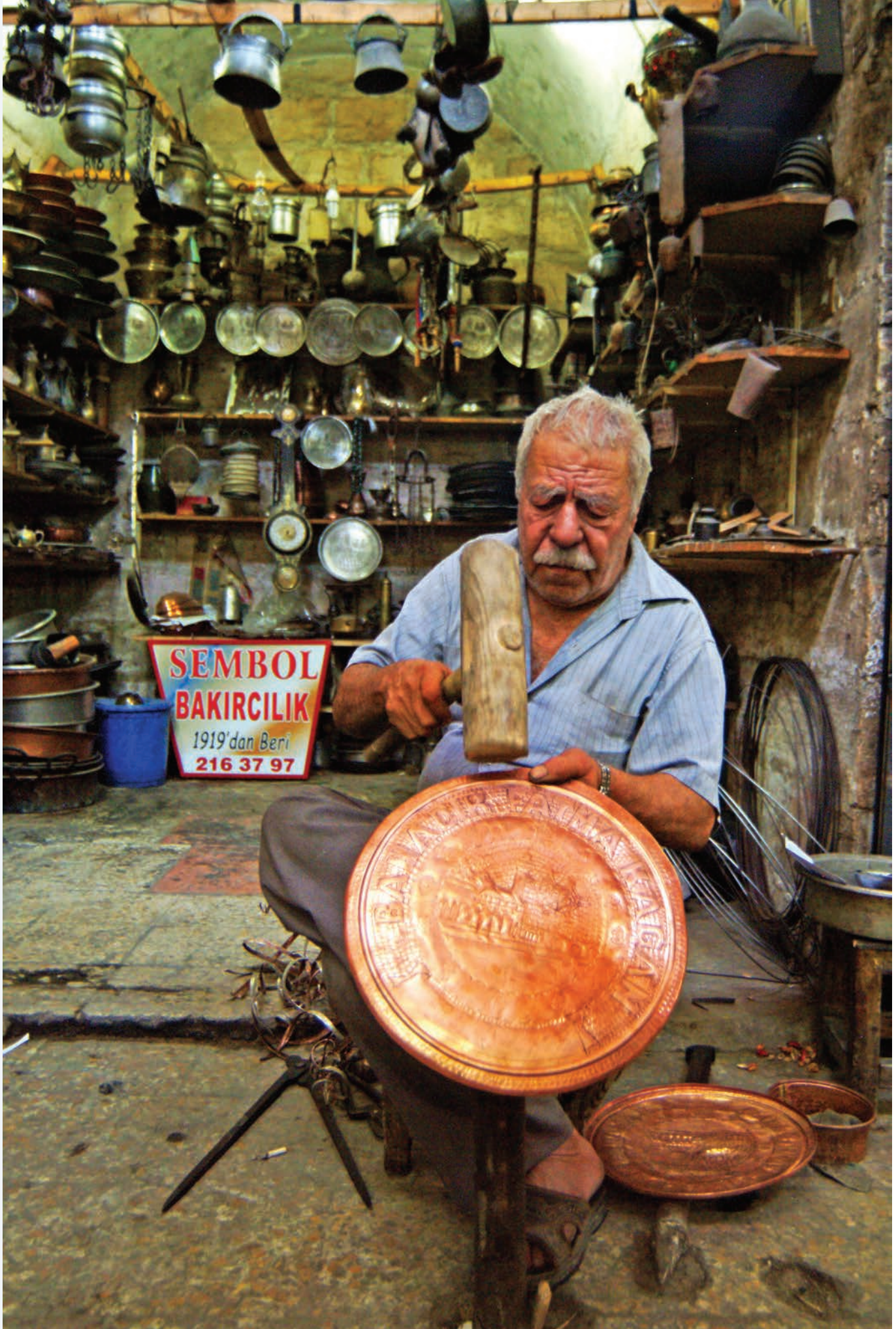
Kazzaz Pazarı

Kazzaz Pazarı

Kazzaz Pazarı

Gümrük Hanı

Gümrük Hanı

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Yetmiş Hanı" adıyla, bazı kaynaklarda ise iki renkli taşlarından dolayı "Alaca Han" adıyla geçen Gümrük Hanı, Şanlıurfa'daki hanların en güzel ve anıtsal örneklerindendir. Doğu cephesinde yer alan eyvan şeklindeki giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe 1562 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Hanın kare avlusunun etrafını çevreleyen dükkânların üzerinde, ön kısımları revaklı ikinci kat odaları yer almıştır. Giriş eyvanının üzeri mescid olarak değerlendirilmiştir. Bu tarihi han, 2001 yılında Rızvaniye Vakfı'nın katkılarıyla Şanlıurfa Kültür, Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) tarafından kısmen restore edilmiştir.

Gümrük Hanı

Gümrük Hanı

Gümrük Hanı

Kınacı Pazarı

Mençek Hanı'nın batısında yer alan ve kuzey-güney istikametinde uzanan bu çarşının kuzey kesimi beşik tonozla örtülü, güney kesiminin üzeri açıktır. Çarşının iki yanında beşik tonoz örtülü olarak sıralanan dükkânlar günümüzde kuyumcular tarafından kullanılmaktadır.

Pamukçu Pazarı

Kınacı pazarının batısına paralel olarak uzanan, beşik tonozla örtülü bir çarşıdır. Kuyumcu ve elbiseçi esnafı tarafından kullanılmaktadır.

Boyahane

Pamukçu Pazarı'nın batısına paralel olarak uzanan yeni boyahane çarşısının altında bulunan bir yeraltı çarşısıdır. Ortasından Halil-ür Rahman suyunun aktığı bu çarşı rutubetli olması, iplik ve kumaş boyama sanatının terkedilmesi nedenleriyle 40 yıl kadar önce kapatılmıştır. Boyahane çarşısının adına 1740 tarihli Rızvan Ahmed Paşa Vakfıyesinde rastlanılmış olması yapının o tarihlerde mevcut olduğunu göstermektedir.

Hüseyniye Çarşıları

Çadircı Pazarı ile Kazancı Pazarı arasında, kuzey güney istikametinde birbirine paralel olarak uzanan ve her biri 15'er çapraz tonozla örtülü iki kapalı çarşıdır. Her iki çarşının birleştiği yerdeki dükkânlar sırt sırta bir plan göstermektedir. Doğu tarafta olan çarşının kuzey cephesindeki kilit taşının ortasındaki kitabe 1887 tarihi yazılıdır. Çarşı, Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi'nin oğlu Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hüseyniye çarşıları, inşa edildiği yıllarda halı, kilim, keçe ve benzeri yaygıların satıldığı yer olarak kullanılmıştır. Bir ara yemenici pazarı olarak kullanıldıktan sonra son olarak bakırcı esnafına tahsis edilmiştir. Hüseyniye çarşılarından doğuda olanı, 1998 yılında Şanlıurfa Kültür Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) tarafından restore edilmiştir.

Kasap Pazarı

Mevlevihane Camii'nin batısına bitişik olarak inşa edilmiş olup bitişik tonozla örtülü "T" planındadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Yapılan kamulaştırma, restorasyon ve çevre düzenlemeleri çalışmalarından sonra hediyeelik eşyaların satıldığı bir çarşıya dönüştürülmüştür.

Siverek Eski Hükümet Konağı

1908 yılında yapılmıştır. 1926 yılından itibaren hükümet konağı olarak kullanılmaya başlanmış, 1976 yılında yeni hükümet binası yapılmasına kadar da bu amaçla kullanılmıştır. 1980 yılında çıkan yangında ahşap kısımları tamamen yanan yapı harap duruma gelmiştir. Şanlıurfa Valiliği tarafından onarımı yapılarak 1999 yılında İlçe Halk Kütüphanesi olarak hizmete sunulmuştur.

Cudi Paşa Hanı

Siverek kent merkezindeki tarihi yapılardan olan han, Siverek Belediyesi tarafından istimlak edilerek, restorasyonu yapılmış ve 2008 yılında çevre düzenlemesi de tamamlanarak, Kafeterya ve lokanta olarak hizmete açılmıştır.

Şeytan Küçesi

Siverek ilçe merkezinde bulunan ve çok dar ve iç içe olduğundan dolayı halk tarafından Şeytan Küçesi diye adlandırılan kentin en eski ve işlek çarşısıdır. Siverek Belediyesi tarafından yapılan restorasyon çalışmaları 2008 yılında tamamlanmıştır. Tarihi çarşının üzeri kapatılarak kapalı çarşı haline getirilmiş, zemini Arnavut taşıyla döşenmiş ve aydınlatılmıştır.

Cıncıklı Hamam

Siverek ilçe merkezinde bulunan haçvari planlı, dört eyvanlı ve köşe hücreli plana sahip olan tarihi hamam, geçirdiği onarımlar, eklemeler ve bölmelerle plan üzerinde de değişikliğe maruz kalmıştır. Hamam, Siverek Belediyesi tarafından istimlak edilmiştir ve restorasyonu planlanmaktadır.

Gümrük Hanı

Siverek ilçe merkezinde yer alan yapı, bir dönem belediye binası olarak kullanılmış olup, Siverek Belediyesi tarafından restore edilmiştir. Hanın giriş katı el işi satış üniteleri, telkari atölyeleri olarak kullanılmakta olup, hanın üst katı misafirhane olarak tasarlanmıştır.

Terziler Konağı

Bazalt kesme taştan yapılan iki katlı konak yaklaşık 100 yıllıktır ve hala özgün kimliğini korumaktadır. Ahşap giriş kapısı, kapı üstündeki demir süslemeler ve kenarlarındaki bazalt taştan yapılmış yuvarlak kemer dönemin süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Avlusu ise geleneksel kare planlı ve şadırvanlıdır. Restorasyonun ardından "Siverek Kültür Evi" olarak işlevlendirilmesi planlanmaktadır.

Viranşehir Kaya Evler

Geleneksel Urfa evlerini yansıtan, bir avlu etrafında gelişmiş ve içe dönük bir plan özelliği gösteren evler, doğu-batı yönünde enine dikdörtgen bir plana sahip olup iki katlıdır. Yığma taş malzeme ile inşa edilmişlerdir. Temel özelliği ortada bir eyvan ve iki yanında birer odanın yer aldığı, simetrik plan motifinin ana birim olarak ele alınmasıdır. İbrahim Paşa Konağı, Takdirler Evi, Kayalar Evi bu evlerden bazılarıdır.

İbrahim Paşa Konağı

Viranşehir ilçe merkezinde bulunan yapı XIX. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Kareye yakın planlı olan konağın zemini yer seviyesinden bir metre yüksek tutulmuştur. Konağa giriş doğu ve batı cephelerinin yanı sıra bir de güney cephesinden sağlanmaktadır. Her üç kapı girişi haç şeklinde bir koridor oluşturmakta, odalar simetrik bir biçimde haçın kolları arasındaki boşluklara ikişer adet olarak yerleştirilmiştir. Güney cephe U biçiminde olup girişin iki yanındaki taşkın bölümün köşelerinde bazalttan zarif sütünceler bulunmaktadır. Dış cephelerde yer alan çok sayıdaki dikdörtgen pencerelerin alınlıklarında, yüksek kabartma üçgen bir saçak altında yine yüksek kabartma olarak işlenmiş bir çanak-tan karşılıklı olarak su içen, stilize edilmiş iki ejder figürü bulunmaktadır. Konak 1940'lı yıllarda ilköğretim ve ortaokul olarak kullanılmıştır. 1970 yıllarından itibaren kaderine terk edilmiş olan yapı, 2000 yılında Özel İdare tarafından korunmaya alınmıştır. Yapı günümüzde restore edilerek Kültür Bakanlığına bağlı olarak İlçe Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

Mırbi Kervansarayı

Birecik ilçesinin 35 kilometre kuzeydoğusundaki Mırbi (İlgar) Köyü'nde yer alan kervansaray; Birecik-Diyarbakır, Birecik-Urfa kervan yollarının kavşak noktasında yer almaktadır. Birecik'ten kalkan kervanlar, Mırbi Kervansarayı'na gelir, buradan kuzeydoğuya ayrılan yol siverek üzerinden Diyarbakır'a, doğuya ayrılan yol ise Çarmelik üzerinden Urfa'ya ulaşırdı. Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilen Mırbi Kervansarayı, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Kervansaraya güney cephedeki kapıdan girilmektedir. Kuzey-güney yönünde 3 çapraz tonozla örtülü giriş dehlizinin sağında ve solunda simetrik olarak dikdörtgen planlı üçer salon yer almaktadır. Doğu-batı yönünde beşik tonozlarla örtülü bu salonlar ahır ve yolcu konaklamasına tahsis edilmiştir.

Kervansarayın üzerine 1902-1903 tarihinde Hartavizade Emin Ağa tarafından ikinci bir kat ilave edilmiş ve işlevini yitiren kervansaray, bu şahıs tarafından konak olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yapı, günümüzde terkedilmiş durumdadır.

Çarmelik Kervansarayı

Bozova ilçesinin 50 kilometre güneybatısında Büyükhan Köyü'nde yer almaktadır. Köklü bir Türk ailesinin elinde uzun süre kalmış olmasından dolayı ailenin adını almıştır. Bu anıtsal yapının, ticaret kervanlarının konaklaması için Selçuklular Döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinden daha çok Suriye geleneklerinden izler taşıyan özgün konumu ve yöredeki Han yapılarının en erken tarihli olması bakımından çok önemli bir eserdir. İç kısımları küçük, dış kısımları ise büyük kesme taşlarla inşa edilmiştir. Kırk odası bulunan kervansaray, büyük bir avlunun etrafını çevreleyen ahırlar, kışlık ve yazlık odalardan meydana gelmiştir. Kervansaray'a giriş kuzey cephesinin ortasındaki eyvandan olmaktadır. Bu giriş eyvanı ile avlunun etrafını çevreleyen mekanların büyük bir kısmı bugün yıkılmış durumdadır. Kuzey yönünde kubbeli bir mescid bulunan kervansaray bugün harap durumdadır. Mescid hala kullanılmaktadır. İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği imkânlarıyla Çarmelik Kervansarayı'nda Şanlıurfa Müzesi Başkanlığında arkeolojik kazı çalışmaları başlatılmıştır.

Titriş Kervansarayı

Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı Titriş Köyü'ndeki bu kervansarayın kitabesi bulunmadığından inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Buna karşın inşa tarzına dayanılarak Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu söylenebilir. Kervansaraya güney cephedeki basık kemerli kapıdan girilmektedir. Kısmen direk dam, kısmen beşik tonozla örtülü giriş eyvanından sonra avluya geçilmektedir. Kare avlunun doğu, batı ve kuzey yönleri revaklı olup, kemerler ve payeler üzerine oturmaktadır. Revakların doğu ve batıda olanlarının üzeri düz direk damlıdır. Kuzeydeki revakın üzeri sonradan betonla örtülmüş ve gerisindeki kapalı mekânlar yıkılarak yerine betonarme dükkânlar yapılmıştır. Hanın diğer üç cephesi orijinallliğini kısmen korumuştur. Doğu cephenin batı kesimi önüne sonradan kesme taşlardan bir köy odası yapılmıştır. Kervansarayın güneydoğu köşesi üzerinde yer alan kerpiç kat harap bir durumdadır.

Han El Ba'rür Kervansarayı

Harran'ın 20 kilometre doğusundaki bu kervansarayın bulunduğu yer, bugün Göktaş Köyü adıyla anılmaktadır. Kervansarayın kuzey cephesindeki portal kitabesinde 1228-1229 tarihinde el-Hac Hüsameddin Ali Bey tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Tektek Dağları olarak anılan dağlık bölgede Harran-Bağdat yolu güzergâhında bulunan kervansaray, giriş kapısı, köşe kuleleri, payanda kuleleri, mescidi, hamamı, yazlık ve kışlık bölümleri ile Anadolu Selçuklu kervansaraylarının tüm özelliklerini taşımaktadır. Yapının mescid bölümü, 1993 yılında restore edilip kullanıma açılmıştır.

Han El Ba'rür Kervansarayı

Han El Ba'rür Kervansarayı

Han El Ba'rür Kervansarayı

Karakoyun Deresi Su Bendi

Millet Köprüsü ile Samsat Köprüsü arasındadır. Bizans İmparatoru Jüstinyen tarafından 525 senesinde yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Tarihte Daysan Irmağı adıyla anılan Karakoyun Deresi belli dönemlerde taşarak Şanlıurfa'yı büyük ölçüde tahrip etmiş ve Halepli Bahçesi yoluyla şehire gelen sellerden en çok Balıklıgöl mevkiindeki Bizans Krallık Sarayı zarar görmüştür. 525 senesindeki sel afetinden sonra Bizans İmparatoru Jüstinyen, Daysan Irmağı'nın Halepli Bahçesi'ne doğru meyilli kenarı üzerinde kendi adıyla anılan ve halen ayakta olan su bendini yaptırmış, ayrıca ırmak yatağına bugünkü yönünü vererek Şanlıurfa'yı gelecek sel felaketlerinden kurtarmıştır. Karakoyun Deresi üzerinde Bey Kapısı'ndan başlamak üzere sırasıyla Demirkapı Köprüsü, Bey Kapısı (Kıyas) Köprüsü, Hacı Kamil Köprüsü, Samsat Köprüsü, Jüstinyen Su kemeri, Ali Saip Bey Köprüsü ve Hızmalı Köprü bulunmaktadır. Bunlardan Demirkapı ve Bey Kapısı köprüleri "Karakoyun Deresi Islah Projesi" çerçevesinde yıkılmıştır.

Hızmalı Köprü

Hızmalı Köprü, Karakoyun Deresi üzerindeki köprülerin en güzellerindendir. Halk arasında anlatılan bir efsaneye göre Karakoyunlu Türk Beyliği hükümdarlarından birinin kızı olan Sakine Sultan tarafından Hac yolculuğu sırasında yaptırılmıştır. Sakine Sultan'ın mezarı, dere üzerindeki su kemerinin kuzeyindedir. Köprünün orta ayağının doğu cephesindeki kitabede 1843 tarihinde tamir ettirildiği yazılıdır. Kısmen yıkık olan köprü, İl Özel İdaresi'nin mali katkılarıyla restore edilmiştir.

Millet Köprüsü

Millet Hastanesi'ne (bugünkü Devlet Hastanesi) Karakoyun Deresi üzerinden yol vermesi nedeniyle bu isimle anılan köprünün güney girişindeki kapının üçgen alınışında yer alan kitabede "Ali Saip Köprüsü, sette 1341" (M. 1922) yazılıdır. Bu kitabe inşa tarihi ile ilgili olmayıp, köprü çok daha eski tarihlidir. Urfa Kurtuluş Savaşı'nda Fransızlarla yapılan son antlaşmanın bu köprü üzerinde gerçekleştirilmesinin anısını yaşatan bu kitabeye, o zamanın Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ali Saip Bey'in adı yazılmıştır. Kuzey-güney yönünde uzayan köprü, kesme taşlardan inşa edilmiş olup, 6 adet yüksek ayak üzerine oturan 7 gözlüdür. Derenin her iki yamaçına gelen gözler, günümüzde toprakla dolmuş durumdadır. Her iki yandaki korkuluk taşlarının alt kısmına Hızmalı Köprü'de olduğu gibi su kanalları açılmış ve böylece köprüye aynı zamanda su kemeri fonksiyonu verilmiştir. Millet Köprüsü'nün yıkılmış olan taş korkulukları, 2001 yılında İl Özel İdaresi'nin mali katkılarıyla yeniden yapılmıştır.

Emencekzade Çeşmesi

Kadioğlu Camisi avlu portalının doğusuna bitişik bulunan bu çeşmenin kitabesinden 1723 tarihinde Emencekzade lakaplı bir hayırsever tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu çeşme aynı zamanda Karakoyun Deresi üzerindeki su kemeri vasıtasıyla şehre gelen Kehriz Suyu'nun çevredeki cami, hamam ve evlere dağıtımının yapıldığı "Taksimiyeye" görevini de görmektedir.

Firuz Bey Çeşmesi

Yıldız Meydanı'ndaki 1191 tarihli Eyyübi Medresesi'nin yerine 1781 tarihinde yapılan Nakibzade Hacı İbrahim Efendi Medresesi'nin güney cephesindedir. Kitabesine göre medrese ile aynı tarihte Firuz Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitabede ayrıca buradan Kehriz Suyu'nun aktığı da belirtilmiştir. Çeşme nişinin kemeri ve köşe sütunçeleri taş süslemelidir.

Hekim Dede Çeşnesi

Hekim Dede Camisi'nin kuzeybatı köşesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Kare planlı ve beşik tonozlu bu çeşme, iki cepheli olması bakımından Şanlıurfa'da tek örnektir. Güney cephesindeki talik hattıyla yazılmış kitabesi oldukça silik olup, sadece "1708" tarihi okunabilmektedir. Çeşmenin her iki cephesi yivli ve mukarnas başlıklı köşe sütunçeleri ile dekorlanmıştır.

Şeyh Safvet Çeşmesi

Ellisekiz Meydanı'ndaki Şeyh Safvet Tekkesi'nin batı cephesinde yer alan bu çeşmenin kitabesinde 1891 tarihinde Şeyh Safvet tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Duvarın dışarıya taşkın durumdaki çeşme bu şekliyle 1909 tarihli Şehbenderiye Camii Çeşmesi'ni etkilemiştir.

Bugünkü Halfeti

Birecik Barajı'nın su tutmasıyla yarısı sular altında kalan Eski Halfeti bir kıyı kenti görünümüne kavuşmuştur. Yapılan sahil düzenlemelerinin yanı sıra, eski doku içinde uyumsuz bazı yapılar temizlenmiş, taş evlerin bir kısmı ise restore edilmiştir. Yerleşme içinde koruma planı çalışması devam etmektedir. Koruma planı çerçevesinde yerleşmedeki sivil mimarlık örneklerinin tümünün tescili yapılmıştır. Gap Bölge Kalkınma İdaresi tarafından yapılan "Birecik, Halfeti, Suruç ilçelerinin Taşınmaz Kültür Varlıklarının Belgelenmesi" Projesi tamamlanmıştır. Şelaleli Konak, Kaymakamlık Konukevi olarak restore edilip, düzenlenmiştir. Yapı aynı zamanda halka açık lokanta olarak hizmet vermektedir. "Avaşan Kaya Kilisesi Arkeolojik Kazı Arkeolojik Kazı ve Çevre Düzenleme Projesi", "Aziz Nerses Kilisesi Arkeolojik Kazı Arkeolojik Kazı ve Çevre Düzenleme Projesi", "Barşavma Manastırı Arkeolojik Kazı Arkeolojik Kazı ve Çevre Düzenleme Projesi", "Norhut Kilisesi Restorasyonu ve Çevre Düzenlemesi Projesi", "Rumkale Arkeolojik Kazı Arkeolojik Kazı ve Çevre Düzenleme Projesi" Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü projeleri arasında yer almaktadır. Rumkale'yi Gaziantep ve Şanlıurfa illeri sahiplenmektedir. İl Müdürlüğü'nün diğer bir projesi ise "Halfeti Sahil Şeridi Çevre Düzenleme ve Sosyal Donatılar Projesi'dir. Projenin hazırlık çalışmalarına başlanmış olup, projenin hayata geçmesiyle, Halfeti sahil şeridinde çevre düzenlemesi yapılacak, turistler için sosyal ve enformatik bilgi merkezleri oluşturulacak, sahil şeridi boyunca yüzme, oturma, piknik alanı, kafe, seyir tepeleri, lokanta vb. düzenlenecektir. Yerleşmede halen iki adet ev pansiyonu dışında konaklama tesisi bulunmamaktadır.

Halfeti

Halfeti

Halfeti

Halfeti

Halfeti

*Halfeti**Halfeti*

Harran

Harran

Şanlıurfa'nın 44 kilometre güneydoğusunda bulunan ve her yıl binlerce yerli ve yabancı turist tarafından ziyaret edilen tarihî kent Harran, kendi adıyla anılan ovanın merkezinde kurulmuştur. Tevrat'ta "Haran" olarak geçen yerin burası olduğu söylenir. İslam tarihçileri kentin kuruluşunu Nuh Peygamber'in torunlarından Kaynan'a veya İbrahim Peygamber'in kardeşi "Aran'a (Haran) bağlarlar. XIII. yüzyıl tarihçilerinden İbni Şeddad, Hz. İbrahim'in Filistin'e gitmeden önce bu şehirde oturduğunu, bu nedenle Harran'a "Hz. İbrahim'in Şehri" de denildiğini, Harran'da İbrahim Peygamber'in evinin, adını taşıyan bir mescidin, O'nun otururken yaslandığı bir taşın var olduğunu yazmaktadır.

Harran tarihîyle ilgili endoğru bilgiler arkeolojik kazılardan elde edilen buluntulara dayanmaktadır. Harran adına ilk defa, Kül-tepe ve Man'da bulunan M.Ö. II. binyılın başlarına ait çivi yazılı tabletlerde "Har-ra-na" veya "Ha-ra-na" şekliyle rastlanmaktadır. Kuzey Suriye'de Ebla'da bulunan tabletlerde ise Harran'dan "Ha-ra-an" olarak bahsedilmektedir. M.Ö. II. binin ortalarına ait Hitit tabletlerinde, Hititlerle Mitanniler arasında yapılan bir antlaşmaya Harran'daki Ay Tanrısı'nın (Sin) ve Güneş Tanrısı'nın (Şamaş) şahit tutulduğu belirtilmektedir. Tüm bu tarihî belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Harran adı 4000 yıldan beri değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Harran adı, Sümerce ve Akatça "Seyahat-Kervan" anlamına gelen "Haran-u" dan gelmektedir. Bazı kaynaklar bu kelimenin "kesişen yollar" veya "şiddetli sıcak" anlamına geldiğini de kaydetmektedirler. Gerçekten de Harran, Kuzey Mezopotamya'dan gelerek batı ve kuzey batıya bağlanan önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunmaktadır. Bu özelliğinden dolayı Harran, Anadolu ile sıkı ticaret ilişkileri bulunan Asurlu tüccarların önemli uğrak yerlerinden biri idi. Anadolu'dan Mezopotamya'ya, Mezopotamya'dan Anadolu'ya olan ticaret akışının binlerce yıl Harran üzerinden yapılmış olması bu tarihî kentte zengin bir kültür birikiminin oluşmasına neden olmuştur.

Harran

Harran

Harran

Harran; Ay, Güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı eski Mezopotamya'daki Asur ve Babillerin politeist inancına dayanan Paganistliğin (Putperestlik) önemli merkezlerinden biri olması yönüyle de ünlü idi. Bu nedenledir ki, Harran'da astronomi ilmi çok ilerlemiştir. Babiller döneminde "Ilu Sa Ilani" (tanrıların tanrısı), "Sar Ilani" (tanrıların kralı) ve "Bel Ilani" (tanrıların efendisi-rabbi) olarak adlandırılan Ay tanrısı "Sin" Paganistlerin en büyük tanrısı olma özelliğini asırlar boyu devam ettirmiş ve Romalılar döneminde "Mar Alahe" olarak adlandırılmıştır.

Urfa'nın Hristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri haline gelmesine karşılık, Harran Sabiilerin merkezi olmuş ve Hristiyanlar Harran'a putperest şehri anlamına gelen "Hellenopolis" adını vermişlerdir. Varlıklarını M.S. XI. yüzyıla kadar sürdüren Sabiilerin son mabedi H. 474 (M. 1081)'de Numeyriler adına şehrin valisi olan Yahya b. el-Şatr tarafından yıktırılmış ve böylece Harran'daki Sabiizm sona ermiştir.

Dünyadaki üç büyük felsefe ekolünden birisi "Harran Ekolü"dür. İlk Çağ'dan beri varlığı bilinen Harran Üniversitesi'nde dünyaca ünlü birçok bilgin yetişmiştir. Devrinin en büyük matematikçilerinden, tabiplerinden biri olan ve Yunan filozoflarının eserlerini Arapça'ya çeviren 821 doğumlu Sabit bin Kurra, o tarihlerde Dünya'nın Ay'a olan uzaklığını doğru olarak hesaplayan Battani (Avrupalılar Albetegni veya Albatanius derler), Yunan filozoflarının aksine maddenin bölünebilen en küçük parçasının müthiş bir enerji ile parçalanarak Bağdat gibi bir şehri yıkabileceğini söyleyen ve böylece atomun mucidi sayılan Cabir bin Hayyan, din bilgini Şeyh-ul İslam Ibni Teymiyye, Harran'daki okullarda yetişmiş dünyaca ünlü âlimlerden bazılarıdır. Emevi hükümdarlarından II. Mervan 744 yılında Harran'ı Emevi Devleti'nin başkenti yapmıştır. Emevilerin Asya bölümü, 750 yılında Abbasilere yenilerek Harran'da sona ermiştir. Abbasi hükümdarı Harun Reşit zamanında "Harran Üniversitesi" dünyada büyük bir ün kazanmıştır. Cüllab ve Deysan ırmaklarının suladığı kuzey Mezopotamya düzlüğünde bulunan Harran Ovası tarihte bir ağ gibi su kanalları ile örülmüş bir tarım sahası idi.

Geleneksel Harran Evleri

Kentin özelliklerinden biri bindirme tekniğiyle yapılmış külâh biçimindeki konik kubbeli evlerdir. Diğer yörelerdeki kerpiç kubbeli evlerin aksine Harran evlerinin kubbeleri tuğladan yapılmıştır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, çevrede ağaç bulunmaması, ikincisi ise harabelerdeki bol miktarda bulunan tuğla malzemedir. İlginç bir doku oluşturan ve yerleşmenin güney kesiminde yoğunlaşan bu evler, ören yerinden toplanan tuğlalarla eski kentin kalıntıları üzerine son 150-200 yıllık dönemde inşa edilmişlerdir.

Geleneksel Harran Evleri

Geleneksel Harran Evleri

Geleneksel Harran Evleri

Evlerin yüksekliği içeriden en çok 5 metreye varan kubbeleri, 30–40 tuğla dizisi ile örülmüştür. Örgüleri düzensiz bir şekilde balçık sıva ile bağlanan kubbe ve duvarlar, içeriden ve dışarıdan yine bu harçla sıvanmıştır. Harran evleri bölge iklimine uyumlu olarak yazın serin, kışın sıcaktır. 1979 yılında Arkeolojik ve Kentsel Sit Alanı olarak tescil edilen ve kubbe evleri korumaya alınan Harran'da, ören yerinden malzeme toplanması, her çeşit inşaat yapılması, kanal açılması yasaklanmıştır. O tarihte 960 adet kubbe sayılan yerleşmede bu sayı dondurulmuştur. İlk olarak, Harran evlerinden biri, 1999 yılında restore edilmiş ve "Harran Kültür Evi" olarak hizmete açılmıştır. Diğer bir Harran evi ise restore edilerek günübirlik tesis olarak kullanılma açılmıştır. Ancak, Harran evlerinde sağlam yapı sayısında azalma olmuştur. Yer yer yıkılmış Harran evleri göze çarpmaktadır.

Bir Harran evi hâlen kafe olarak kullanılmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığınca 10 yıl önce kamulaştırılan iki adet Harran Kümbet Evi'nin röleve, restitüsyon, restorasyon, statik sağlamlaştırma, elektrik ve çevre düzenleme projeleri Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü tarafından hazırlanmış olup, uygulama projesi hazır olan evlerden biri Harran Kaymakamlığı'na tahsis edilmiştir. Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın sağladığı hibe desteği ile kümbet evin onarımı yapılacak ve turizm amaçlı kullanılacaktır. Uygulama başarı sağladığı takdirde iki Kümbet Ev de aynı projede değerlendirilmek üzere tahsis edilecektir. Daha sonra Harran Kümbet Evleri Restorasyon ve Çevre Projesi uygulamaya alınacaktır. Sur içindeki kümbet evlerin bakımsızlıktan yıkılması, betonarme yapıların yaygınlaşması sonucu sur içinde bulunan 173 parselin kamulaştırma çalışmaları Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü tarafından başlatılmış ve bu kapsama 15 parsel kamulaştırılmıştır. Diğerleri üzerinde kamulaştırma çalışmaları devam etmektedir. Bu projenin hayata geçmesiyle sur içinde bulunan evlerin restorasyon ve çevre düzenlemeleri yapılacak, ve fonksiyon verilerek turizm amaçlı kullanıma açılacaktır. Diğer taraftan, ikinci derece sit alanı içinde bulunan 189 evin sit alanının dışına alınması ve sit alanının tamamının koruma altına alınması için Kültür ve Turizm Bakanlığı, TOKİ nezdinde girişimlerde bulunmuştur.

Şuayb Antik Kenti

Şuayb Antik Kenti

Şuayb Antik Kenti

Şuayb Antik Kenti

Şuayp Kenti'ne Şanlıurfa-Mardin yolunun 35. kilometresinden sağa sapılarak 45 kilometre sonra ulaşılmaktadır. Haran İlçesi, Özkent Köyü içinde yer alan Şuayb Kenti'nin, bugüne kadar arkeolojik kazı yapılmadığından, tam olarak hangi döneme ait olduğu bilinmemektedir. Fakar mimari kalıntılardan Roma-Bizans Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilmektedir. Oldukça geniş bir alana yayılan kentin etrafı yer yer izleri görülen surlarla çevrilidir. Kent merkezinde çok sayıda kaya mezarı üzerine kesme taşlardan yapılar inşa edilmiştir. Tamamı yıkılmış olan bu yapıların bazı duvar ve temel kalıntıları günümüze kadar gelebilmiştir. Halk arasında Şuayb Peygamber'in bu kentte yaşadığına ve kentin adını Şuayb Peygamber'den aldığına inanılmaktadır. Kalıntılar arasındaki bir mağara Şuayb Peygamber'in makamı olarak ziyaret edilmektedir. Günümüze kadar büyük ölçüde tahrip olan bu mekân son yıllarda hiçbir koruma tedbiri alınmadığı için iyice harap olmuştur. Şuayb Antik Kenti Arkeolojik Kazısı ile rölöve, restitüsyon, restorasyon, statik, aydınlatma ve çevre düzenlemesi projesi ve uygulama yapım işleri Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün projeleri arasında yer almaktadır.

Soğmatar Antik Kenti

Şanlıurfa'ya 73 kilometre mesafede Tek Tek Dağları Mili Parkı içinde, Merkez ilçe, Yardımcı (Sumatar) Bucağına bağlı Yağmurlu Köyü içinde yer almaktadır. Şanlıurfa-Mardin karayolunun 35. kilometresinden sağa sapılarak 30 kilometrelik asfalt yolla ulaşılmaktadır.

Soğmatar Antik Kenti

Soğmatar Antik Kenti

M.S. I. ve II. yüzyılda Süryaniler tarafından iskân gören Soğmatar'da bir höyük ve bunun üzerinde M.S. II. yüzyıla ait kalenin duvar ve burç kalıntıları ile, köy içerisinde dinî yapı kalıntıları bulunmaktadır. Belgelere dayanmayan kaynaklara göre Hz. Musa'nın burada çiftçilik yaptığı ifade edilmektedir. Köy içindeki bir kuyu "Hz. Musa Kuyusu" olarak ziyaret edilmektedir. Ancak, Soğmatar Ören Yeri'nin kökü Harran Sin Kültüne dayanmakta; baş tanrıya (Marilaha) ve kutsal gezegenlere (Güneş, Ay, Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs, Merkür) ibadet edilen ve kurban kesilen açık hava mabedi (Kutsal Tepe) en önemli kalıntısını teşkil etmektedir. Mabedin duvarlarında Süryanice yazılar ve gezegenleri tasvir eden insan rölyefleri işlenmiştir. Kalenin batısındaki tepe üzerindeki kayalarda ise tanrıları tasvir eden rölyefler ile Süryanice yazılar görülmektedir. "Kutsal Tepe"nin batısında ve kuzeybatısındaki tepelerde Güneş (Şamas), Ay (Sin), Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs ve Merkür tanrılarını temsil eden 7 adet tapınak yer almaktadır. Kare ya da silindirik gövdeli bu tapınakların altında yer alan arkolosiumlu odaların kapıları Kutsal Tepe'ye bakmaktadır. Soğmatar kalesinin 250 metre kuzeybatısında yer alan "Pognon Mağarası" olarak adlandırılan mağaranın duvarlarında M.S. 150-200 yıllarına ait, tanrıları ve önemli kişileri tasvir eden kabartmalar bulunmaktadır. Soğmatar'da bulunan Roma Devri'ne ait çok sayıda kaya mezar içerisinde anıt mezar özelliği taşıyan ve turizm açısından önemli olan üç tanesi köyün kuzeybatı kesimindeki tepeler üzerinde yer almaktadır. Bu mezarlar da köylüler tarafından tezek deposu ve hayvan barınağı olarak kullanılmaktadır. Aynı Şuayb Kentinde olduğu gibi Soğmatar'da da hiç bir koruma tedbiri alınmadığı için köyün tarihî eserleri istila ve tahrip edilmiştir. Üzeri yazılı taşlar ve heykel parçaları bahçe duvarı yapımında kullanılmıştır. Soğmatar Antik Kenti Arkeolojik Kazısı ile rölöve, restitüsyon, restorasyon, statik, aydınlatma ve çevre düzenlemesi projesi ve uygulama yapım işleri Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün projeleri arasında yer almaktadır.

3.8.2. Dinî Mimari Örnekleri

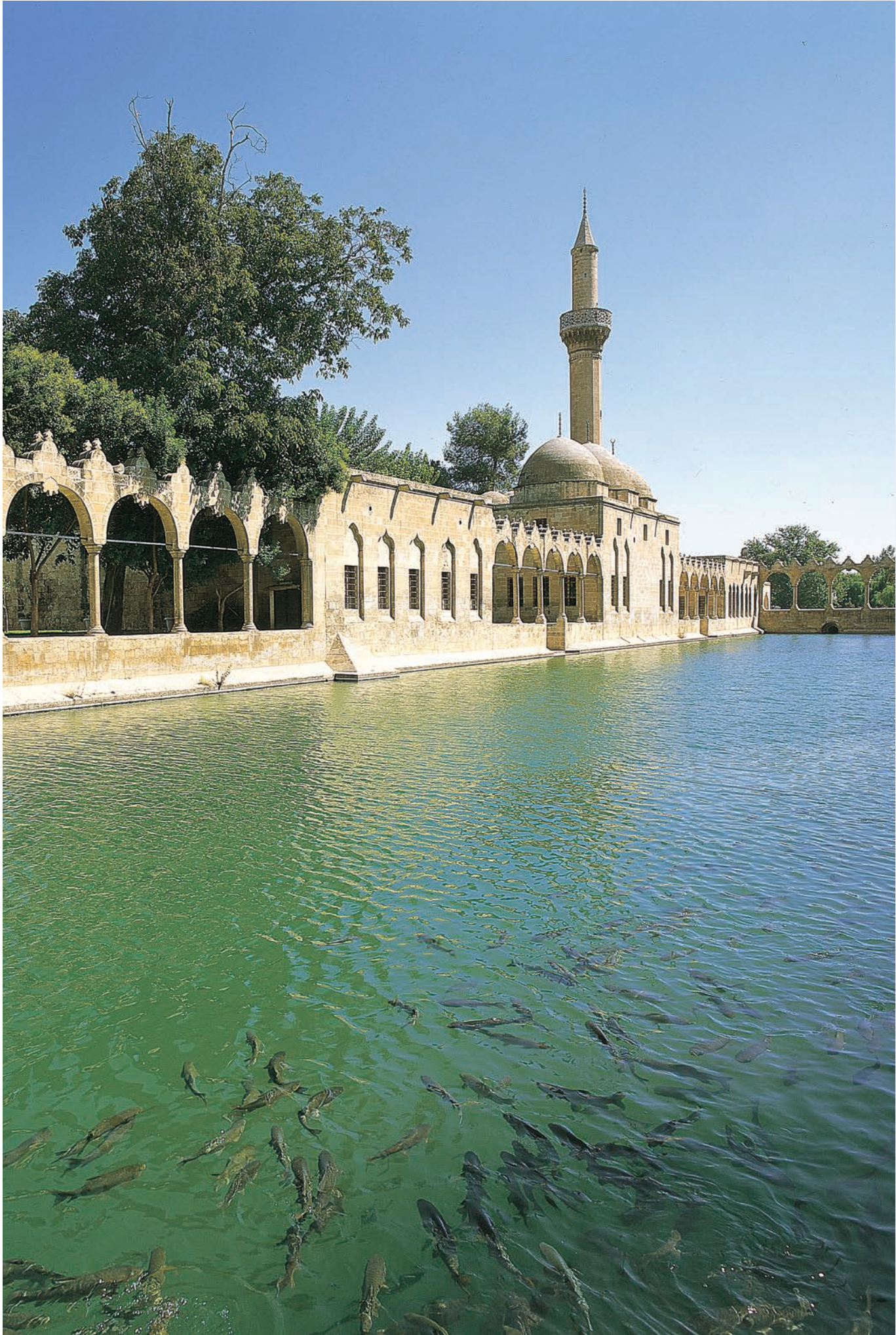
Eski Ömeriye Camii

Kazancı Pazarı mevkisindeki bu caminin mevcut kitabeleri onarım devirlerine ait olup, yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan 1301 tarihli tamir kitabesi, bize Ömeriye Camisi'nin Urfa'nın en eski camilerinden biri olduğunu göstermektedir. Cami mekânı, ortada bir kubbe, yanlarında birer çapraz tonozun örtülü olduğu yatık dikdörtgen planındadır. Kubbe ve tonozlar duvarlarda ve köşelerde yanm duvar sütunlarına oturtulmaktadır. Bu plan daha geç tarihlerde inşa edilen Harrankapı Hacı Lütfullah Camisi'ni etkilemiştir. Mihrabın iki yanında, balkan şeklinde ve önde ikişer tam, arkada ikişer yarım sütunlu birer minber bulunmaktadır. Üzerleri taştan yarım kubbeli, korkulukları demir şebeke oymalı bu minberler Urfa camilerinde rastlanan balkan tarzındaki minberlerin en olgun ve zarif örnekleridir.

Rızvaniye Camii ve Medresesi

Halil-ür Rahman Gölü'nün kuzey kenarı boyunca yer alan cami, 1716 yılında yaptırılmıştır. Cami avlusunun üç tarafı, medrese odaları ile çevrilmiştir. Rızvaniye Camisi, mihrap duvarı boyunca sıralanmış üç kubbesiyle dikdörtgen bir plana sahiptir. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç kubbe ile örtülü olup, doğu ve batıdaki kubbeler yanlara doğru yarım kubbelerle genişletilmiştir. Caminin doğusunda tek şerefeli, minaresi, sekizgen gövdeli, mukarnaslı şerefeli bir minare yer almaktadır. Rızvaniye Medresesi, Rızvaniye Camisi avlusunu çevreleyen önleri revaklı odalardan meydana gelmiştir ve cami ile aynı tarihte yaptırılmıştır. Medresede inşa malzemesi düzgün kesme taş kullanılmıştır. Avlunun kuzey kenarı ortasındaki kubbeli dersane mescit hariç, medresedeki tüm odalar beşik tonozlarla örtülüdür. Medresede toplam 34 adet beşik tonozlu oda, 1 adet kubbeli dersane mescit, bir eyvan, bir mutfak ve tuvaletler bulunmaktadır. Rızvaniye Camii ve Medresesi 1992-93 yıllarında Şanlıurfa Valiliği Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) tarafından restore edilmiştir.

Rıdvaniye Camii

Rizvaniye Camii

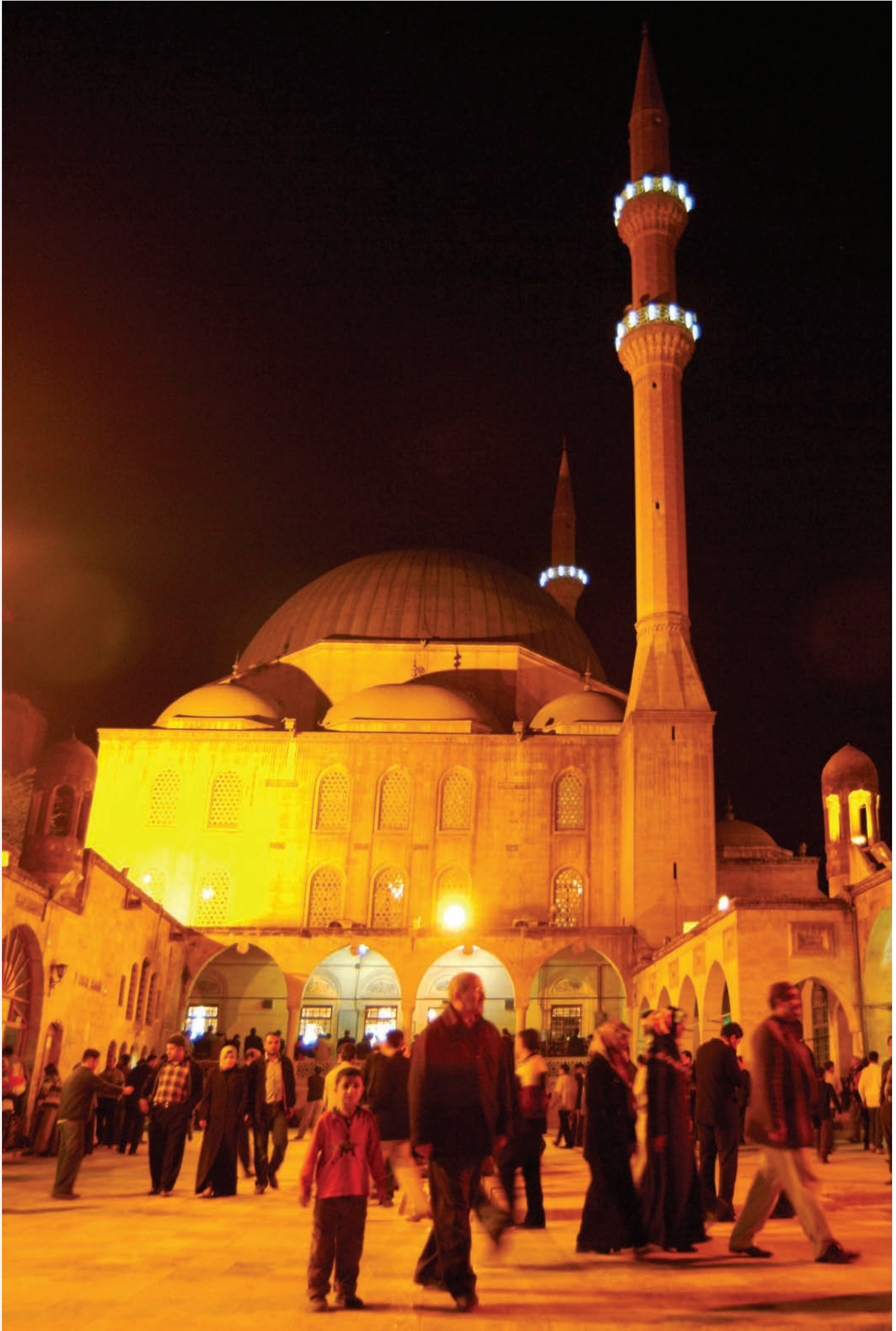
Rizvaniye Camii

Halil-ür Rahman Camii

Halil-ür Rahman Camii

Halil-ür Rahman Camii

Rızvaniye Camii

Halil-ür Rahman Gölü'nün kuzey kenarı boyunca yer alan bu cami, Osmanlı Dönemi'nde Rakka-Urfa Valisi Rızvan Ahmet Paşa tarafından 1736 yılında yaptırılmıştır. Cami avlusunun üç tarafı medrese odaları ile çevrilmiştir. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç kubbe ile örtülü olup, doğu ve batıdaki kubbeler yanlara doğru yarım kubbelerle genişletilmiştir. Caminin inşa tarihinden kalma ahşap kapısı zengin bitkisel süslemelidir.

Halil-Ür Rahman Camii ve Külliyesi

Camii Halil-ür Rahman Gölü'nün güneybatı köşesinde yer alan bu cami, medrese, mezarlık ve efsaneye göre Hz.İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğü makamdan meydana gelmiş bir külliye halindedir. Caminin güneydoğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin batı cephesindeki kitabede, Eyyübiler'den Melik Eşref Muzafferüddin Musa'nın emriyle 1211 yılında yaptırıldığı yazılıdır.

Halk arasında "Döşeme Camii" veya "Makam Camii" olarak da adlandırılan Halil-ür Rahman Camisi'nin, Bizans Devri'ne ait Meryem Ana Kilisesi'nin yerine inşa edildiği bazı kaynaklarda geçmektedir. Evliya Çelebi'ye göre de şehirdeki en eski camilerdendir ve Abbasi Halifesi Me'mun zamanında Hz. İbrahim Makamı'na inşa edilmiştir. Halil-ür Rahman Camii, kareye yakın şekliyle mihraba paralel üç sahnalı bir plana sahiptir. Mihrap önü sahnı ve kuzey sahnı üçer çapraz tonozla, orta sahnı ortada bir kubbe ve yanlarında birer çapraz tonozla örtülmüştür.

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Ulu Camii

Şanlıurfa Ulu Camii

Urfa merkezindeki camilerin en eskilerindendir. Ulu Cami, bazı kaynaklara göre, eski bir sinagog iken M.5. V. yüzyıl başlarında Aziz Stefanos Kilisesi adını alarak bir kiliseye dönüştürülmüştür. Ulu Cami ise kırmızı renkteki mermer sütunlarının çokluğu nedeniyle “Kızıl Kilise” olarak da adlandırılan bu kilisenin yerine inşa edilmiştir. Bu kilisenin avlusuna ait duvarlar, bazı sütun ve sütun başlıkları ile halen minare olarak kullanılan sekizgen gövdeli çan kulesi bugün ayakta. İnşa kitabesi bulunmadığından caminin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Camideki mevcut kitabeler onarım devirlerine ait olup inşa tarihi hakkında fikir vermemektedir. Halep Hakimi Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan, Halep Ulu Camisi ile benzer bir plan gösteren Urfa Ulu Camisi’nin Zengiler zamanında 1170-1175 yılları arasında yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Urfa Ulu Camii, payeler üzerinde kible duvarına paralel üç sıra çapraz tonozlarla örtülü, yatık dikdörtgen bir plana sahiptir. Orta eksenden biraz doğuya kaymış olan mihrap önü bölümü, sivri kemerler üzerine oturan ve her biri çapraz tonozlarla örtülü 14 sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri, Anadolu’da ilk kez Urfa Ulu Camisi’nde ortaya çıkmıştır.

Hasan Padişah Camii

Ahırbaşı Çarşısı yakınında bulunmaktadır. Çok Kubbeli Camiler grubuna giren Hasan Padişah Camisi, 15. yüzyılın ikinci yarısında Akkoyunlu Devleti Sultanı Uzun Hasan Bey tarafından Toktemur Mescidi’nin batısına bitişik olarak yaptırılmıştır. Cami, kible duvarı boyunca sıralanmış tromplu üç büyük kubbe ile örtülü dikdörtgen bir plana sahiptir. Kubbeler orta bölümde dört bağımsız payeye, doğu ve batıda ikişer duvar payesine, kuzey ve güneyde ise duvarlara otururlar. Son cemaat yeri, önde payeler üzerine oturan çapraz tonozlarla örtülü sekiz gözlüdür. Doğru baştaki göz Toktemur Mescidi önüne rastlamaktadır. Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare 1859 tarihinde Halil Bey tarafından tamir ettirilmiştir.

Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johannes Prodromos Addai Kilisesi)

Vali Fuat Bey Caddesi (Yeniyol) üzerindeki bu yapının yerinde 457 yıllarında Piskopos Nona tarafından yaptırılan, aynı zamanda Adalet Sarayı olarak da kullanılan ve kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü Vaf-tizci Aziz Yahya Kilisesi bulunmaktaydı. Restore edilerek Selahaddin Eyyübi Camisi’ne dönüştürülen bugünkü mevcut yapının, adı geçen kilise üzerine 18. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Yapı, 19. yüzyıl başlarında restorasyon görmüş ve batı cephesinde değişiklikler yapılmıştır. Doğru batı istikametinde apsise dikey üç nefli bazilika plana sahip yapıdaki nefler, normal Hellenistik bazikalarda olduğu gibi sütunlarla birbirlerinden ayrılırlar. Boydan boya tek beşik tonozla örtülü nefler dışardan düz damlıdır. Orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksekçedir. Binanın batıda yer alan giriş cephesindeki yedi gözlü dış narthex kısmının tonozları yanlarda payelere, ortada yuvarlak iki sütuna oturur. Dış narthexin tekrarı durumunda olan iç narthexin tonozları altı yuvarlak sütuna oturmaktadır. İç narthexin sağında ve solunda yer alan kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narthexin üzerinde gynakaion (kadınlar mahfili) kısmı yer almaktadır. Yan neflerdeki büyük pencerelerin pahlarında birbirine dolanmış yılan (ejder) kabartmaları, orta apsisin yanlarında yer alan yarım sütunların başlıklarındaki haç taşıyan melek ve kuş figürleri ile (bu figürler yapının camiye dönüştürülmesi esnasında siva ile kapatılmıştır) giriş cephesi orta kemerindeki taş süslemeler dışında yapıda başka süsleme yoktur. Pencere pahlarındaki dolanmış yılan kabartmalarının benzeri 1736 tarihli Rızvaniye Camisi’nin iç kapısı yanlarında da tekrarlanmıştır.

Fırfırlı Camii (On İki Havari Kilisesi–Aziz Havariler Kilisesi)

Vali Fuat Bey Caddesi (Yeni Yol) üzerinde yer alan ve halk arasında “Fırfırlı Kilise” olarak anılan bu yapının esas adı “Oniki Havari Kilisesi”dir ve kitabesi bulunamadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Yapı apside dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nef dört tromplu kubbe, yan nefler dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yan neflere nazaran daha geniş tutulan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasnağı 24 pencerelidir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada bazalt taşından yapılmış mukarnas başlıklı yuvarlak sütunlara, yanlarda duvara bitişik olarak kesme taştan yapılmış yarım sütunlara otururlar. Yarım sütunlar dış cephelerde de birer dekorasyon unsuru olarak görülür. Apsis, camiye çevrilme işlemi sırasında doldurularak pencereye dönüştürülmüştür. Apsisi ve iki yanında yer alan pastoforion hücreleri dışarıdan çıkıntı halindedir. Batı cepheindeki giriş kapısı, içeriden yarım kubbeli, dış cepheden sivri kemerli olup, pembe mermer taşından yapılmıştır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camisi’ndeki mükebbireyi andırır biçimde üç cepheli ve üç pencereci bir balkon bulunur. Urfa’daki diğer kiliselerde rastladığımız narthex ve gynakaion bölümleri bu yapıda yoktur. Yapının özellikle batı cephesindeki ve köşe kulelerindeki muhteşem taş işçiliği dikkat çekicidir. Kilise camiye çevrilirken güneydeki pencerelerden biri, mihrap haline getirilmiş ve güney duvarın ortasında bulunan yarım sütunun önüne taş minber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabeldeki tarihten, kilisenin 1956 tarihinde camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Kilise camiye çevrilmeden önce, bir süre cezaevi olarak da kullanılmıştır.

Circis Peygamber (Peygamberler Camii) Camii Yeni Hal civarındaki bu caminin yerinde V. yüzyılda Piskopos Hiba tarafından yaptırılan “Şehit Sergius Kilisesi” bulunuyordu. Daha sonraları bu kilise Aziz Sergius ve Aziz Şem’un adını aldı. Surların dışında bulunması nedeniyle şehri fethedemeyenlerin saldırılarına hedef olan kilise, 503 ve 580 yıllarında iki kez Sasaniler tarafından yıkılmıştır. Yapı, 8. yüzyılda Abbasi Halifesi Cafer el Mansur’un, II. yüzyılda da Selçuklular’ın şehri kuşatmaları sırasında zarar gördü. İkinci Aziz Sergius Kilisesi, Rızvaniye Camisi yerindeki Aziz Torna Kilisesi örneğine göre daha sonra inşa edilmiştir. Aziz Sergius-Aziz Şem’un Kilisesi yıkılınca, yerine bugün cami olarak kullanılan Şehit Aziz Circis adında bir kilise inşa edildi. Cami hariminin doğu kesiminde yer alan payelerin güney alanında Süryanice, kuzey alanında ise Arapça birer kitabe mevcuttur. İkisi de aynı tarihte yani 1844’de yazılmıştır. Harime giriş kapısı yanındaki mermer kitabe, bu kilisenin Çarhoğlu Muhammed tarafından 1965 yılında camiye çevrildiği yazılıdır. Camiye çevirme işlemi esnasında kilisenin planı aynen muhafaza edilerek sadece kuzey cepheye 3 gözlü son cemaat yeri ve minare eklenmiştir. Yapı apside dikey üç nefli bazilikal bir plan gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Her nef doğu batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yapının batısında her biri üçer çapraz tonozla örtülü iç ve dış narthex bulunmaktadır. Cami mekânına bitişik olan iç narthexin üzerinde gynakaion kısmı (kadınlar mahfili) yer almaktadır.

Mevlevihane Camii

XVIII. yüzyılda Mevlevihane olarak inşa edilmiştir. Kubbesinin dış üst tarafında “Mevlevi Sikkesi” mevcut olup, tekke-lerin kapatılmasından sonra cami olarak ibadete açılmıştır. Yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğüne restore edilmiştir. Cami kare planlı ve üzeri tek kubbe ile örtülüdür.

Kadioğlu Camii

Kadioğlu Mahallesi, Su Meydanı mevkisindeki bu caminin vakfiyesinde 1694 tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Kadioğlu Camisi’nde dört bağımsız payeye oturan sekizgen kasnaklı orta kubbe yanlara doğru çapraz tonozlu mekânlarla genişletilmiştir. Caminin, planını 15. yüzyılda inşa edilmiş olan Diyarbakır Şeyh Safa Camisi’nden almış olduğu tahmin edilmektedir. Önde üç payeye oturan beş gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun kuzeyindeki giriş cephesinde, üzeri yarım kubbeli dış portal üzerinde 1844 tarihinde Urfa Kaymakamı Bahri Paşa tarafından yaptırılan silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare yer almaktadır. Portal üzerine oturan minarenin alt kısmı boş olduğundan halk arasında Kadioğlu Camisi’ne “Dipsiz Minare Camii”de denilmektedir. Avlu portalının doğusuna bitişik olarak 1725 tarihli Emencekzade Çeşmesi bulunmaktadır.

Nimetullah Camii (Ak Camii)

16. yüzyıl başlarında Urfa Sancak beylerinden Nimetullah Bey tarafından inşa ettirilmiştir. 1722 yılında aynı soydan Hacı Nimetullah tarafından tamir ettirilen cami, plan itibarıyla Edirne Üç Şerefeli Cami ile tam bir benzerlik göstermektedir. Kuzey ve güneyde duvarlara, doğu ve batıda birer payeye oturan kubbeli orta mekân yanlara doğru ikişer küçük kubbe ile genişletilmiştir. Nimetullah Camisi'nin bu planı daha sonraları inşa edilmiş olan Çakeri Camisi'nde batı taraftaki iki kubbe kullanılmadan yarım olarak uygulanmıştır. Mukamas kavsaralı mihrap nişinin çevresinde içiçe geçen sekizgenlerin oluşturduğu geometrik bir kompozisyon ve bunun etrafında mukamas frizi dolaşmaktadır. Sekizgen geçmelerin oluşturduğu kompozisyon Hızanoğlu ve Yusuf Paşa Camisi mihraplarında da gözlenmektedir. Cami mekânına giriş kapısı Urfa'da eşine rastlanmayan klasik Osmanlı portalleri tarzında mukarnalıdır. Beş gözlü son cemaat yerinin orta bölümü kubbe, diğer bölümleri çapraz tonozlarla örtülüdür. Caminin kuzeybatı köşesindeki silindirik gövdeli tek şerefeli minare, yeni yapılan bazı minareler hariç Urfa minareleri arasında en uzun olanıdır.

Yusuf Paşa Camii

Vezir Yusuf Paşa tarafından doğusundaki Vezir Hamamı ile birlikte, 1709 tarihinde yaptırılmıştır. Yatık dik-dörtgen planlı cami, kibleye paralel iki sıra halinde ve her sırada üçer olmak üzere, altı kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri, ön tarafta iki paye üzerine oturan üç kubbelidir. Mukarnas kavsaralı taş mihrabın yanları sütunçeli ve çevresi içiçe geçen sekizgenlerden oluşan geometrik süslemelidir. Korkuluğu şebekeli oyma süslemeli taş minberin yan taraflarında ve kapı üzerinde rumi kompozisyonlu süslemeler bulunmaktadır. Silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare, son cemaat yerinin doğu köşesinde yer almaktadır.

Harran Ulu Camii

Harran Höyüğü'nün kuzey-doğu eteğinde yer alan Ulu Cami, Anadolu'nun ilk anıtsal cami, ilk revaklı, avlulu ve şadırvanlı cami olma özelliğine sahiptir. Caminin Sabilerin taptığı Ay Tanrısı Sin (Ay Tanrısı) Tapınağı'ndan dönüştürüldüğü sanılmaktadır. Ünlü medresesi, hamamı, hastanesi olan külliye den yalnız caminin kitabeli doğu duvarı, mihrabı, harime açılan orta kapının büyük kemeri ve minaresi günümüze kadar gelebilmiştir. Avlunun kuzey duvarının doğusunda yer alan minare yakın zamanda restore edilmiştir. Caminin Selçuklu Dönemi'ndeki onarımlarından kalma mimari parçaları, taş süsleme sanatının son derece güzel örneklerindendir. Dört sahnalı Harran Ulu Camii, Bölge'deki Diyarbakır, Mardin, Silvan, Kızıltepe Ulu camilerini büyük ölçüde etkilemiştir.

Eyyubi Medresesi - Nakibzade Hacı İbrahim Efendi Medresesi

Ulu Cami'nin doğusuna bitişik olan Eyyübi Medresesi'nden günümüze sadece 1191 tarihli kitabesi kalmıştır. Aynı yerde bugün görülen tek eyvanlı medrese, Eyyübiler Devri medresesinin üzerine 1781 tarihinde Nakibzade Hacı İbrahim Efendi tarafından yaptırılmıştır. Medrese eyvanının doğusunda tonozlu, batısında kubbeli büyük bir oda yer almaktadır. Kubbeli odanın batısında medresenin kütüphanesi olduğu anlaşılan bir oda daha bulunmaktadır. Medresenin güney duvarında 1781 tarihinde Firuz Bey tarafından yaptırılan çeşme yer almaktadır.

Halil-ür Rahman Medresesi

"Makam-ı Cedd-ül Enbiya" olarak da tanınan bu medrese, Halil-ür Rahman Gölü'nün batı tarafından merdivenlerle çıkılan önleri revaklı odalar, aşağıda güneyde camiye bitişik olarak büyük bir eyvan, bunun karşısında gölün kuzey- batı köşesinde içerisinde su bulunan yarım kubbeli ve beşik tonozlu büyük bir odadan meydana gelmiştir. Medresedeki kitabeler onarım devirlerine ait olup, inşa tarihi hakkında bilgi vermemektedirler. Yukarıya çıkan merdivenin karşısına gelen ve kuzeye bakan oda cephesindeki kitabe 1775 tarihlidir.

Rızvaniye Medresesi

Rızvaniye Camisi avlusunu çevreleyen bu medresenin, cami ile birlikte 1736 tarihinde Rakka-Urfa Valisi Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı, avlunun kuzey kesimi ortasındaki kubbeli dersane mescidin cephesinde bulunan kitabelerle anlaşılmaktadır. Cami avlusunu doğu, batı ve kuzeyden çevreleyen tonoz örtülü medrese odalarının ön tarafları revaklıdır. Medresenin kuzeybatı köşesinde mutfak, kuzeydoğu köşesinde banyo ve tuvaletler yer almaktadır.

Seyyid Maksud oğlu Seyyid Hacı Ali Türbesi

Harran Kapı Mezarlığı içerisinde yer alan bu türbe, halk arasında “Kral Kızı” türbesi olarak tanınmaktadır. Kesme taşlardan sekizgen planlı ve tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Kitabesinde 1594 tarihinde inşa edildiği yazmaktadır.

Türbede, Seyyid Ali'den başka 1876'da vefat eden Kadiri Şeyhi Hacı Mustafa Efendi, iki oğlu, bir kızı ve 1969'da vefat eden Şeyh Hüseyin'e ait olmak üzere toplam 6 mezar bulunmaktadır.

Şeyh Mes'ud Türbesi ve Zaviyesi

Şeyh Mes'ud, Hoca Ahmet Yesevi'nin öğrencilerinden, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında görev almış bir Alp-Eren'dir. Eyyubiler'in Urfa'ya hakim oldukları (1182-1234) sırada, Batı Türkistan yakınındaki Nişabur şehrinden öğrencileriyle Urfa'ya gelmiş ve bu zaviyeyi (tekke) kurmuştur. Dört eyvanlı Selçuklu medreseleri planında inşa edilen zaviyenin her eyvanında dört İslam mezhebinden biri ile ilgili ilimler tahsil ediliyor, zaviyenin güneybatısındaki mağaralarda öğrencilerin ikameti sağlanıyordu. Zaviyenin 100 metre batısındaki sarnıcın yanındaki kaya duvar üzerinde yer alan Arapça kitabe, sarnıcın 1183 tarihinde Nişaburlu Said oğlu Mes'ud tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Zaviyenin de aynı tarihte yapıldığı tahmin edilmektedir.

Zaviyenin bodrumunda yer alan ve girişi doğu dış cepheden olan mezar odasında 5 mezardan birinin Şeyh Mes'ud'a, birinin kız kardeşine, diğer üçünün öğrencilerine ait olduğu söylenilmektedir.

Reji Kilisesi (Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi)

Şanlıurfa Nimetullah Mahallesi, Ellisekiz Meydanı yakınlarındadır. Kitabesine göre 1861 tarihinde, Patrik II. Yakub ve Metropolit Aziz Gregorius döneminde Yakubi Süryaniler tarafından inşa edilmiştir. Yapı, doğu batı yönünde üç nefli bazilikal planlıdır. Her nef dörder çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar yanlarda duvarlara, ortada 6 sütuna oturmaktadır. Apsis içten ve dıştan düz duvar şeklindedir. Apsis önünde yer alması gereken seki ise kaldırılmıştır. Apsisin yer alması gereken doğu duvarında pencereler ve nişler bulunmaktadır. Üç gözlü narthexin her gözü birer çapraz tonozla örtülü olup, tonozlar önde dört adet payeye oturmaktadır. Narthex üzerindeki gynakaion kısmına (kadınlar mahfili) kilisenin güney cephesinin batı köşesindeki merdivenli kapıdan çıkılmaktadır. Kilisenin güney doğu köşesinde beşik tonozlu küçük bir şapel bulunmaktadır. Apsisli olan bu şapele biri kilisenin içinden, diğeri dış cepheden olmak üzere iki giriş vardır. Şapelin üzerinde ikinci bir kat bulunmaktadır. Kilisenin kuzey cephesinin doğu köşesinden, yer seviyesindeki bir kapı ile eski kilisenin mahzenine inilmektedir. Ancak 1861 yılında bugünkü kilise eski kilisenin yerine yapılırken eski kiliseye ait bu mahzen yıkılarak doldurulmuştur. Uzun yıllar sigara fabrikası ve tekel deposu olarak kullanılan kilise ve güney bahçesindeki müstemilatı olan yapılar 2002 yılında İl Özel İdaresi imkânlarıyla restore ettirilmiş ve “Vali Kemalettin Gazezoğlu Kültür Merkezi” olarak hizmete açılmıştır.

Germuş Kilisesi

Şanlıurfa'nın 10 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Germuş Dağları'nın eteklerinde kurulmuş olan kilise, üç nefli bazilikal plana sahiptir. Kitabesi olmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Yapı çapraz tonozlarla örtülü olup, sadece orta nefin orta bölümünde tek kubbe bulunmaktadır. Üç bölümlü narthex üzerinde yer alan gynakaion (Kadınlar Mahfili) üç kubbe ile örtülüdür.

Tella Martyrionu (Oktagonal Roma Tapınağı) (Dikmeler)

Viranşehir ilçe merkezinde yer alan yapı Bizans Dönemi Hristiyanlık yapılarının Şanlıurfa bölgesindeki en büyük örneklerinden olup sekizgen planlıdır. Yapının 34,5 x 32 metre çapındaki kubbesinin bazalt taşından örülmüş sekiz paye üzerine oturduğu mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yapının günümüze sadece bir payesi gelebilmiştir. Büyük bir nekropolün ortasına inşa edilen yapı bir aziz için Martyrion olarak IV - V. yüzyıllar arasında inşa edilmiştir. Viranşehir Belediyesince restore edilmesi planlanmaktadır.

Akkese (Hanefiş) Kilise ve Mağaraları

Viranşehir ilçesi, Kırılık Köyü'nün 6 kilometre güneyinde yer almaktadır. Kilise ve mağaralar, dere ağzındaki kayaların oyulmasıyla yapılmıştır. Kilisenin girişinde çeşitli hayvan kabartmaları bulunmaktadır. Roma dönemine ait bir kaya mezarının M.S. IV- V. yüzyıllarda Bizans Dönemi'nde genişletilerek kiliseye dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir. Kompleksin çevresi bir avluyla çevrelenmiş ve avlu duvarı kesme taşlardan örülmüştür. Uzun kenarı doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı kaya kilisesinin doğu ucu yarım yuvarlak apsis şeklindedir. Kilisenin batı duvarında Roma Dönemi'ndeki kaya mezarına ait olduğu tahmin edilen iki arkosolium, kuzey ve güney duvarları ortasında mihrabı andırır birer niş bulunmaktadır. Arkosoliumlar ve nişler yuvarlak silme kemerlidir. Kuzey duvardaki niş alınlığında istiridye kabartması işlenmiştir. Kilisenin güney duvarı üstünde bir sıra halinde üç adet dikdörtgen pencere yer almaktadır. Apsisin kuzeyindeki küçük bir kapı ile postoforium görevini gören küçük bir mağaraya geçilmektedir.

Şemun Manastırı

İlçe merkezine 3 kilometre uzaklıkta, Viranşehir İlçesi, Yolbilen Köyü'nün Orta Yolbilen (Hafdamal) mezrasında köylülerin inşaat yapımı esnasında yaptıkları kazı sonucu tesadüfen ortaya çıkarılan ve M.S. 873 yılında inşa edildiği söylenen manastır, Süryani çevrelerine göre dünyanın ikinci büyük Süryani manastırı olarak kabul edilmektedir. Yapılan kazılarda manastırın doğusundaki azizler mezarlığında Aziz Şemun, Halfin, Yuhannun, Elişa ve Tuma'nın mezarları ortaya çıkarılmıştır. Manastırın bulunduğu çevrede çok sayıda mağara bulunmaktadır. Viranşehir İlçesi Köylere Hizmet Götürme Birliği tarafından geçici olarak koruma altına alınmıştır.

Kızlar Sarayı (Kasr'ül Benat)

Viranşehir-Şanlıurfa karayolunun 29. kilometresinden güneye doğru 20 kilometre mesafededir. Kalkerli yapıdan oluşan, geniş, tepelik bir alandır. Mimari üslubuna bakılarak yapı IV. yüzyıla tarihlenmiştir. Yapının yer aldığı köyün kuzeyindeki kayalık tepede 10'dan fazla Süryanice yazıt bulunmuştur. Bu yazıtlar dışında kaya zemine oyulmuş labirent şekiller, kaya mezarı gibi yapılara da rastlanmıştır. Bulunan Süryanice yazıtların daha çok keşiş adlarını içermesi yörenin Erken Hristiyanlık Dönemi'nde önemli bir yerleşme olduğunu doğrulamaktadır. Yazıtlı Tepe'nin güney kesiminde ve köyün doğusundaki kayalık yamaçta mağara ve kaya mezarları yer almaktadır. Bunlardan en büyüğü ve işçilikli olanı "Yazıtlı Tepe" nin güney yamacındaki 8 arkosoliumlu kaya mezarıdır. Arkosoliumların silmeli kemerleri birbirine bağlı olarak mezarın üç yönünü dolaşmakta, aralarındaki boşluklarda kabartma haç ve çiçek motifleri yer almaktadır. Mezarın güneye bakan giriş cephesindeki Süryanice yazıtlarda burada yatan şahıslardan "Keşiş Abrohom" adı okunabilmektedir. Halen odaların bir kısmı depo ve ahır olarak kullanılmaktadır.

Nemrud Tahtı (Deyr Yakub)

Eyyup Peygamber makamının 4 kilometre batısında bulunan Deyr Yakub, halk arasında “Nemrud’un Tahtı” ya da Cin Değirmeni olarak da bilinmektedir. Buradaki yüksek bir dağın tepesinde M.Ö. 1. yüzyılda (Pagan-putperest Dönem) Edessa Kralı Abgar Manu’nun oğlu Şaredu’nun aile fertleri için inşa edilmiş anıt mezar kalıntıları yer almaktadır. Edessa Krallarının yattığı tahmin edilen ve esas girişi zemin kattan olan mezar odası kuzey, güney ve doğuda kemerli birer arkosoliumdan oluşmaktadır. Hristiyanlık öncesi Paganist Dönem’e ait olan ve büyük yapının mezar odalarına bağlanan zemin katı üzerinin putperest tapınağı olarak kullanılmıştır. Bu tapınağın M.S. V. yüzyılda kerametleri ve kehanetleri ile ünlü olan ve Suruç Episkoposluğu’na kadar yükselmiş bulunan Suruçlu Aziz Yakub zamanında manastır olarak kullanıldığı ve bundan ötürü Deyr Yakub (Yakub’un Manastırı) olarak anıldığı tahmin edilmektedir. Buraya Nemrut Tahtı ya da Nemrut’un Mezarı diyenler olduğu gibi, halk arasında Apgar’ın Dağı da denilmektedir. Süryaniler ise buraya Deyro D’Nafsotho (Ruhların Manastırı) adını vermişlerdir. Bu manastır, Türklerin eline geçtikten sonra bir süre karakol ve gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır.

3.8.3. Askerî Mimari Örnekleri

Şanlıurfa Kalesi ve Kent Surları

Kent merkezinin güneybatı kesiminde, Halil-ür Rahman ve Ayn-ı Zeliha göllerinin güneyinde ve göllere hâkim bir tepe üzerinde kurulan iç kalenin doğu, batı ve güney tarafı kayadan oyma derin savunma hendeği ile çevrili olup, kuzey yönü sarp kayalıktır. 814 yılında (Abbassiler Dönemi) şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında kalenin de inşa edildiği tahmin edilmektedir. Tarihî kaynaklarda kalenin adına ilk kez XI. yüzyıl başlarında rastlanılmaktadır.

Urfa Kalesi

Urfa Kalesi

Güneydeki kayadan oyma hendeğin, kalenin esas inşa tarihinden çok sonra, M.S. III. yüzyıla ait nekropolün tahrip edilerek açıldığı, hendek kenarındaki kesilmiş yarım kaya mezarlarından anlaşılmaktadır. Kale üzerindeki korint başlıklı iki sütundan doğuda olanının kente bakan kuzey cephesindeki Süryanice kitabeye göre bunların kalenin esas inşa tarihinden önce, buradaki tepeye birer anıt olarak diktirildikleri yazmaktadır. Doğu-batı istikametinde uzanan dikdörtgen planlı kale, düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Çevresi yaklaşık 80 metre uzunluğunda olup, 25 burçludur. Evliya Çelebi'nin kalede varlığından söz ettiği evler, ambarlar, sarnıçlar ve mescid günümüze kadar varlığını koruyamamıştır, sadece iki sütun ayakta. Kalenin içme suyunun, gizli bir tünel ile aşağıdaki Aynzeliha kaynağından temin edildiği bilinmektedir. Bu kaynağa inen gizli tünel, geçtiğimiz yıllarda Şanlıurfa Valiliğince ortaya çıkartılarak temizlenmiş ve hizmete açılmıştır. Ayrıca 1724 tarihli Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi Vakfıyesinde Hüseyin Paşa'nın kalede bir su kuyusu açtırdığından söz edilmektedir. Güneydeki hendeğin batı kesiminde yer alan dik ve yüksek kayanın üzerine, asma bir köprünün oturduğu tahmin edilmektedir. Kaleyi üç yönden çevreleyen hendek, 2001 yılında Şanlıurfa Valiliği tarafından temizletilmiştir. Kalede Bizans ve İslami devirlere ait temel halinde çok sayıda yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bu yapılardan biri, kalıntıları günümüze kadar gelmiş olan ve kalenin batı kesiminde yer alan bir yel değirmenidir. Şanlıurfa Müze Müdürlüğü tarafından yapılan kazılarda, bu değirmene ait bazalt öğütme taşları bulunmuştur.

Bizans İmparatoru Justinianus'un kaleyi esaslı bir şekilde tamir ve tahkim ettirdiği bilinmektedir. Haçlı Kontluğu, Selçuklular, Eyyübiler, Memlükler, Akkoyunlular ve Osmanlılar dönemlerinde çeşitli onarımlar geçiren kalenin kuzey, güney ve doğu cephelerinde bu dönemlere ait kitabeler vardır. Kalenin kuzeydoğu köşesindeki poligonal burcu kente bakan köşelerinden birinin iki yanında yüksek kabartma birer aslan figürü yer almaktadır. Çok kaba bir şekilde işlenmiş olan bu figürlerin başları cepheden, vücutları profilden tasvir edilmiştir. Üslup özelliğine dayanarak, bu aslanlar XIII. yüzyıla tarihlenmektedir. Kale kapısının doğuya bakan cephesindeki kapı kemerinin iki yanında birer hayvan figürünün mevcut olduğu eski fotoğraflarda görülmektedir. Birbirine bakar durumda simetrik olan bu figürler, Memluk Sultanı I. Baybars (1260-1271) Dönemi pars figürlerine benzemektedir. Ayrıca buna benzer kabartmalar Baybars Dönemi dışında, Osmanlı Dönemi'nde de kullanılmıştır.

Doğu duvarındaki kitabede kalenin 1462 tarihinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey tarafından onartıldığı yazılıdır. Bunun yanındaki kare bir taş üzerinde de 1540 tarihi okunur. Güney cephenin kuzey yarısında yer alan ve büyük bir kısmı tahrip olmuş bulunan şerit kitabenin okunabilir kısmı Memluk sultanlarından Nasr Muhammed ve Ebu'l Nasr Hasan'ın saltanat dönemlerine tarihlenmektedir. Kuzey cephedeki üç kitabeden batı kesiminde bulunan ikisi, Karakoyunlu Hükümdarı Ebu'l Nasr Hasan Ali'nin (Saltanatı 1467-1469) onarımlarına aittir. Doğu kesimde bulunan üçüncü kitabe ise, okunamamıştır. Bu onarımlardan başka bazı yıllarda kaynak gösterilmeden, kalenin 921, 1048, 1462, 1548 ve 1588 yıllarında onarıldığı belirtilmektedir.

Kentin etrafını çevreleyen surlar ise 20. yüzyılın başından günümüze kadar tahrip olmuş ve yıkılmıştır. Urfa şehir surlarından; Harran Kapısı, Bey Kapısı'na ait Mahmudoğlu Kulesi ile yer yer duvar ve burç kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. M.S. VI. yüzyıla ait kaynaklarda geçen Urfa surlarının ilk inşa tarihi bilinmemektedir. Çeşitli kaynaklardan yapılan tespitlerde şehir surlarında; batıda Sakıb'ın Kapısı, Su Kapısı, Batı Kapısı; kuzeybatıda Samsat Kapısı, Saray Kapısı; doğuda Bey Kapısı, Su Kapısı ve güneyde de Harran Kapısı olmak üzere sekiz kapı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Şanlıurfa Kapı

Sağlam durumda günümüze ulaşabilen tek şehir kapısıdır. Sur dışına açılan doğu kapısını boydan boya dolaşan şerit kitabeye göre 1483'te Memluklu Sultanı Kayıtbay tarafından Yunus eş-Şerefi'nin yönetiminde yaptırılmıştır. Şanlıurfa Kapı'nın ana yapı malzemesi kesme taştır. Hazırlanan "Şanlıurfa Kapı Restorasyonu ve Çevre Düzenlemesi Projesi" çerçevesinde onarılması planlanmaktadır.

Birecik Kalesi

Kale, ilçe merkezinde Fırat Nehri'nin doğu yamacında doğal, sert kalker kayalık tepe üzerine kurulmuştur. Üzerinde inşa edildiği beyaz kalker tepeden dolayı Beyaz Kale (Kal'etül Beyza/Beyda) denilen yapı XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Hititler Dönemi'nde varlığı bilinen kale, Asurlular Dönemi'nde müstahkem bir hale getirilmiş, Romalılar (M.Ö.30-M.S.395), Franklar (MS 1098- 1150) ve Memluklar Dönemi (1277-1484) olmak üzere üç defa onarım görmüştür. Kale'nin büyük kısmı tahrip olmuştur.

Harran Kalesi

Harran Kalesi, İç Kale ve Aşağı Sur (Dış Kale) olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

Harran şehrinin güneydoğusunda şehir suruna bitişik olarak inşa edilen iç kale, düzensiz dikdörtgen planlı olup, dört köşesinde onikigen birer kule bulunmaktadır. Bunlardan kuzey batıdaki kule tamamen yıkılmıştır. Güneydoğudaki kulenin de dış kısmı yıkılmış, iç kısmı ayakta. Güney batıdaki ve kuzey doğudaki kuleler ise kısmen ayakta. İç kale Hititler'den başlamak üzere dört yapı katına sahiptir. Araştırmacılar tarafından kale içerisinde 50 koridor, 150 odanın bulunduğu ileri sürülmektedir. 1951 yılında Türk -İngiliz ortak kazıları neticesinde ortaya çıkarılan doğu cephesindeki iki yanı aslan kabartmalı kapı üzerindeki Arapça kitabeden, kalenin 1059 yılında Fatimiler tarafından yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Harran şehri, 6 adet kapısı, 187 adet burcu olan kesme taşlardan inşa edilmiş elips şeklindeki müstahkem bir sur ile çevrilmiştir. Surların dışında yer alan ve günümüzde toprakla dolmuş olan hendeğin eskiden su ile dolu olduğu bilinmektedir. Şehrin güneydoğu köşesinde kesintiye uğrayan surların yerini içkale tamamlamaktadır. Yaklaşık 4 kilometre uzunluğundaki şehir surları yer yer yıkılmış olmasına rağmen çepeçevre izlenebilmektedir. Batıda Halep Kapısı, Kuzeyde Anadolu Kapısı, (Rum Kapısı), doğuda Aslanlı Kapı, Musul Kapısı ve Bağdat Kapısı, güneyde Rakka Kapısı olmak üzere, 6 kapıdan yalnız Halep Kapısı ayakta olup diğerleri yıkılmıştır.

Deyr Şebek (Keloşk)

Birecik İlçesi, İnceler Köyü sınırları içinde yer alan Deyr Şebek, yöre halkı tarafından "Kalecik" anlamına gelen "Keloşk" olarak bilinmektedir. Roma Dönemi'ne tarihlenen alanda iki yapı kalıntısı ve bir kaya mezarlığı yer almaktadır. Alanda çevreyi gözetleyecek bir konumda inşa edilmiş olan yapının 'Keçiburcu' ve 'Harapsor' kalıntıları gibi Roma Dönemi'ne ait bir karakol olduğu tahmin edilmektedir.

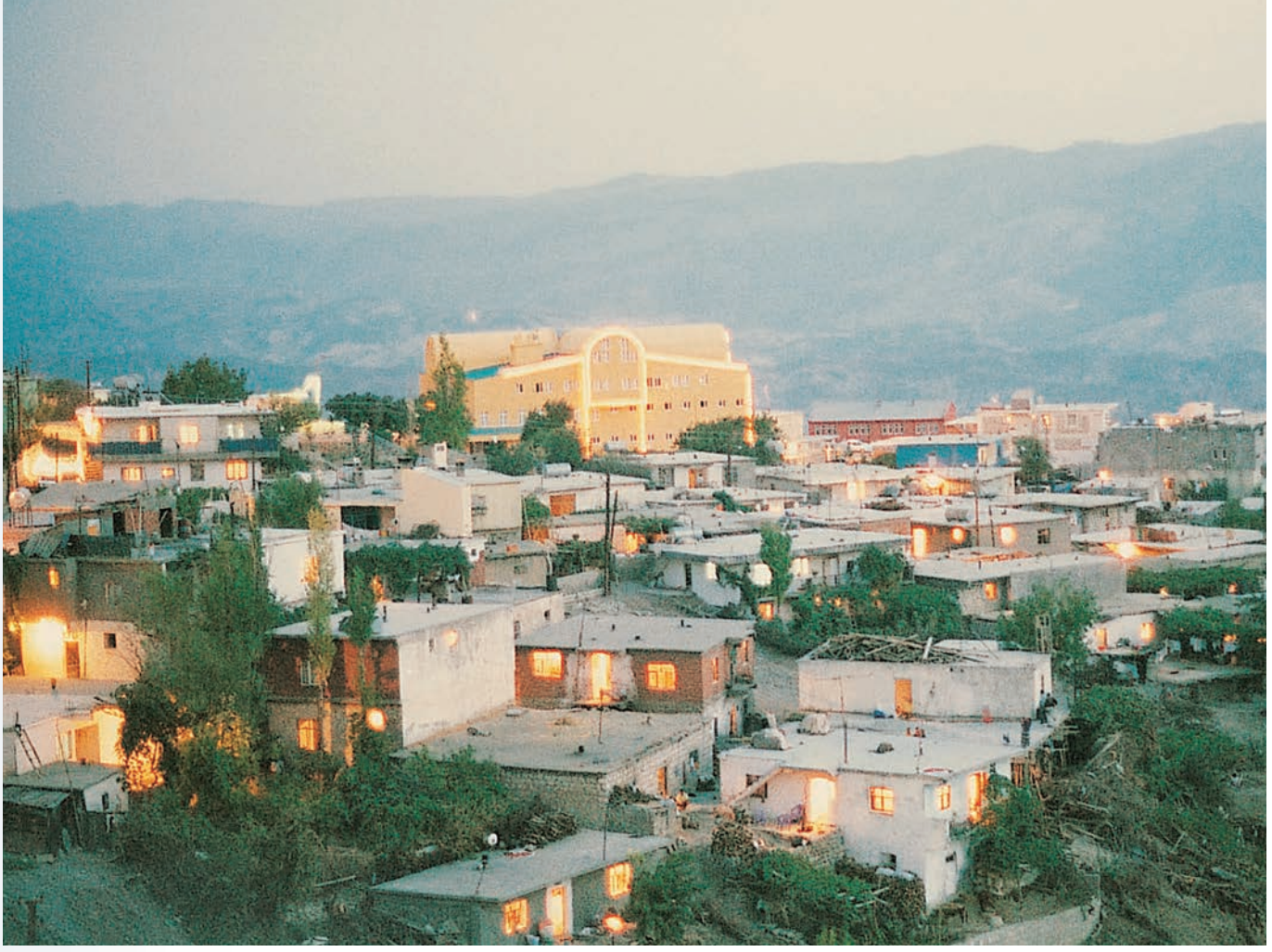
Siverek Kalesi

Höyük olduğu bilinen bir tepenin üzerine kurulmuştur. Yerden 30-35 metre yükseklikteki kalenin altında, gerektiğinde sığınılacak yerler yapılmıştır. Kale eski Kottopolis şehrini koruma amaçlı olarak yapılmıştır. Romalılar bu kalenin sur ve burçlarını sağlamlaştırarak kullanmışlar, daha sonra Bizanslılar kaleden yararlanmışlar ve kaleyi Mezopotamya'dan gelecek Arap akınlarına karşı güçlendirmişlerdir. Kale, kesme taştan dikdörtgene yakın plan düzeninde olup, yuvarlak kulelerle desteklenmiştir. İçinde sarnıç ve yapı kalıntılarına rastlanmıştır.

Çimdin Kale

Kaleye Şanlıurfa-Mardin karayolunun 61. kilometresinden güneye sapan şose yol ile 9 kilometre sonra ulaşılmaktadır. Büyük bir kayalık tepe üzerine inşa edilmiş olan Çimdin Kale'nin yüksek kemerli anıtsal kapısı batıya bakmaktadır. Çimdin Kale'nin; 1182-1239 yılları arasında bölgeyi ellerinde tutan Eyyubiler zamanında savunma ve konaklama amaçlı "Ribat" olarak inşa edildiği tahmin edilmektedir. Dört tarafı kayadan oyma derin savunma hendeği ile çevrilidir. Kale üzerinde çeşitli yapı kalıntıları ve bir su kuyusu yer almaktadır. Kale büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Şırnak

Cudi Dağı

3.9. ŞIRNAK

Şırnak ili ve çevresindeki yerleşim Dicle Nehri, kolları ve arkasındaki dağ yamaçlarında kurulmuştur. Kentten günümüze gelen eski mahallelerde dar sokakların çevresinde evler sıralanmıştır. Çoğunlukla bu evlerin dışı kapalı bir görünümü vardır. Duvarları yazın sıcağından kışın da soğuğunu önleyecek biçimde taştan oyulmuşlardır. Pencere dar ve genellikle de kemerli olarak yapılmıştır. Bu tür pencerelerin yapılmasında yaşam biçiminin büyük rolü olmuştur. Evlerin duvarları moloz taştan yığma tekniğinde yapılmış, üzerleri cas denilen bir nevi sıva ile sıvanmıştır. Siir'te olduğu gibi Şırnakta da Cas denen yapı malzemesi yaygın olarak kullanılmıştır. Cas yöreden sağlanan alçı taşının fırınlarda yakılıp, öğütülmesiyle elde edilmiştir. Çabuk sertleşmesinden ötürü de evlerin bazılarında görülen kalıpsız kubbe yapımında kullanılmıştır.

Evler çoğunlukla bir veya iki katlı olup, üç katlı olanlara ender rastlanmaktadır. Bazı evlerde harem ve selamlık plan tipleri ile karşılaşılır. Evlerin alt katlarında kiler ve depolara yer verilmiştir. Zemin ve birinci katlarda ise sofaların çevresine odalar sıralanmıştır. Yörede taşın çok yaygın oluşundan ötürü de kesme taş, moloz ve hımiş tekniği yer yer kullanılmıştır. Bunun yanı sıra beyaz ve siyah bazalt taşların alternatifli olarak kullanıldığı da görülmektedir. Özellikle kapı girişlerinde ve pencere çevrelerinde bu tür siyah beyaz taşlara geniş yer verilmiştir. Evlerin üst örtüsünü düz toprak damlar oluşturmuştur. Çevrede ağacın az oluşundan ötürü ahşaba çok az yer verilmiştir.

Günümüzde geleneksel Şırnak evleri sayıca çok azalmıştır. Bununla beraber il merkezinin arka sokaklarında XIX.yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk yarısından kalma taş yapılarla karşılaşılır. Şırnak'ta sivil mimari örneklerini en iyi yansıtan yapılardan birisi de Abdurrahman Ağa Kasrı'dır. XIX.yüzyıl sonlarından kalan bu kasrın Şırnaklı duvar ustaları ve işçiler tarafından beş yılda yapıldığı bilinmektedir. Bu kasrın içerisinde Abdurrahman Ağa ve ailesinin yaşadığı köşk bölümü ile birlikte 360 oda bulunuyordu. Günümüzde bu yapı çok harap durumdadır. Şırnak'ın Cizre ilçesi Dağkapı Mahallesi, Bayır Sokak'taki Mehmet Ağa Kasrı da XIX. yüzyıl sonlarına doğru yapılmıştır. Hamidiye alaylarından Binbaşı Fettah Ağa'nın yaptırmış olduğu bu konak da siyah bazalt taş ve beyaz kalker taştan yapılmış, yörenin ilginç yapılarından birisidir.

3.9.1. Sivil Mimari Örnekleri

Kasrik Ören Yeri

Şırnak Merkez ilçeye bağlı, Şırnak-Cizre karayolunun üzerinde, Şırnak'a 30 kilometre, Cizre'ye 6 kilometre uzaklıkta yer alan Kasrik Ören Yeri, Gutiler döneminde kalan bir yerleşimdir. Bir boğaz içerisinde yer alan yerleşimde tarihî su bentleri, heykeller ve kent kalıntıları bulunmaktadır. Cizre ve Finik beylerinin yerleşmeyi yazlık olarak kullandıkları bilinmektedir. Tarihî eserlerin büyük ölçüde tahrip olmasına karşın, yöre yerel halk tarafından yoğun olarak kullanılan bir mesire yeridir.

Değirmen

Merkez ilçe, Meşe içi Akçay yolu ve Hoşal Deresi'nin karşı yamacında kurulmuştur. Güneyden kuzeye eğimli arazi üzerine yapılmış su kanalı ve kulesi ile değirmen yapısından oluşmaktadır. Değirmen yapısı, doğu-batı yönünde dikdörtgen alanlı olup, sadece duvarları kalmıştır. Kuzeyinde kapı ve pencere açıklıkları mevcuttur. Duvarları basit yapıdadır. Günümüzde terk edilmiş ve meskun mahal dışında yer almaktadır. Merkez ilçede bulunan üç değirmenden en iyi korunmuş olanıdır.

Eski Belediye Binası-Cizre Müzesi

Belediye Caddesi'nde bulunan yapının üzerindeki kitabede, yapının tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser, yapı malzemesi, inşa tekniği gibi özellikleri bakımından XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Yapının, Merho adından bir yapı ustası tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Eski Belediye binası olan yapı daha sonraları Zabıta Çarşı Karakolu olarak kullanılmıştır. Günümüzdeyse bu yapı müze olarak hizmet vermektedir. Belediye Caddesi üzerinde olan yapı iki katlı, kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı, zemin kat dış sofalı, I. kat sofasız ev tipindedir. Planlama açısından basit olan yapının, sokağa bakan cephesi oldukça hareketlidir. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Abdurrahman Ağa Kasrı

Şırnak, Gazipaşa Mahallesi'nde bulunan yapı, 360 odalı olarak yapılmıştır. Şırnaklı duvar ustalar ve işçiler tarafından beş yılda inşa edilen yapı bugün tescillidir. Üzerindeki kitabeye göre 1892 yılında yaptırılmıştır. Kasır, yapılan eklemeler ve yıkılmalar nedeniyle özelliğini oldukça yitirmiştir. Kent içinde yer alan diğer kasırlar Süleyman Ağa Kasrı, Osman Ağa Kasrı, Muhammed (Mehmed) Ağa Sor Kasrı ve Yusuf Ağa Kasrı'dır. Yapılar genelde XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başına tarihlenmektedir. Yerel mimariyi yansıtan yapılar zaman içinde müdahale ve ilavelerle büyük ölçüde özelliklerini yitirmiştir. Genelde kesme taştan yapılmış yapıların çok sayıda odaları bulunmaktadır.

Aladino Kasrı

İdil ilçesi Aladino mevkinde yer almaktadır. Meskun mahal dışında Dicle Nehri kenarındadır. Büyükçe bir kaya üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir. Dicle Nehri'nin diğer tarafında bulunmaktadır. Buraya İdil tarafından da yol olmadığı için ulaşım zordur. Nehre bakan cephesi kemerli üç pencereyle hareketlendirilmiştir. Üst örtüsü yıkılmıştır. Kasır 2009 yılında tescil edilmiştir.

Tellioğlu Kasrı

Silopi ilçesine bağlı Görümlü Beldesi'nde bulunan özel şahsa ait Tellioğlu Kasrı günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Dönemi hakkında herhangi bir kitabe bulunmamakla birlikte o dönemde yaşayan yerel beyler tarafından yapılmış olduğu tahmin edilmiştir.

Yıkık Han (Hanı Grabe)

Şırnak Merkez ilçeye bağlı Şırnak-Cizre yolunun 30. kilometresinde yolun solunda, Kızılsu Köyü, Hanı Grabe mevkinde bulunmaktadır. Kuzey ve güney duvarlarının bir kısmı yıkılmıştır.

Dağyeli Hanı

Eski Siirt-Cizre kervan yolu üzerinde inşa edilmiş olan han mevcut karayolunun hemen batısında, yer almaktadır. Kuzey ve doğu taraftan duvarla çevrilmiş avlunun güney ve güneybatısında yer alan kapalı mekânlardan oluşmaktadır. Han tescillenmiştir. Ilısu baraj alanı içinde kalacaktır.

Kavuncu (Naniv) Hanı

Şırnak-Cizre karayolunun yaklaşık 25. kilometresinden güneye, Kavuncu Köyü'nün 3 kilometre kadar dışında ve doğuda yer alan yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Giriş kapılarının bulunduğu kuzey duvarı yıkılmıştır. Üzeri kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozla örtülü olan yapının bu bölümü kesme taştan, diğer kısımları ise tamamen moloz taş malzemelerden inşa edilmiştir ve duvarları oldukça kalın tutulmuştur. Batı yönde küçük bir açıklık dışında pencere açıklıklarına yer verilmemiştir. Beşik tonozla örtülü olan sahinlerin üzeri düz toprak damla örtülmüştür. Günümüzde oldukça harap durumda olan hanın yan duvarlarında yıkılmalar gözlenmektedir.

Yafes Köprüsü

Yakınındaki köyden dolayı “Yafes Köprüsü” olarak bilinen yapı “İbn Ömer Köprüsü”, “Dicle Köprüsü” ve “Bafid Köprüsü” gibi isimlerle de anılmaktadır. Bazı mimarlık tarihçileri köprünün Sasaniler devrinde yapıldığını belirtirken, bazı araştırmacılar; Cizre'deki tarihî eserlerin özellikle Sâsâni ve Roma dönemlerine ait olduklarını belirttikten sonra bazılarının Selçuklular ve Atabegler zamanında yapıldığını, özellikle bazı köprülerin inşasında Artuklu sanatının izlerinin açıkça görüldüğünü, buradaki renkli taş işçiliği ile mimaride figürlerin kullanımı Zengi-Artuklu sanatlarının tipik özelliklerini yansıttığı görüşünü savunmaktadır.

Tarihçi İbn-i Esir, köprünün 12. yüzyılda Musul Hâkimi Kutbüddin adına Cemaleddin İsfahani tarafından yapıldığını yazmaktadır. Kimi araştırmacılar, İbni Esir'in inşa tarihi olarak verdiği bu bilgilerin köprünün onarım tarihi olduğunu belirtmektedir. Ancak köprü, gerek mimari özellikleri, gerek coğrafi konumu, gerekse kabartmalar ve figürlerin üslupları bakımından, bir Artuklu yapısı olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Mimari özellikleri yanında, özellikle köprünün süslemeleri arasındaki gezegen motifinin, Artuklu el sanatlarında çok görülmesi, köprünün Artuklular'a ait olabileceğini görüşünü desteklemektedir. Yapı Cumhuriyet'le birlikte Mareşal Fevzi Çakmak'ın emriyle onarılmıştır. Köprü, Dicle Nehri'nin Türkiye sınırlarından Suriye topraklarına girdiği yerde, günümüzde Türkiye-Suriye sınır güvenlik hattı içinde ve yaklaşık Cizre'nin 2 kilometre güneyinde yer almaktadır. Çok gözlü ve iki yöne meyilli bir forma sahip olan köprüden günümüze kalanlar; batıda bir ayak, onu izleyen orta ayaklar ve aralarındaki kemer ve daha ilerdeki bir ayaktır. İki renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiş olan yapının ayaklarından birinin üzerinde, burç ve gezegen tasvirleriyle makili hatla yazılmış Arapça ibareler görülür. Toplam yol uzunluğu 141 metre olan köprünün mevcut kalıntıları, bugün kurumuş olan eski akarsu yatağı üzerinde bulunmaktadır. Köprü zemini iri çakıllı kum üzerine oturtulmuştur. Zeminin bu özelliği, güçlü su akıntıları ve diğer etkenler nedeniyle köprünün kolay çökmesine neden olmuştur. Köprünün güney bölümündeki batı ayağı dikdörtgen sekiz panoya bölünmüş. Beyaz kalker taşı üzerinde yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş panolarda birer gezegen ve burç motifi yer alıyor ve her bir gezegenin ya da burcun adı Arapça olarak yazılmıştır.

Akabin Köprüsü (Fevzi Çakmak Köprüsü, Küçük Köprü, Telkabin Köprüsü, Deşt Köprüsü)

1981 yılına kadar yerinde olan kitabe ne yazık ki bugün yerinde değildir. Tarihsel kayıtlara göre Cizre ve Musul Atabeyi olan, Kutbeddin Mevdut Han bin İmadeddin Zengi tarafından M.1159 –1170 yılında yaptırılmıştır. Ayrıca köprü mimari plan ve süsleme özelliklerine göre Hasankeyf ve Yafes köprüleriyle benzerlik göstermesinden dolayı XII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yöreyi 1900'li yıllarda gezen Preusser'in çektiği resimlerden köprünün gerek yolu gerekse ayak ve sel yaranlarının yıkık ve harap olduğunu göstermektedir. Köprü Cumhuriyet'le birlikte onararak bugünkü halini almıştır. Mareşal Fevzi Çakmak'ın talimatıyla onarılmış haliyle günümüze gelebilen köprü sağlam durumdadır. Kuzey-batı-güneydoğu yönünde uzanan köprü, yolun eğimli ve çok gözlü köprüler grubuna girmektedir. Betonarme babalı ve demir korkulukludur. Yapı üzerindeki eski doku ile yeni doku taşların renginden açıkça belli olmaktadır. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Üzerinde bulunduğu dere tamamen toprakla dolduğu için altından sadece küçük bir atık su kanalı geçmektedir. İşlevini kısmen de olsa sürdürmektedir. Zamanla dolan dere yatağı içinde kalan köprü, yaklaşık kemer üzengi seviyesinin üst kısmına kadar toprak içinde kalmıştır. Bu nedenle ne köprünün ayaklarının ne

de gözlerinin özellikleri seçilebilen bir durumda değildir. Eski resimlerde görülen ayaklar günümüzde toprak altında kalmıştır. 20. yüzyıl başlarında yöreyi gezen, C. Preusser'in çekmiş olduğu fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere, köprü o tarihlerde harap bir durumdadır. Köprü gözlerinin yıkıldığı ve çöktüğü, selyarandan birinin ise gevşek zeminden dolayı yana yatıp özelliğini kaybettiği görülmektedir. Ancak, köprünün bu harap ve yıkık haline rağmen, yine de halk tarafından yıkılan yerlere ahşap hatıllardan eklemeler yapılarak kullanılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. 8,40 metre genişliğinde, 141 metre uzunluğunda yola sahip olan yapı ortadaki büyük her iki yanlardaki küçük olmak üzere toplam beş gözlüdür. Günümüzde mevcut olmayan prizmatik üçgen biçimindeki iki selyaran köprünün menba tarafındadır. Köprünün en dikkat çeken tarafı selyaranlar üzerinde olan kabartma figürlerdir. Figürler, selyaranın her iki kenarındaki uç kısımlarına yakın yere ve karşılıklı olacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Sağlam olan selyaranın üzerinde; yere çökmüş vaziyette, kafası cepheden verilmiş, kuyruğu başına doğru uzanmış bir aslan kabartması görülmektedir. Bu kabartmanın aynısı selyaranın diğer yüzünde de tekrarlanmış olmalıdır. Yerinden oynamış ve çökmeye başlamış olan selyaran üzerinde ise ne olduğu tam belli olmayan ancak burç sistemiyle ilgili olabilecek bir hayvan kabartması vardır.

Pavan Köprüsü

Köprü Güçlükonak-Siirt karayolunun 500 metre içerisinde Pavan Deresi üzerinde yer almaktadır. Kuzey güney istikametinde uzanan üç gözlü ve yolu eğimlidir. Bunlardan kuzeydeki geniş köprü gözü ile bundan sonraki küçük basık kemerli göz sağlam olup, asıl dere üzerindeki köprü gözü yıkılmıştır. İki yandaki ayaklar ve kemer izleri mevcuttur.

Kasrik Han Mahmut Köprüsü

Köprünün Cizre Beyi Emir Muhammet tarafından XVI. yüzyılda ikinci kez onarıldığı ve ilk temellerinin Gutiler'den kaldığı bilinmektedir. Halen bir kısmı yıkık olan köprünün restore edilmesi planlanmaktadır.

Bürücek Köprüsü

Cizre-Şırnak yolunun yaklaşık 8 kilometre uzağında, Kızılsu'nun Dicle'ye bağlandığı noktaya yakın olan köprünün dört ayağı vardır. Uzunluğu yaklaşık 5 metredir. Bakım ve onarım görmediği için yıkık durumdadır.

Görümlü Köprüsü

Silopi ilçesine bağlı Görümlü Beldesi'nin kuzeyinde bulunan köprü günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Görümlü Çayı üzerine kurulan köprü tek kemerli köprüler grubuna girmektedir. Köprü kesme ve moloz taştan yapılmıştır. Dönemi hakkında herhangi bir belge bulunmamakla birlikte o dönemde yaşayan yerel beyler tarafından yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Çağlayan Köyü (Kayzer Kalesi - Şah Ören Yeri)

Cizre'nin kuzeydoğusunda, Cudi Dağı'nın en sivri noktası olan Çeko'nun eteğinde, tamamen dağlık bir kesimde bulunan Çağlayan Köyü'nde yer almaktadır. Köyde bir şelale ve içinde sarkıt ve dikikler bulunan mağaralar bulunmaktadır. Tamamen boşalmış olan köye varmadan Çağlayan Kilisesi ve bir antik köprü, köyün içinde ise Şazeh Medresesi yer almaktadır. Köyün kuzeyinde, güneye doğru inen kayalar oyularak görkemli bir su bendi yapılmıştır. Bugün de bu bentten su akmaktadır. Yörede pek çok tarihi eşya, para ve heykeller çıkmaktadır. Ayrıca köyün etrafında, kayalara oyulmuş birkaç mağara ev vardır. Dağlık kesimlerde Duşe, Çeko, Keçi, Kayzer, Kırd ve Hırabe kaleleri bulunmaktadır. Kayzer Kalesi'ne (Şah Ören Yeri) çıkan yolda Asur Kralı Sanherib'e ait altı adet kabartma heykeli yer almaktadır.

Babil Ören Yeri

Cizre'nin 20 kilometre güneybatısında Suriye sınırı üzerindeki Kebeli Köyü'nde bulunan ören yerinin çevresi dikdörtgen biçiminde surlarla çevrilidir. Dış kaleyi oluşturan bu surlarda yaklaşık 30 adet burç vardır. İç kale ise daire biçimindedir. Yerleşmede 1992 yılında yapılan bir kazı çalışmasında bulunan Asur hükümdarına ait heykel bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Alanda yapılan kaçak kazılarda ise birçok tarihî para, heykel ve tablet bulunduğu belirtilmektedir. Bugün sadece surların temelleri görülmektedir.

Finik Ören Yeri

Güçlükonak ilçesinin, Cizre yakınındaki Damlarca ve Eskiya köyleri arasında yer alan Finik Ören Yeri, M.Ö. 4000 yıllarına tarihlenmektedir. Dağlık bir bölgede yer alan kentte saray, zindan, sarnıç yerleri ile çok sayıda mağara evleri bulunmaktadır. Dicle Nehri sahilinde doğal kalker taştan surları olduğu gibi diğer bölümlerde de sur izleri vardır. Finik Kalesi'nin kuzeyinde 'Borzana Sitiya' adı verilen alanda kaya üzerine işlenmiş bir kaya kabartması ile Köyün kuzeydoğusunda yanyana duran bir kadın ve bir erkek kabartması bulunmaktadır. Dicle Nehri'ne inen gizli su yolu ve su sarnıcı bugün hala mevcudiyetini korumaktadır.

3.9.2. Dinî Mimari Örnekleri

Cizre Ulu Cami

Cizre şehir merkezinde bulunan yapı, değişik zamanlarda yapılan ilave ve onarımlarla günümüze gelebilmiştir. Caminin ilk yapısı hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak üzerindeki kitabeye göre (1155-56 yılında) Cizre Zengi Atabeyi Ebu'l-Kasım Mahmud Sencer Şah tarafından yaptırıldığı belirlenmektedir. Yapının kitabeleri bazı tahribatlar geçirmiş olmalarına rağmen günümüze gelebilmişlerdir. Mihrap eksenindeki kapı ile sağ ve soldaki diğer küçük kapıların her birine ait kufi yazı türünde kitabeler bulunmaktadır. Ayrıca medresenin kuzey dış cephesinde ve minare kaidesinde sekiz satırlık bir kitabe daha bulunmaktadır. Taş kitabelerin birisinde Seyfeddin adı geçmektedir. Başka bir tamir kitabesinde Miladi 1284 yılında Baz Şahin oğlu Ali tarafından onarıldığı yazılıdır. Zamanla birçok tamir geçiren caminin, 1945 yılında Şeyh Seyda'nın çabalarıyla usta Mahmut tarafından onarılmıştır. Ahşap kapısıyla ilgili Abdullah Yaşın "1946 yılında Ulu Cami'nin üstü bakır işlemeli, yılan ve ejder motifli, dibi tahta olan kapısı çürümüş olduğundan, İsmail-i Nure adlı marangoz ustalığıyla yapılan yeni bir kapı (yapiya) kazandırılmıştır" bilgisini vermektedir. 1970 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından rölöve çalışmaları başlatılmıştır. Cami bugün ibadete açıktır. Cami, doğu-batı doğrultusunda dörtgen planlı olup kuzeyinde simetriğe uygun olmayan ve bugün yıkık durumdaki medrese ve avlu bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde minare yer almaktadır. Mihrap önü kubbeli olarak inşa edilmiştir. İlk yapıldığı dönemden günümüze kadar birçok onarım geçiren caminin harimi ve minaresi sağlam iken, medrese günümüzde yıkık durumdadır. Eski resimlerde görülen şadırvan ve yanındaki baldaken tarzda düzenlendiği anlaşılan su kuyusundan günümüze temel kalıntılarından başka bir şey gelmemiştir. Cami günümüzde toprak seviyesinden aşağıda kalmıştır. Avlunun; ikisi kuzeyde, bir tanesi doğuda olmak üzere üç giriş kapısı vardır. Yapı, tuğla, kesme taş ve moloz taş malzemedен inşa edilmiştir.

Medrese

Harimin kuzeyindeki medrese, avluyu "U" biçiminde doğu, batı ve kuzey yönlerden kuşatmaktadır. Oldukça kötü durumda olan medreseden günümüze güneydoğudaki üç mekân, kuzey kanattaki mekânlar ile minare gelebilmiştir. Medresenin batı, doğu ve kuzeydoğu kanadı tamamen yıkılmış olup kısmen temel kalıntıları görülmektedir. Avlunun doğusunda yedi eyvan vardır. Güneyde yer alan ilk eyvanı, 3 x 5 metre olup yarım daire planlı bir mihrabı vardır. Tuğladan yapılmış ve beşik tonozla örtülüdür. Basık bir kemerle ayrılan ikinci eyvan daha küçük tutulmuştur. Tonoza örtülü ve moloz taş malzeme ile yapılmış olan 3. eyvan ise sokaktan avluya geçişi sağlayan giriş kapısıdır. Doğru duvarındaki izlerinden diğerleri gibi üst örtülerinin tonoz olduğu anlaşılan diğer eyvan örtüsü tamamen yıkılmış olup, sadece avluya bakan ayakların temel kalıntıları mevcuttur. Ayaklar silindirik biçimde yontulan siyah bazalt taşlarının üst üste harçla oturtulmasıyla oluşurlar. Avluyu çevreleyen batı kanadı bugün tamamen yıkılmış olup orijinalde nasıl olduğu

belli değildir. Ancak bu kanatta iki sıra ayak kalıntıları görülmektedir. Bunlardan, avluya bakan ayaklar, muhtemelen hücrelerin önündeki revaklara aittir. Harimin kuzeybatısındaki kubbeli ve kemerli iki mekân halindeki birim aslında olması gereken revağın günümüze ulaşan tek örneğidir. Avlunun kuzeyinde medrese hücreleri arasında sokağa açılan ve tonozla örtülmüş iki kapı yer almaktadır. Kuzeydoğu avlu köşesinden başlayarak batıya doğru, tonozlu, simetriğe uygun olmayan iki hücre yer almaktadır. İlk hücre avluya bir kapıyla açılan kuzeygüney yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Tonozda ağızları aşağıya doğru yerleştirilmiş küçük testiler görülmektedir. İkinci mekân da kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup iç mekân ortadan bir kemerle ikiye bölünmüştür. Her iki birim doğu-batı yönünde uzanan aynalı tonoz ile örtülüdür. Odanın yan duvarlarında dikdörtgen nişler bulunmaktadır. Hücre, avluya sonradan açılan iki pencereyle aydınlatılmaktadır.

Nuh Peygamber Türbesi ve Camii

Cizre'de Nuh Peygamber'in mezarının bulunduğu söylenen yer tarih boyunca bir ibadet yeri olmuştur. Sinagog'un üzerine kilise inşa edilmiş ve 639 yılında yapı camiye çevrilmiştir. Dünyanın en eski türbelerinden biridir. Nuh Peygamber'in mezarı alt bodrum katındadır. Caminin zamanla tahribat görmesi sonucu, Şırnak Valiliği, Şırnak İli ve İlçelerini Geliştirme Vakfı (ŞİRGEV)'nin maddi desteği ile Nuh Peygamber Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından türbe ve cami 1996'da yeniden yapılmıştır. Bodrum katında bulunan Nuh Peygamber'in mezarı üzerine özel ahşap oyma lahdi ile bir türbe inşa edilmiştir. Aynı külliye içinde Ebul-iz Türbesi de yer almaktadır. 12 yy'da yaşayan İsmail Ebul iz el-Cezeri robot ve bilgisayarın ana temellerini keşfetmiş, kitapları bulunan bir bilim adamıdır. Nuh Peygamber Türbesi, Camisi ve Ebul iz el Cezeri Türbesi'nin bütüncül bir çevre düzenlemesi ile oluşturduğu külliyenin çevresindeki boş parseller yüksek katlı yapılar ile dolmuş ve külliye bu yapılar arasında tamamen boğulmuştur. Halen inşaatlar devam etmektedir. Çevrede otopark bulunmamaktadır.

Nuh Peygamber Türbesi

Nuh Peygamber Türbesi

Nuh Peygamber Türbesi

Mecidiye Camii ve Medresesi

Cizre, Kale Mahallesi'nde, sur üzerinde yer almaktadır. Cizre beylerinden Emir Mecdüddin tarafından yaptırılmıştır. Yakın tarihte onarım görmüştür. 1960'lı yıllarda şadırvan ve okuma bölümleri eklenmiştir.

Süleymaniye Camii ve Medresesi

Cizre'de 1573-1583 yılları arasında Emir Muhammet İbn Emir Şah Alibeg İbn Emir Bedreddin tarafından yaptırılmıştır. 1891 ve 1972 yıllarında onarım görmüştür. Kısım siyah bazalt taştan yaptırılmıştır.

Abdaliye (Mir Abdal) Medresesi, Mir Abdal Camii

Medresenin müstakil bir kitabı mevcut değildir. Ancak mescidin doğusundaki medrese odalarının kuzey cephesinde bulunan kitabeye göre, Emir Abdal (Abdullah) İbn Abdillâh Seyfettin Bohti tarafından yaptırıldığı ve türbedeki mezar taşların birinin üzerinde 1450-54 tarihinin olması, yapının yaklaşık 1437-1450 yıllarında inşa edildiğini söylenebilir. Yapı günümüzde yıkılmış durumdadır. Ayakta kalan kısımlar doğu-batı doğrultusunda yapılmış olup birbirleriyle bağlantılıdır. Kalan izlerinden anlaşıldığı kadarıyla açık avlulu medreseler grubuna girmektedir. Yapıdan günümüze sadece mescit, türbe, bir medrese hücresi, avluya geçişi sağlayan giriş ünitesi ve bir eyvan gelebilmiştir. Medresenin doğu ve batı kanadındaki hücrelerin sadece temel kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Kuzey kanadındaki ise orijinalde hücre olup olmadığı belli değildir. Günümüzde bu kanatta sonradan eklenmiş namazgâh, cami ve şadırvan yer almaktadır.

Medresenin, Nusaybin Caddesi ve Emir Abdal Sokak yönünden iki girişi bulunmaktadır. Esas girişi Nusaybin Caddesi üzerindedir. Ön bahçede, mescitteki görevli hocalara ait olan mezarlar yol yapımı sırasında kaldırılmıştır. Ön bahçe ile yapıların oturduğu düzlem arasında yaklaşık olarak 2,60 metrelik bir kot farkı bulunmaktadır. Ön bahçede merdivenle ulaşıldığı sanılan 0,20 metre yüksekliğinde öğrenci hücrelerinin izlerine rastlanılmaktadır. Türbede itinalı kesme taş kullanımı görülürken mescit kısmında kırma ve moloz taş kullanılmıştır.

Mem-u Zin Türbesi

Mem-u Zin Türbesi Abdaliye Medresesi mescidinin güney doğusunda yer almaktadır. Türbeye, medrese hücrelerinin kuzey doğusundaki pencerenin hemen bitişiğinde yer alan dokuz basamaklı bir giriş bölümüyle inilmektedir. Türbe, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, üzeri aynı doğrultuda uzanan sivri beşik tonozlu örtülüdür. Türbe, kuzeyindeki bir pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır. Türbenin içinde üç tane mezar vardır. Bunlar Mem (Memo), Zin (Zinet) ve Bekir (Beko)'ya aittir. 57 adet olan mezar taşlarından birinin üzerinde "Ölümü 854'te Allah onu ve tüm Müslümanlara rahmet etsin" ibaresi bulunmaktadır. Mem-u Zin; türbeye halk arasında yaygın olarak bilinen bir hikayenin kahramanlarının türbesi olduğuna inanıldığı için bu ad verilmiştir. Ancak, türbenin isminin Mem-u Zin olduğuna kanıt olabilecek kitabe veya başka bir belge bulunmamaktadır. Türbeye bu ismin verilmesinin en büyük dayanağı meşhur Mem-u Zin kitabıdır. Meşhur âlim ve şair Ahmed-i Hânî'nin kaleme almış olduğu tasavvufi bir aşk mesnevisidir. Tıpkı Fuzuli'nin Leyla ile Mecnun'u gibi Ahmed-i Hânî'nin de kahramanları kendilerine büyük bir aşk duyan Mem ile Zin adlı erkek ve kadın kahramanlardır. Mem-u Zin'de olaylar Dicle Nehri'nin Botan Çayı'na kavuştuğu yer olan Cizre'de geçmektedir.

Kırmızı Medrese

Yapı hakkında kitabesi ve vakfiyesi bulunmaması sebebiyle değişik tarihlendirmeler yapılmıştır. Araştırmacılar XIV. yüzyıl'ın ilk çeyreğine tarihlendirmektedir. Medrese, mescit ve türbeden oluşan Medereset'ü'l- Hamra Külliyesi'ni Cizre Emiri II. Şeref Han tarafından, Akkoyunlu egemenliğine son verdikten ve Cizre'yi aldıktan sonra kentin alınması adına bir adak olarak yaptırıldığı bilinmektedir. Bu da yapının 1508'den sonra yapılmış olduğunu göstermektedir. Metin Sözen ise tarih belirtmeden medresenin Cizre Azizan Beylerinden II. Han Şeref tarafından yaptırıldığını ve medresenin bitişiğinde bulunan kümbette II. Han Şeref'in yakınları ve Divan'ıyla meşhur şair ve mutasavvıf Ahmed el- Cezeri'nin kabirlerinin bulunduğunu belirtmektedir. 1936 yılında mescit ve kümbet kısımları aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir. Kırmızı Medrese şehrin batısındaki sur kalıntılarının üzerine inşa edilmiştir. Oldukça harap bir vaziyette olan yapının, mescit ve türbe kısımları sağlam, medrese ise kısmen günümüze gelebilmiştir. Açık avlulu medreseler grubuna girmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda 18,86 x 15,17 metre ölçülerinde dikdörtgen avlulu bir plan şemasına sahiptir.

Düzgün kesme taş temel üzerine tamamen kırmızı tuğladan inşa edilen yapının dış cepheleri oldukça sade olup açılan pencerelerle hareketlilik sağlanmıştır. Türbe iki katlı diğer kısımlar ise tek katlıdır. Medresenin güneyi mescitle sınırlandırılmıştır. Mescidin güneyinde ise Şeyh Ahmet el-Cezeri'nin türbesi bulunmaktadır. Doğu cepheden dışarıya eyvan şeklinde açılan dört basamaklı bir kapıyla avluya girilmektedir. Günümüzde Medresenin batı cephesinde yarım daireli iki tane payanda bulunmaktadır. Payandaların yüzeyinde üç tane mazgal pencereye yer verilmiştir. Medresenin batı cephesinde; tuğla malzemeden örülmüş duvara yapışık, ikisi mevcut, yarım daire kesitli payandalar yer alır. Medresenin tüm dış cephelerinde tuğla örgünün masif etkisi göze çarpmaktadır. Avlu ise kemerlerle ve eyvanlarla hareketli bir cephe görünümü verir. Avlu kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Orijinalde dört yönde revak ve medrese hücreleri ile kuşatılmış olan avlu günümüzde sadece kuzey ve kuzeydoğudaki revak ve hücreler temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Ortadaki dikdörtgen avlu; kuzey, doğu ve batıdan medrese hücreleriyle güneyden de mescitle kuşatılmıştır. Avlu, doğu duvarının ortasında bulunan eyvan biçimindeki bir kapıyla dışa açılmaktadır. Medresenin batı kanadı, güneydoğu köşesi ve esas giriş kapısı tamamen, diğer kısımlar ise temel seviyesinde günümüze ulaşabilmiştir. Batı kanadı; ortadaki avluya sivri kemerle açılan, üzeri beşik tonozla örtülü bir eyvan ile bunun her iki yanında yer alan farklı ölçülerdeki mekânlardan oluşmaktadır. Bu kanat, dıştan yarım daire şeklindeki iki payandayla desteklenmiştir. Eyvanın güneybatısındaki bir kapıyla bu payandalardan birincisinin içine geçilmektedir.

Mem-u Zin Türbesi

Kırmızı Medrese

Kirmızı Medrese

Kirmızı Medrese

Kuzey duvarındaki bir başka kapıyla da eyvanın kuzeyindeki ilk odaya ulaşılmaktadır. Bu mekânda doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen planlı olup üzeri aynı doğrultuda uzanan beşik tonoz örtülüdür. Odanın kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı birer niş, doğu-batı duvarlarında ise birer pencere yer almaktadır. Bu mekânın kuzeyinde, önünde avluya bakan sivri kemerli fazla derin olmayan bir eyvanı olan dikdörtgen bir oda daha yer almaktadır. Bu oda, doğu-batı doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlı olup üzeri de aynı doğrultuda uzanan beşik tonoz örtülüdür. Bu mekânın doğusunda eyvanla bağlantılı düz lentolu bir kapı; batısında da sokakla bağlantılı bir pencere görülmektedir. Odanın kuzeyindeki bir kapıyla kuzeybatı uçtaki iç içe iki odadan oluşan kısma girilmektedir. Bu bölüm, ortada taşıntılı duvar payelerıyla ikiye ayrılmış, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve üzerlerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan beşik tonoz örtülüdür. İlk mekânın batısında iki tane pencere, doğusunda avluya bakan bir kapı, güney ve kuzeydoğu duvarında birer dikdörtgen niş; ikinci kısmında batı ve kuzey duvarlarında sokağa bakan birer pencere, doğu duvarında da bir niş yer almaktadır. Batı kanadın ortasındaki eyvanın güneyindeki mekânlar ise, doğusunda fazla derin olmayan avluya sivri kemer şeklinde açılan birer eyvanı olan iki tane dikdörtgen oda bulunmaktadır. Odalardan ilkinin kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı birer niş; doğusunda da eyvanla bağlantılı bir kapı; diğer odanın da kuzeyinde bir niş, doğusunda da önündeki eyvanla bağlantılı bir kapı görülmektedir. Her iki mekân da, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen planlı olup üzerleri aynı yönde uzanan beşik tonozlarla örtülüdür. Medresenin güneydoğu köşesinde ise batı kanadın güneyindeki mekânların benzerlerini görürüz. Burada da; önünde avluya açılan fazla derin olmayan beşik tonoz örtülü birer eyvan olan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan, üzeri de aynı doğrultuda olan beşik tonoz örtülü iki oda daha yer almaktadır. Her iki mekânın güney ve kuzey duvarlarında birer niş, doğusunda sokakla bağlantılı bir pencere, batısında da öndeki eyvanla bağlantılı giriş kapısı yer almaktadır. Bu odaların kuzeyinde sokağa eyvan şeklinde açılan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve aynı doğrultuda uzanan beşik tonoz örtülü ve dört basamaklı ana giriş eyvanı bulunmaktadır.

Giriş eyvanının kuzeyi oldukça tahrip olduğundan buradaki mekânların durumları belli değildir. Kuzeydoğu köşede ise orijinal olması muhtemel dikdörtgen şeklinde üç tane helâ dikkati çekmektedir. Bunların güneyinde ve batısında dar ve uzun tutulmuş birer dikdörtgen bölüm yer almaktadır. Kuzey kanattaki bölüm, tamamen yıkık olup sadece temel izlerini görmek mümkündür. Kalan izlerden bu bölümün de önünde, avluya eyvan şeklinde açılan kısımları olan dört tane dikdörtgen odanın izleri görülmektedir. Ayrıca medresedeki helâların her iki yanında dar iki mekân kalıntısı dikkat çekmektedir. Avlunun kuzey tarafında, geçmişte bir namazgâh eklenmiştir. Yerden 0,30 metre yükseklikteki bu namazgâh platformu betonarme olup üzeri killi toprakla sıvanmıştır. Avlunun zemini bazalt taşıyla kaplıdır. Ancak bu taşlardan bir kısmı sökülerek bugün orijinal döşeme bozulmuştur. Birinci mescit avlunun güneyindedir. Doğubatı doğrultusunda uzanan mescidin ortadaki daha büyük, yanlardaki küçük, kubbeli üç mekân ile bunların önünde yer alan yine ortadaki daha geniş ve yüksek tutulmuş üç bölümlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. Mescidin her iki yanında farklı odalar görülmektedir. Son cemaat yerini oluşturan her üç bölüm, avluya sivri kemerli eyvan şeklinde açılmaktadır. Ortadaki büyük kısım enine dikdörtgen, diğerleri de yaklaşık kare planlıdır. Her bir birim kendi aralarında sivri kemerli açıklıklarla birbirine bağlanmıştır. Yan kısımların, yanlardaki diğer birimlerle bağlantılı birer kapısı vardır. Son cemaat yerinden, ortadaki sivri kemerli ve üzerinde tuğla ajurlu penceresi olan bir kapıyla mescit kısmına geçilmektedir. Kapının her iki yanında birer pencere vardır. Son cemaat yerinde yapılan onarımlar sonucu kasnak ve bingileri tahrip olmuştur. Ortadaki daha yüksek iki yanda birer basık kubbeye örtülü üç bölümden müteşekkildir. Her bir bölüm birbirine duvarlara oturan sivri kemerlerle bağlanmıştır. Ortadaki bölümün güney duvarında mihrap nişi, bunun batısında bir niş doğusunda ise güneydeki türbeye geçişi sağlayan bir kapı görülmektedir. Kuzey duvarında, giriş kapısının her iki yanında da birer niş bulunmaktadır. Batıdaki mekânın batı duvarında ortada batıdaki sonradan türbeye dönüştürülen mekâna geçişi sağlayan bir kapı ile bunun her iki yanında yer alan birer niş, kuzeydoğuda da bir niş ve güney duvarında ise bir pencere yer almaktadır. Doğudaki mekânın ise güneyinde sokağa bakan bir penceresi kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı birer niş ile doğudaki başka bir mekâna geçişi sağlayan bir kapı daha vardır.

Ortadaki büyük kubbeli mekânın güney duvarının tam ortasında yer alan mihrap, tamamen taş malzemeden yapılmıştır. Mihrap nişi yarım daire şeklinde olup dıştan bitkisel bezemeli başlıklara sahip iç içe iki sütuncenin taşıdığı içteki sade dıştaki yivli iki yuvarlak kemerle kuşatılmıştır. En dıştan da dıştaki sütuncenin kaidesinin hizasından başlayan ve üç yönden kuşatan yan yana dizilmiş mukarnas dizilerinden oluşan bir bordürle hareketlendirilmiştir.

İkinci mescit esas mescidin doğusunda yer almaktadır. Güneydoğudaki medrese hücreleri duyulan ihtiyaca binaen sonradan mescide çevrilmiştir. Mescit, birbirine büyük bir sivri kemerle bağlanan iki kare mekândan ibarettir. Her bir bölüm kubbemsi tonoz ile örtülüdür. İlk mekânın güney duvarında yarım daire planlı ve tamamen sade birmihrap nişi doğusunda bir pencere, batısında da mescitle bağlantılı bir kapı; ikinci mekânın kuzeyinde iki tane niş, batısında son cemaat yerine açılan bir kapı, doğu duvarında ise bir pencere yer almaktadır.

Ahmet el- Cezeri Türbesi

Türbe, medresenin güneyinden olup yapıdan beşgen biçiminde taşıntı yapmaktadır. Türbe, iki katlı olup dıştan beş cepheli içten ise sekizgen planlıdır. Taş temel üzerine tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Mescidin güney duvarı üzerinde bulunan mihrabın doğusundaki kapı üst kat koridoruna açılır. Üst kat kubbe ile örtülü olup, bu katın güney-doğu ve batı duvarlarının ortasında düz lentolu ve dıştan sivri kemerli bir niş içine alınmış üç tane pencere bulunmaktadır. Diğer duvar yüzeylerinde sivri kemerli ve derin nişler görülmektedir. Ancak, kapının olduğu ve mescitteki mihrapla aynı eksendeki nişlerin diğerleri kadar derin değildir. Cepheleri tamamen sağır olan alt kata, doğu cephedeki düz lentolu, oldukça alçak, dört basamaklı ve dar tutulmuş bir kapıyla girilmektedir. İç mekân sekizgen planlı olup üzeri içeri doğru çöken (meyilli) ve ters yerleştirilmiş bir kubbeyi anımsatan (kubbemsi) bir örtüye sahiptir. Sekizgenler arasında kalan yerler balıksırtı biçiminde düzenlenmiş tuğla örgülerle hareketlendirilmiştir. Alt bölümlerde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Cephe duvarları, taş malzemedan olup üzerinde tuğladan hafif taşıntı yapan sivri kemerli nişler bulunmaktadır. Bu nişler ile üst örtü arasında kalan yüzeyler kaburgalandırılmış olup bunlar arasında kalan yüzeylerde balıksırtı biçiminde düzenlenmiş tuğla örgülerle hareketlilik sağlanmıştır. Tuğla örgüler eşkenar dörtgen biçimindeki kartuşlarla hareketlendirilmiştir. İçeride yedi adet sanduka bulunmaktadır.

İbrahim Sori Türbesi

Medresenin güneybatısındadır. Mescidin batısındaki medrese hücreyi Şeyh İbrahim Sori'nin ölümünden sonra türbeye çevrilmiştir. Sağlam olan yapı ziyarete açık durumdadır. Kare planlı ve kubbeli olan yapı tamamen tuğla malzemedan yapılmıştır. Avlu ve mescidin son cemaat yerinden düz lentolu bir kapıyla, kare planlı ve çapraz tonoz örtülü ard arda düzenlenmiş iki mekânla türbeye geçilmektedir. Bu geçiş mekânlarından sonuncusunda yarım daire kesitli ve yüzeyinde üç mazgal penceresi bulunan payandalı mekâna geçilmektedir. Türbe kare planlı olup tromp geçişli kubbeye örtülüdür. Zeminde Şeyh İbrahim Sori'nin ahşap sandukalı mezarı bulunmaktadır. Yapının batısındaki bir pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Doğru duvarında ortadaki sonradan kapatılan giriş kapısı ile bunu her iki yanında birer niş yer almaktadır. Güneydoğu duvarında bir niş daha vardır.

Faki Teyran Camii

Güçlükönak Damlarca Köyü sınırları içerisinde yer alan cami, halk arasında Faki Teyran Medresesi olarak da bilinmektedir. Kuzey cephe duvarının çoğunluğu yıkıktır. Cami tescilli olup restore edilmesi gerekmektedir.

Finik Zaviyesi

Güçlükönak ilçesine bağlı Damlarca Köyü yakınlarında olup, Cizre-Şırnak yol ayrımından 15 kilometre uzaklıkta bulunan cami ,Faki Teyran Camisi'nin karşısındaki yamaçta yer almaktadır. Terkedilmiş durumda olan zaviye tescillenmiş olup, restore edilmesi gerekmektedir.

Şerif Camii

Silopi'ye bağlı Birlik (Cuma-Cem'a) Köyü'ne, 1 kilometre uzaklıkta meskun mahal dışında, dere kenarında bulunan yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Doğru ve batı duvarları tamamen yıkılmış olup sadece güney cephe belirgindir. Tamamıyla taş malzeme kullanılmıştır.

Nuh Nebi Camii ve Medresesi

Silopi ilçe merkezine 2 kilometre uzaklıkta, Birlik Köyü'nde bulunan cami ve medrese kompleksi köyün güney batısında mezarlık içerisinde yer almaktadır. Bu caminin Nuh Peygamber'in ovaya indiği yer olarak kabul edilen yerde kurulduğuna inanılmaktadır. Külliye oldukça harap durumdadır. Cami ve medrese tescillidir. Tüm birimleri ortaya çıkarabilmek için yapıda temizlik kazısı yapılması gerekmektedir.

Kavuncu Köyü Kilisesi

Şırnak Merkez ilçeye bağlı Kavuncu Köyü'nde bulunan kilise Şırnak-Cizre yoluna 6 kilometre mesafede bulunmaktadır. Kilise günümüze çok fazla tahrip olmadan gelebilmiştir. Plan Nasturi plan tipolojisini göstermektedir. Doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır.

Meryem Ana Kilisesi

İdil Merkez ilçede bulunmaktadır. Meryem Ana Kilisesi'nin yapımına M.S. 57 yılında başlanmıştır. Kilise Anadolu'da Hristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda yapılmıştır. Suryani Ortodoks cemaatine ait kilise faal durumdadır. Kesme taştan inşa edilmiş yapı, bazilika planında, üç nefli olup üzeri çatı ile örtülmüştür. Dış cepheler sağır tutulmuş, kaba yonu taşlarla örülmüştür. Sonradan bir çan kulesi eklenmiştir. Tescilli olan kilise sağlam ve bakımlıdır. 2005 yılında restorasyonuna başlanan kilise, 2008 yılında çalışmalar tamamlanarak ibadete açılmıştır.

Mor Corcis Kilisesi

İdil kent merkezinde bulunan kilise, M.S. 303 yılında inşa edilmiştir. İdil Süryani Kadim Vakfı tarafından restore edilmiş ve çevre düzenlemesi yapılmıştır.

Mor Şemun Kilisesi

İdil ilçe merkezinde bulunan Aziz Mor Şemun Kilisesi, bir dönem cezaevi ve kahvehane olarak kullanılmıştır. İdil Süryani Kadim Vakfı'na ait kilise, adı geçen vakıf tarafından eski haline sadık kalarak restore edilecektir. Harap vaziyette olan yapının çevresi ve bahçesinin temizliği İdil Belediyesi tarafından yapılmıştır. Ayrıca İdil'de Mor Eşayo Kilisesi, Mor Yakup, Mor Mejdalaniye, Mor Azizlayto, Mor Yohanon Tarihî Mor Yakup Aziz Evi bulunmaktadır. Bu kiliselerin hiçbiri halen ibadete açık değildir. İdil Süryani Kadim Vakfı kademeli olarak kiliselerin restorasyonlarına devam etmektedir.

Mor Yakup Kilisesi

İdil İlçesi, Öğündük Köyü'nde yer alan kilisenin M.S. 600 yıllara ait olduğu düşünülmektedir. Kilise köyün içinde bir manastır kompleksi olarak yapılmıştır. Avluya güneyden anıtsal bir kapı ile girilmektedir. Yapıda çoğunlukla taş malzeme kullanılmıştır. Tuğlaya kemer ve üst örtüde yer verilmiştir. Kilise faal ve bakımlıdır. Tescilli olup ibadet ve ziyarete açıktır.

Mor Aday Kilisesi

Kilise Öğündük Köyü'ne bağlı Başak Mezrası'nda bulunmaktadır. Eski bir Süryani yerleşimi olan köy, 19. yüzyıl sonlarında terk edilmiştir. Bu terkten sonra bir ara ev olarak kullanılan kilise, günümüzde kendi haline bırakılmıştır. Kilisenin güneybatısına iki mekân daha eklenmiştir. Birincisi iki katlı, ikincisi tek katlıdır. Üzerleri beşik tonoz örtülü küçük ölçekli mekânlardır. Ayrıca kuzeydoğu, kuzeybatı, güneybatı ve kuzey cephe ortasına eklenen silindirik kuleler yapının görünüşünü etkilemiştir. Bu kuleler aşağıdan yukarıya doğru daralmaktadır. Dış cepheler taş örgülü ve düzgün yapıdadır.

Mor Dodo Kilisesi

Kilise İdil ilçesi, Haberli Köyü'nün kuzeybatısında, köye hakim bir noktada yer almaktadır. Kompleks bir yapıdır. Kilise de farklı dönemlerde muhtelif onarım ve eklentilerin yapıldığı gözlenmiştir. Yapı tamamen taş malzeme ile inşa edilmiştir. Süryani kilisesi olan yapı oldukça sağlam durumda olup ibadete açıktır.

Mor Eseyo Kilisesi

Mor Dodo kilisesinin güneyinde avlunun kuzey doğusundadır. Avluya bakan batı cephesine derin bir apsis açılmıştır. Kilisede farklı dönemlerde muhtelif onarım ve eklentilerin yapıldığı gözlenmiştir. Kilise tamamıyla taştan inşa edilmiştir. Dıştan düz dam örtülü olarak yapılmıştır. İçerisinde yer yer sıva izeleri mevcuttur. Günümüzde kullanılmamaktadır.

Mor Kavmi Kilisesi

İdil ilçesinde bulunan kilise iki bölümlü olup girişte naos bölümü ile bunun doğusundaki mezbahtan oluşmaktadır. Sıvalı olan duvarlarına kırmızı ağırlıklı kök boya ile çizikleme figür ve süslemeler yapılmıştır. Yapının dış cephesinde oldukça iri blok taşlar kullanılmıştır.

Mor Şalito Kilisesi

İdil ilçesi Haberli Köyü'nde bulunan kilise kuzeyden güneye doğru eğimli bir araziye yapılmıştır. Taş duvarlı ve tek neflidir. 2006 yılında köydeki Süryani halk tarafından onarılmıştır.

Mor Tuğma Kilisesi

İdil ilçesi Haberli Köyü'nde bulunan kilise tek nefli ve doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Ortasında taştan bir sunak masası duvarlarına muhtelif nişler ve güneydoğu köşesine pencere açılmıştır. Yapıda tümüyle taş malzeme kullanılmıştır. Sağlam olan kilise günümüzde kullanılmamaktadır.

Mor İsmínu Kilisesi

İdil ilçesi Haberli Köyü'nde bulunan kilise, köyün güney tarafında yolun altındaki mezarlığın kuzeyinde yer almaktadır. Sağlam ve kullanılmaktadır. Mezarlık içerisinde de sanduka şeklinde süslemeli Süryani mezar yapıları bulunmaktadır.

Mor Barsavmo Manastırı

Manastır, İdil ilçesi, Haberli Köyü'nün güneydoğusunda meskün mahal dışında yer almaktadır. Badem ağaçları arasında yüksek bir yere kurulmuştur. Köyden patika bir yol ile gidilmektedir. Kilisenin kuzeyinde çan kulesi, kuzey doğusunda ise anıt mezar yer almaktadır.

Mor Meryem Kilisesi

İdil ilçesi Haberli Köyü'nde bulunan kilise köyün güne karşı yamacında yer almaktadır. Taş duvarlı ve tek neflidir. Kuzey cepheden basit bir kapıyla girilmektedir. Sağlam ve kullanılmaktadır.

Dedeler Köyü Kilisesi

Silopi ilçesi Dedeler Köyü'nün yakınında meskun mahal dışında bulunan kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı tek bir bölümden oluşmaktadır. Üst örtüsü ve duvarlarının bir kısmı yıkılmış olan 2,000 yıllık kilise, günümüzde kullanılmamakta olup harap durumdadır.

Mor Şumuni Kilisesi

Silopi ilçesine bağlı Çalışkan Beldesi'ne 10 kilometre mesafede Aksu (Herbol) Köyü'nde bulunan kilise günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Planı Nasturi plan tipolojisi uygundur. Yer yer definecilerin yaptığı küçük çaplı hasar ve tahribat dışında sağlam kalmış bir yapıdır.

Mir (Cencekir) Kalesi

Uludere ilçesi Şenoba Beldesi'nde bulunan ve Hezil Çayı kenarında bulunan kaleye yaklaşık 1-1,5 saat yaya yürüyüşle ulaşılmaktadır. Dönemi hakkında herhangi bir belge bulunmamakla birlikte o dönemde yaşayan yerel beyler tarafından yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Geramon (Halmun, Elamun) Kilisesi

Uludere İlçesi Andaç Köyü'ne bağlı Yarma Mahallesi eski bir Nasturi yerleşmesi olup, asıl adı Geramon'dur. Kuzeyden güneye eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olan kilisenin güneyinde meydan, kuzey batı taraflarında bahçe, doğusunda yol bulunmaktadır. Tamamen taş malzeme kullanılmıştır. Sağlam kalmış olan yapı bölgedeki Nasturi kiliselerinin önemli yapılarından biridir. Eser tescilli olup restore edilmesi gerekmektedir.

3.9.3. Askerî Mimari Örnekleri

Cizre Kalesi

İlk yapılışı milattan önceye dayanır. Ancak kale asıl yapısını Orta Çağ İslam devletleri tarafından almıştır. Kale Asurlular zamanında onarım görmüştür. M.Ö. 241–226 yılları arasında Sasani Hükümdarı İmparator I. Erdeşir (Ardeşir) Babekan zamanında surun yıkılan birçok yeri yapılmış ve onarılmıştır. Sarayburnu Aslanlı Kapı bunlardandır. M.S. 639 yılında İslam orduları Cizre'ye geldiğinde, halk kendi isteğiyle İslamiyet'i seçmiş ve Cizre büyük bir ilgi görmüştür. Yıkılan surlar yeniden yaptırılmıştır. Surların duvarlarına Kuran-ı Kerim'in tamamı kufi karakterli yazı ile yazıldığı söylenir. Surların bugün maalesef az bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Nusaybin kapısından ve mezarlığı çevreleyen bölümde yapılan yenileme çalışmaları maalesef aslına uygun olarak yapılmamaktadır.

Kalenin, Hz. Nuh'un Cudi Dağı'nda duran gemisine benzetilerek yapıldığı söylenir. Geminin arka ve yuvarlak tarafı Cizre'nin güneyini işaret ederken, geminin sivri tarafı yani ucu da Cizre'nin kuzeyini gösterir. S. Nesim Haşimi'nin evinin önünde bulunan eski sur kapılarından Tor Kapısı ile batıdaki Deşt Kapısı geminin küreklerini teşkil ederler. Kale, Anadolu'nun birçok kalelerinde olduğu gibi iç ve dış kale olmak üzere iki bölümden oluşur ve 360 oda ile 3 katlı olarak yaptırılmıştır. Tarihin çeşitli dönemlerinde pek çok saldırılara uğrayan kalenin dış surlarından günümüze pek bir şey ulaşmamıştır. Genel görünüş itibarıyla damla motifini andıran Cizre Kalesi'nin; kuzeyindeki iç kaleyi kuşatan surlar ile dış kaleyi saran güney ve güney doğudaki surlar kısmen günümüze gelebilmiştir. Kale konum itibarıyla düz bir alanda kurulmuştur. Hemen çevresini savunmayı kolaylaştıracak dağ gibi yükseltiler bulunmamaktadır. Ancak Cizre savunma açısından doğal bir engel olan Dicle nehrini kullanmıştır. Günümüzde dış kalenin bir kapısı mevcuttur. Kalenin güney-doğusundaki Nusaybin'e bakan kapı, yıkık vaziyettedir.

Cizre Kalesi ve Surları

Cizre Kalesi ve Surları

Cizre Kalesi ve Surları

Cizre Kalesi ve Surları

İç kale surlarının bugüne gelebilmiş az bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Siyah bazalt taşlardan yapılmış surlar Diyarbakır surlarıyla aynı özellikleri taşımaktadır. Surlar tarih boyunca birçok onarım geçirmiştir. Bu önemli yapıdan günümüze Hamidiye Kışlası Sarayburnu Aslanlı Kapı, Mem-u Zin Zindanı, Belek Burcu ile Dicle sahili ve mezarlık civarındaki sur kalıntıları kalmıştır. Mem-u Zin Zindanı, aslına uygun şekilde korunabilmiştir. Kubbeli bir yapısı olan zindanın iç ana kapısında dağ keçisi ve geyik resimleri bulunmakta, içerdeki asıl zindan kemer üzerine oturmaktadır. İç kalede, tarihte var olup ancak günümüze ulaşamayan çeşitli yapılar vardır. Kalenin batısında Hanadeva adı ile anılan ve zamanında kervan develerinin barındığı, sütunlar üzerinde yükselen büyük bir yapı bulunurdu. Deşt Kapısı denilen doğudaki kapının yanında, bir nöbetçi ve iki gözcü kubbeli iki oda bulunduğu belirtilmektedir. Burada bulunan ve kahverengi mermerden yapılmış bir kitabe 1981 yılında çalınmıştır. Kalenin kuzeyinde, Dicle ve kale arasında bulunan boşluğa da, Rezimran (Beyler Bahçesi) adı verilir. Bu bahçe 1700 yıllarına kadar ağaç ve çeşit çeşit meyvelerle dopdolu olup, içinde birçok evcil ve yabani hayvan barınan bir hayvanat bahçesini andırdığı aktarılmaktadır. Ayrıca kale içinde saray, Emir Seyfettin Camii, yemekhane, askerî karargâh ve oyun alanları da bulunmaktaydı.

Dış kalede ise birçoğu bugün ayakta duran yapılar mevcuttur. Kentin asıl bölümünü burası teşkil etmekteydi. Bir surla çevrili şehrin bu bölümünde dinî, sivil ve sosyal içerikli yapılar bulunuyordu. Dış kalenin önemli yapıları şunlardır; Cizre Ulu Camii, Cizre Mir Abdal Camii, Cizre Nuh Peygamber Camii, Cizre Kırmızı Medrese, Mehmet Ağa Evi, İsmail Ebuliz el-Cezeri Türbesi, Kayseri Kapısı, Cizre Müzesi, Süleyman ve Mecidiye medreseleridir. Kayseri Kapısı ;1982 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından koruma altına alınan, iki ayak ve bir kemerden meydana gelen kapıdır. Tarihte Selevkoslar zamanında yapıldığı söylenir. Kapı siyah bazalt taştan yapılmıştır. 1978 yılında bir yangında yanmış olup, günümüze gelememiştir. Bu yapılardan başka Eski Cizre Şehri'nin tarihî eserleri arasında bugün var olmayan eserler de mevcuttur. Bunlardan Süleymaniye Medresesi 1573 – 1583 yılları arasında emir Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Mecidiye Medresesi'nin Emir Mecdudin tarafından yapıldığı bilinmekle beraber herhangi bir kalıntısına rastlanılmamıştır.

Cizre

Kaynakça

- Gülertan Akyüzlüer, Eski Besni Yerleşim Bölgesi, Çukurova Univ. Doktora T. 2007
- Barlas,T., GAP Bölgesi Turizm Master Planı 2011
- Ali Mıynat, Bir Orta Çağ Kenti: Hasankeyf, YL Tezi,2008
- Özden Gökhan Baydaş, Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihî Kamu Yapıları, 100 Yıl Univ, 2007
- Sedat Davutoğlu, Değişen Yerleşim Alanlarına Göre Kent Bilinci: Mardin Örneği, YL Tezi Kırıkkale Univ. 2008
- Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", Türkler, VIII, Ankara 2002
- Ayşe Demirtaş, İslam Fethine Kadar Diyarbakır, YL Tezi, 2007
- Pınar Çiftci, Diyarbakır'ın Dicle Kıyısı'ndaki Köşk Yapıları, YL Tezi, 2007
- Zeki Sönmez, Başlangıcından Bugüne Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, TTK, 1990
- Evindan Yeşilbaş, Diyarbakır'da Su Mimarisi, YL Tezi, 2007
- Gülşen Baş, Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme, Dtezi, 100.yıl Univ. 2006
- Nimet Gökçe KORKMAZ, Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında "Sırp Sargis Kilisesi" Koruma Ve Restorasyon Önerisi, YL Tezi, Yıldız Univ., 2006
- M. Zahir Ertekin, Cizre'deki Mimari Eserler, 2005
- Fügen İlter, Güneydoğu Anadolu Köprüleri, Ankara Ün. 2004
- M. Lütfi Yıldırım, Diyarbakır Evlerinin korunmasına Yönelik Bir Yöntem Araştırması. Doktora Tezi, MSÜ, 2002
- Yaşar Gülbıçın, Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları, 100. Yıl Univ. Y. Lisans Tezi, 2006
- Orhan Cezmi Tuncer, Kilis Mevlevihanesi, Belleten, 2003
- Yusuf Koçoğlu, Mardin İlinin Turizm Potansiyeli, YL Tezi, Fırat Univ. 2006
- İrfan Yıldız, Mardin Su Mimarisi, Doktora Tezi, 100. Yıl Ün. 2008
- Aslanapa, O., 1973, Türk Sanatı II Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonlarına Kadar, Başbakanlık Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Mevlevihanesi, Şurkav Yay., 2000
- Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Camileri, Şurkav Yay., 1993
- Havva Özyılmaz, Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde Morfolojik Analiz: Geleneksel Konutların Güncel Kullanımında Değerlendirilmesi, Dtezi, GÜ, 2007
- Yrd. Doç. Dr. Rifat Ergeç, Ayntab Şehri Ve Kalesi, Belleten
- Konyalı, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi, Fatih Mat., İstanbul 1968
- Yrd. Doç. Dr. Rifat Ergeç, Kilis Şehri ve Kalesi, Belleten**
- Bebekoğlu,S., Mehmet Tektuna, Kilis Kültür Envanteri, 2008**
- Ali Mıynat, Bir Orta Çağ Kenti: Hasankeyf, YL Tezi,2008
- Hüseyin Yurttaş,"Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", Türkler, VIII, Ankara 2002
- Neslihan Dalkılıç, "Geleneksel Midyat Evlerinde Cepheler" TMMOB Mimarlar Odası, Mimarlık Dergisi, 2005